

HİRİSTİYANLIK'TA MABET OLARAK KİLİSE

Ayşe DOKUR
Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Saliha ESEN
Uşak
Kasım, 2022

HİRİSTİYANLIK'TA MABET OLARAK KİLİSE

Ayşe DOKUR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Dinler Tarihi Bölümü

Danışman: Dr.Öğretim Üyesi Saliha Esen

Uşak

Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Kasım, 2022

ÖZET

HIRİSTİYANLIK'TA MABET OLARAK KİLİSE

Ayşe DOKUR

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Kasım 2022

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Saliha ESEN

İbadet yeri anlamına gelen mabet hemen her dinde insanın inandığı aşkın varlıkla irtibat kurduğu, ona olan bağlılığını ve samimiyetini bir takım ibadet, ayin ve ritüellerle yerine getirdiği mekânlardır. Mabetler aynı zamanda cemaati çeşitli vesilelerle bünyesinde toplayan, onların sosyalleşmesine, birlik ve beraberliğine katkı sağlayan binalardır. Tüm bunların yanında mabet, mimari yapısı ile de inşa edildiği dönemin dini, siyasi ve sosyal yaşamı hakkında ipucu veren birer belgedir.

İlahi kaynaklı dinlerden biri olan Hristiyanlığın mabedi olarak kilise bugün bildiğimiz manada yapılar olarak ilk defa 4.yy.da Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlığa hoşgörü kapılarını açan Milano Fermanı'yla (M.S.313) birlikte gün yüzüne çıkmaya başlamış bu tarihten sonra İmparatorluğun her yerine kiliseler yapılmıştır. Bu zamana kadar kilise kelimesi mabet anlamında değil cemaat anlamında kullanılıyordu. Erken Hristiyanlık döneminde inananlar dua, ibadet ve dinlerini yaymak amacıyla mekân olarak farklı yerlerde bir araya geliyordu. Bu uygulamalar meşruiyetini bizzat Hz. İsa'dan alıyordu. Çünkü İncil'de haber verildiğine göre Hz. İsa öğretisini yayarken sadece Kudüs'teki Kutsal mabedi, havraları ve şahsi konutları kullanmakla kalmıyor bunların yanı sıra bazen bir dağ, bir göl veya bir sokak onun tebliğ mekânı haline geliyordu. Halefleri olan Havarileri de yeni bir mabet arayışına girmemiş, bu durum Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlara baskı ve zulümlerini artırdığı takibat döneminde de (M.S.2-4.yy arası) devam etmişti. 4.yy.dan sonra ise Hristiyanların ilk kiliseleri bazilikalardan

esinlenilerek ince uzun mimari yapılar olarak inşa edilmiştir. Daha sonra kilisede yapılan ayrıntılı törenler sebebiyle ihtiyaca binaen haç ve kare planlı kilise gibi yeni kilise mimari tipleri ortaya çıkmıştır.

Bu çalışma kilisenin bir mabet olarak nasıl ortaya çıktığını ve tarihi süreç içindeki seyrini, kilisenin mimari yapı tarzlarını, bölümlerini ve kilisenin bazı temel fonksiyonlarını ele almayı amaçlamaktadır.

Anahtar Sözcükler: *Mabet, ibadet, kilise, kilise tarihi, ilk dönem Hristiyanlık.*

ABSTRACT

THE CHURCH AS A TEMPLE IN CHRISTIANITY

Ayşe DOKUR

Department of History of Religions

Uşak University Graduate Education Institute, Kasım 2022

Advisor: Dr. Saliha Esen

The temple, which means a place of worship, is a place where people come into contact with the transcendent being they believe in, and they fulfill their loyalty and sincerity to it with some worship, rites and rituals. Temples are also buildings that gather the community on various occasions and contribute to their socialization, unity and solidarity. In addition to all these, the temple, with its architectural structure, is a document that gives clues about the religious, political and social life of the period in which it was built.

As the temple of Christianity, one of the religions of divine origin, the church, as structures in the sense we know today, started to come to light with the Edict of Milan (A.D. 313), which opened the doors of tolerance to Christianity in the 4th century, and after this date, churches were built all over the Empire. Until this time, the word church was used to mean congregation, not temple. In the early Christian period, believers gathered in different places as places to pray, worship and spread their religion. These practices were legitimized personally by Jesus. Because, as stated in the Bible, while spreading his teaching, Jesus not only used the holy temple, synagogues and personal residences in Jerusalem, but sometimes a mountain, a lake or a street became his preaching place. His successors, the Apostles, also did not seek a new temple, and this situation continued during the persecution period (between the

2nd and 4th century A.D.) when the Roman Empire increased its oppression and persecution of Christians.

After the 4th century, the first churches of Christians were built as thin and long architectural structures inspired by basilicas. Later, due to the detailed ceremonies held in the church, new church architectural types such as cross and square planned church emerged.

This study aims to deal with how the church emerged as a temple and its course in the historical process, the architectural building styles of the church, its sections and some basic funds of the church.

Keywords: *Temple, worship, church, church history, early Christianity.*

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Dinler Tarihi Bilim dalı öğrencisi Ayşe Dokur'un “ Bir Mabet Olarak Kilise ” başlıklı tezi 30.11.2022 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Lisanüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, Yüksek Lisans tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İmza

Üye Tez Danışmanı	: Dr. Öğretim Üyesi Saliha Esen	
Üye	: Prof. Dr. Nasuh Günay	
Üye	: Prof. Dr. Habil Şentürk	
Üye	: Doç. Dr. Azize Uygun	
Üye	: Dr. Öğretim Üyesi Ramazan Bulut	

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Tezi çalışmamın her aşamasında kıymetli fikirleriyle yolumu açan, çalışmamı teşvik edip yüreklendirerek manevi desteğini hiç esirgemeyen saygıdeğer hocam Dr. Öğr. Üyesi Saliha ESEN'e sonsuz şükran ve minnetlerimi sunarım.

Yüksek lisans eğitimim boyunca bilgi ve tecrübeleriyle bana yol gösteren kıymetli hocalarım Prof. Dr. Habil ŞENTÜRK ve Dr. Öğr. Üyesi Ramazan BULUT'a teşekkürü bir borç bilirim. Çalışmamın başlangıcında verdiği tavsiyeleriyle yoluma ışık tutan kıymetli hocam Prof. Dr. Kenan Has'a içten teşekkürlerimi sunarım.

Eğitim hayatım boyunca beni her yönden destekleyen sevgili anne ve babam Leylifer-Osman KUTLAY'a, yüksek lisans sürecinde verdiği destekten ötürü sevgili eşim Yusuf DOKUR'a, çevirileriyle tezime katkı sağlayan biricik kızım Sıla'ya ve canım oğlum Hüseyin Tuna'ya, destekleriyle bana güç veren sevgili arkadaşlarıma candan teşekkür ederim.

Ayşe DOKUR

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT	iii
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI	v
ÖNSÖZ.....	vi
ÖZGEÇMİŞ	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xii
SİMGELER VE KISALTMALAR	xiv
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ	1
2. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE SINIRLILIKLARI	2
3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI	3
4. KİLİSE KAVRAMI VE KİLİSENİN ANLAM ALANI	4
5. HİRİSTİYANLIK TARİHİNDE KİLİSE İÇİN KULLANILAN METAFORLAR	6
5.1. İsa'nın /Tanrı'nın Bedeni Olarak Kilise	8
5.2. İsa'nın Sakramenti Olarak Kilise	10
5.3. İsa'nın Gelini / Eşi Olarak Kilise	13
5.4. Ana Olarak Kilise	14
5.5. Tanrı'nın Tapınağı Olarak Kilise	15
5.6. Tanrı'nın Halkı Olarak Kilise	16
5.7. Tanrı'nın Ailesi Olarak Kilise	18
5.8. Tanrı'nın Krallığı Olarak Kilise	20
5.9. Kutsal Ruh'un Tapınağı Olarak Kilise	21

1.BÖLÜM.....	24
KİLİSENİN TARİHİ SEYRİ	24
1.1. HZ. İSA DÖNEMİ MABED ANLAYIŞI	24
1.1.1.Kudüs'teki Kutsal Mabet.....	28
1.1.2.Havralar	29
1.1.3.Evler	29
1.1.4. Dağ	31
1.1.5. Göl.....	33
1.2.HAVARİLER DÖNEMİ MABED ANLAYIŞI VE EV KİLİSELERİ.....	35
1.2.1.Havariler Kudüs'teki Tapınakta.....	37
1.2.2. Ev Kiliseleri	40
1.2.2.1.Ev Kiliselerinde Hane Halkının Önemi	43
1.2.3.Kudüs'teki Ev Kiliseleri.....	45
1.2.3.1.Meşhur Üst Oda: Cenacle	45
1.2.3.2.Markos Diye Tanınan Yuhanna'nın Annesi Meryem'in Evi	48
1.2.4. Avrupa'nın İlk Ev Kilisesi: Lidya'nın Evi	50
1.2.5. Korint'teki Ev Kiliseleri	51
1.2.6. Efes'teki Ev Kilisesi.....	55
1.2.7. Roma Ev Kiliseleri.....	56
1.2.8. Kolose'deki Ev Kiliseleri	60
1.2.9. Laodikya'daki Ev Kilisesi	62
1.3. ANADOLU'DAKİ İLK KİLİSELER	64
1.3.1.YEDİ KİLİSELER.....	65
1.3.1.1.Efes Kilisesi.....	66
1.3.1.2. Pergamon (Bergama/İzmir).....	70
1.3.1.3. Smyrna (İzmir) Kilisesi.....	72
1.3.1.4.Thyateira (Akhisar) Kilisesi	73

1.3.1.5. Filadelfya (Alaşehir) Kilisesi	75
1.3.1.6. Sardes.....	76
1.3.1.7. Laodikya Kilisesi.....	79
1.3.2. ANADOLU’NUN DİĞER KİLİSELERİ.....	81
1.3.2.1. Antakya (Psidia) Kilisesi	83
1.3.2.2. Hierapolis Kilisesi	85
1.3.2.3. Troas Kilisesi.....	86
1.3.2.4. Konya Bölgesindeki Kiliseler	88
1.4. TAKİBAT DÖNEMİ.....	92
1.4.1. Roma İmparatorluğu’nun Hıristiyanlara Yaklaşımı	92
1.4.2. Takibat Dönemi (M.S.64-313).....	96
1.4.2.1. Dura Europos Ev Kilisesi.....	103
1.4.3. Takibat Döneminin Sonu: İmparator Konstantin ve Milano Fermanı (M.S.313 ve sonrası).....	105
1.5. TAKİBAT DÖNEMİNDE MABET OLARAK KULLANILAN YAPILAR	110
1.5.1. Mağara Kiliseler.....	110
1.5.2. Bazilikalar.....	114
1.5.3. Katakomplar	117
2. BÖLÜM KİLİSENİN MİMARİ YAPISI VE İŞLEVLERİ.....	123
2.1. MİMARİ BİR YAPI OLARAK KİLİSE.....	123
2.1.1. Kilisenin Bölümleri ve Litürjik Unsurları	126
2.1.2. Kiliselerde İkonalar	144
2.2. Kilisenin Fonksiyonları.....	153
2.2.1. İbadet.....	153
2.2.2. Sakrament	154
2.2.2.1. Vaftiz.....	154
2.2.2.2. Kuvvetlendirme Ayini	155

2.2.2.3. Evharistiya (Ekmek Şarap Ayini, Komünyon):	156
2.2.2.4. Günah İtirafı	157
2.2.2.5. Evlilik (Nikâh) Sakramenti	159
2.2.2.6. Ruhbanlık Sakramenti.....	160
2.2.2.7. Son Yağlama Sakramenti.....	161
2.3. KİLİSE MEMURİYETLERİ.....	162
2.3.1. Piskopos.....	163
2.3.2. Başrahip	163
2.3.3.Diyakoz	164
2.4. KİLİSE GÖREVLİLERİNİN KIYAFETLERİ.....	165
2.4.1. Litürjik Giysiler	165
2.4.1.1. Sticharion ve Alb	165
2.4.1.2. Orarion	166
2.4.1.3. Epitrachelion ve Stole	167
2.4.1.4. Omophorion ve Pallium	168
2.4.1.5. Phelonion ve Chasuble.....	169
2.4.1.6. Sakkos ve Dalmatic	170
2.4.1.7.Epimanikia	171
2.4.1.8. Epigonation	171
2.4.1.9. Zone ve Cincture	172
2.4.1.10. Mitre veya Miter	172
2.4.1.11. Engolpion ve Pectoral Cross	173
2.4.1.12. Ravdos ve Crosier	173
SONUÇ.....	175
KAYNAKÇA.....	180

ŞEKİLLER LİSTESİ

Fotoğraf 1. Marienberg Aziz Mary Kilisesi.....	103
Fotoğraf 2. Dura Europos Kilisesi Planı Ve Vaftizhane Duvarındaki Resimler.....	105
Fotoğraf 3. Labarum.....	106
Fotoğraf 4. 4. yüzyılda Maxentius Bazilikası'nın idealize edilmiş geometrisinin yeniden inşası.....	116
Fotoğraf 5. Tarihlenebilen en eski bazilika Laterano'daki San Giovanni Bazilikası.....	116
Fotoğraf 6. Beytullahim Doğu Kilisesi.....	117
Fotoğraf 7. Sant'Apollinare in Classe-Ravenna (Yapımı:535-538).....	117
Fotoğraf 8. Balık anlamına gelen Ichthus kelimesinin baş harfleri "İsa Mesih, Tanrı'nın Oğlu, Kurtarıcı anlamına gelir.....	121
Fotoğraf 9. Atrium.....	127
Fotoğraf 10. Apsis.....	127
Fotoğraf 11. Apsidiyol.....	127
Fotoğraf 12. Treffurt Merkez Kilisesinin Apsisleri (Almanya).....	128
Fotoğraf 13. Ahşap Altar.....	130
Fotoğraf 14. St.Michael Cizvit Kilisesinin Yüksek Sunağı (Münih).....	131
Fotoğraf 15. Ciborium.....	132
Fotoğraf 16. Arkad-Arşitrav.....	133
Fotoğraf 17. Nef ve Koro Yeri.....	134
Fotoğraf 18. Narteks.....	135
Fotoğraf 19. Pastoforion.....	136
Fotoğraf 20. Üç Basamaklı Bema.....	136
Fotoğraf 21. Aziz Matthias Kilisesi ve Çan Kulesi.....	137
Fotoğraf 22. Synthronon.....	139
Fotoğraf 23. Modern Kilise Orgu.....	140
Fotoğraf 24. İkonostasis	140
Fotoğraf 25. Vaftiz Kurnası.....	141
Fotoğraf 26. Paten ve Asterisk.....	142
Fotoğraf 27. Kalis.....	143

Fotoğraf 28. İbrik ve Trulla.....	143
Fotoğraf 29. Buhurdan.....	144
Fotoğraf 30. İsa'nın Doğumu.....	146
Fotoğraf 31. Çarmıhın Taşınması.....	149
Fotoğraf 32. Son Akşam Yemeği.....	149
Fotoğraf 33. İsa'nın Dirilişi.....	149
Fotoğraf 34. Çarmıhtan İndiriliş.....	150
Fotoğraf 35. Çarmıha Geriliş.....	150
Fotoğraf 36. Kutsal Ruh'un Havarilerin Üzerine İnmesi.....	151
Fotoğraf 37. Günah İtirafı.....	158
Fotoğraf 38. Evlilik Sakramenti.....	160
Fotoğraf 39. Pazar Ayini.....	161
Fotoğraf 40. Vatikan Aziz Petrus Bazilikası Noel Ayinini Yöneten Papa Franciscus.....	162
Fotoğraf 41. Rahipler tarafından giyilen işlemeli beyaz sticharion.....	166
Fotoğraf 42. Diyakozların giydiği yeşil metalik brokar sticharion.....	166
Fotoğraf 43. Diyakozların giydiği işlemeli çift uzunlukta bir orarion.....	167
Fotoğraf 44. Epitrakelion.....	168
Fotoğraf 45. Omophorion giymiş bir Rum Ortodoks piskoposu.....	169
Fotoğraf 46. Phelonion.....	170
Fotoğraf 47. Sakkos giymiş bir Yunan Katolik piskopos.....	170
Fotoğraf 48. Epimanikia.....	171
Fotoğraf 49. Epigonation.....	171
Fotoğraf 50. Zone –Cincture örnekleri (Kuşak).....	172
Fotoğraf 51. Mitre (Başlık).....	174
Fotoğraf 52. Croiser.....	173
Fotoğraf 53. Meryem Ana Yortusu.....	174
Fotoğraf 54. Pentikost Yortusu.....	174

SİMGELER VE KISALTMALAR

Kısaltmalar	Açıklama
Amo.	Amos
Bkz.	Bakınız
çev.	çeviren
Çık.	Çıkış
Dan.	Daniel
ed.	editör
Ef.	Efesliler
Elç.	Elçilerin İşleri
Eyü.	Eyüp
Flm.	Filimon
Flp.	Filipililer
Gal.	Galatyalılar
Hoş.	Hoşea
Hez.	Hezekiel
İbr.	İbraniler
Kol.	Koloseliler
1Ko.	1.Korintliler
2Ko.	2.Korintliler
Luk.	Luka
Mar.	Markos
Mat.	Matta
M.Ö.	Milâttan önce
M.S.	Milâttan sonra
Mez.	Mezmurlar
Neh.	Nehemya
Ön. ver.	Önce verilmiş
1Pe.	1.Petrus
2Pe.	2.Petrus
Rom.	Romalılar

s.	sayfa
Say.	Sayılar
1Se.	1.Selanikliler
2Se.	2.Selanikliler
Sef.	Sefanya/Tsefanya
St.	Saint
1Ti.	1.Timoteos
2Ti.	2.Timoteos
Tit.	Titus
Va.	Vahiy
vd.	ve devamı
Yar.	Yaratılış/Tekvin
Yas.	Tesniye/Yasa'nın Tekrarı
Yer.	Yeremya
Yşa.	Yeşeya /İşaya
Yşu.	Yeşu
Yu.	Yuhanna

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ

Kilise birbirinden farklı birçok anlam içeren bir kavramdır. Başlangıçta İsa Mesih'e inanan topluluk anlamında kullanılan kilise kelimesi zamanla bütün bir Hristiyan doktrinini, cemaatin teşkilat yapısını, din işlerinin yürütülmesinden sorumlu piskoposlar topluluğunu, ibadet edilen mekânı vb. ifade eder hale gelmiştir.

Bu çalışmanın amacı Yahudiliğin içinden çıkmış bir din olan Hristiyanlığın mabet anlayışının Hz. İsa döneminden itibaren nasıl şekillendiğini ve mimari bir yapı olarak kilise binalarının ortaya çıkma sürecini açıklamaktır. Bu konuda Dinler Tarihi alanında yapılan çalışmalara bakıldığında bunların genellikle Hristiyan mezhepleri üzerinde yoğunlaştığı dolayısıyla kilisenin cemaat, mezhep anlamında ele alındığı görülmüştür.

Hristiyanlık Kudüs'ten sonra ilk defa Anadolu topraklarında kabul görmüş dolayısıyla ilk Hristiyan cemaatleri bu topraklarda yaşamıştır. Çağlar boyunca Roma ve Bizans hâkimiyetinde olmasından dolayı Anadolu coğrafyası ilk kilise binalarını günümüze taşıması bakımından dünyanın güzide yerlerinden biridir. Böylesi bir tarihi zenginliğe sahip olan Türkiye'de sanat tarihi alanında kilise ile ilgili yapılan çalışmaların içeriği genellikle herhangi bir şehirdeki tarihi bir kiliseyi mimari açıdan incelemek şeklinde olmuştur.

Bu çalışma bir mabet olarak kilisenin ilk defa ne zaman ve nasıl ortaya çıktığını, Yahudiliğin içinden çıkmış bir din olmasına rağmen Hristiyan mabedinin sinogogtan nasıl farklılaştığını, Hz. İsa döneminden başlayarak Hristiyanlığın resmi din olarak kabul edilmesine kadar geçen zaman diliminde kilisenin tarihi seyrini ele almayı amaçlamaktadır. Ayrıca kiliselerin mimari yapı tarzları ve bölümleri, kilisede yapılan ayin ve sakramentler ile kilise görevlileri de çalışmanın konuları arasındadır. Bu bakımdan tezin Türkiye'de Dinler Tarihi alanındaki çalışmalara katkıda bulunması ümit edilmektedir.

2. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE SINIRLILIKLARI

Kilise tarihi ile ilgili birçok eser yazılmıştır. Bunların çoğunda Hristiyanlığın inanç öğretileri veya Hristiyanların tarihi konu edilmiştir. Çalışmamızda kilisenin diğer anlamları kapsam dışında bırakılarak sadece mabet anlamı ele alınmıştır.

Mabetler inananlar için kutsal mekânlardır. Çünkü yaratıcıya tahsis edilmişlerdir ve içinde ona ait işaretler taşırlar. Bireysel ya da cemaat halinde yaratıcıya ibadet edilen, ona saygı ve tazimde bulunulan bu kutsal mekânlar her dinde özel bir yere sahiptir. Mabetler o dinin inanç esasları, ibadet şekilleri ve inşa edildiği dönem hakkında fikir verir. Hristiyanlığın mabedi olan kilise için de aynı durum söz konusudur. Amacı kiliseyi bir mabet olarak ele almak olan bu çalışmamız giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, amacı ve önemi, araştırmanın kapsamı ve sınırlılıkları, araştırmanın yöntemi ve kaynakları ile kilise kelimesinin anlam alanı ve kiliseyle ilgili metaforlar açıklanmıştır. Birinci bölümde kilise tarihi başlığı altında Hz. İsa dönemi, Havariler dönemi, takibat dönemi mabet anlayışı ile Anadolu'nun ilk kiliselerine yer verilmiştir. İkinci bölümün konusu ise kiliselerde kullanılan mimari yapı tarzları, kilisenin bölümleri, kilisede yapılan ayin ve sakramentlerdir.

Kilisenin tarihi bölümü Hz. İsa döneminden Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlığı resmi din olarak kabul etmesine kadar geçen süreyle (I.ve IV. yy arası) sınırlı tutulmuştur. Çünkü IV. yüzyıldan sonra kilise yapıları ortaya çıkmış ve Hristiyanlıkta mabet olarak yerini açıkça almaya başlamıştır. Bu sürece kadar olan dönem konusunda bağımsız bir çalışma olmaması nedeniyle bu konu bizim çalışmamızın ana konusunu oluşturmuştur.

Kilisenin mimari yapısını konu alan ikinci bölümde ise kilise mimari yapı tarzları, kilisenin bölümleri ve fonksiyonları ile kilise memuriyetleri hakkında genel bilgi verilmiş bu konularda teknik ayrıntılara girmekten kaçınılmıştır.

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Bu çalışmada Hristiyanlığın mabedi olarak kilise konusu deskriptif yöntemle ele alınmıştır. Çalışmada kullanılan ana kaynak Yeni Ahit'tir. Konuyla ilgili yapılan literatür taraması neticesinde elde edilen bilgiler çalışmanın ilgili kısımlarında kompoze edilerek değerlendirilmiştir. Ülkemizde kiliseyi bir mabet olarak ele alan en kapsamlı çalışmalardan biri Ahmet Güç 'ün "*İlahi Dinlerde Mabet*" başlıklı doktora tezidir. İlahi dinlerin yanında geçmişte ve günümüzde ilahi kaynaklı olmayan dinlerin de mabet anlayışına yer verilen kitapta kilisenin tarihi seyri Hz.İsa döneminden başlayarak Konstantin dönemine kadar ayrıntılı bir şekilde ele alınmış daha sonra kilisede yapılan ibadetler ve sakramentler açıklanmıştır. Ancak bu eserde Erken dönem ev kiliseleri ile kilise mimarisine yer verilmemiştir. Çalışmamızda ev kiliseleri ile ilgili en çok yararlanılan kaynaklar Del Birkey'in "*House Church: A Model for Renewing the Church*", Vincent Branick'in "*House Church in the Writings of Paul*" adlı kitapları ile Mahmut Aydın'ın "*Dünyayı Hristiyanlaştırmanın Yeni Yolu: Ev Kiliseleri*" başlıklı makalesi olmuştur. Kilisenin tarihi bölümünde M. Hans Lietzmann'ın "*Eski Kilise Tarihi*" isimli dört ciltten oluşan eseri erken dönem Hristiyanlıkla ilgili aydınlatıcı bilgiler içermektedir. Kiliseyle ilgili metaforları ayrıntılı bir şekilde ele alan İsmet Eşmeli'nin "*Hristiyanlık Tarihinde Kilise Ve 'Kilise' İçin Kullanılan Metaforlar*" adlı makalesi ile Suhas Pereira'nın, "*The Challenges of Vatican II for an Authentic Indian Catholic Church*" adlı çalışması yararlanılan kaynaklar arasındadır. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi konuyla ilgili maddeleri bakımından faydalanılan temel eserlerdendir. Hristiyanlığın ilk kiliseleri olan Yedi Kiliseleri de içine alan Anadolu'nun ilk kiliseleri bölümünde Marc Madrigal'in "*Birinci Yüzyıl Anadolu Kiliseleri*" adlı kitabından ve bu bölgelerde yapılan kazı çalışmalarının güncelliğini koruması sebebiyle internet kaynaklarından yararlanılmıştır.

Kilisenin mimari yapısı konusunda Guntram Koch'un "*Türkiye'deki Geç Antik Dönem Merkezleri İle Birlikte Erken Hristiyan Sanatı*" adlı eserinden, Ekrem Sarıkçıoğlu'nun "*Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*" adlı kitabından, Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi'nin ilgili maddelerinden ve internet kaynaklarından istifade edilmiştir.

4. KİLİSE KAVRAMI VE KİLİSENİN ANLAM ALANI

Hristiyanlığın ibadet yeri olan kilise kelime olarak “birini toplantıya davet etmek, dışarıya çağırmak, toplamak” anlamlarına gelir. Kilise kelimesinin kökeni Grekçe “ek-kaleo” fiilinden türetilmiş olan “ekklesia” kelimesidir. “Topluluk” manasına gelen “ekklesia” başlangıçta dini bir anlam taşımayan ve kamu işlerini görüşmek üzere davet edilen vatandaş topluluğunu ifade eden birkelimeydi. Ancak zamanla her türlü amaç için bir araya gelen insan topluluğu için kullanılmıştır.¹ Günümüz Batı dillerinde Fransızca “eglise” ile İngilizce “church” kelimeleri kilise karşılığı olarak kullanılmaktadır.² Bunlardan “church” kelimesinin kökeni Yunanca “kyriakon” olup “Tanrı’ya ait olan şey” demektir.³

Ekklesia, etimolojik olarak iki edattan oluşmaktadır; birincisi dışarı anlamına gelen “ek”, ikincisi ise çağırmak anlamına gelen “kalleo” edatlarıdır. Böylece kilise kelimesi “dıştan çağırıyorum, yüksek sesle ilan ediyorum” anlamına gelmektedir. Hristiyan din bilimciler, Matta 16:18’ de havari Petrus’a hitaben İsa’nın; “*Ben de sana şunu söyleyeyim, sen Petrus’sun*”⁴ ve *ben topluluğumu (kilisemi) bu kayanın üzerine kuracağım. Ölüler diyarının kapıları ona karşı direnemeyecek.*”⁵ dediğinde, “*dünyanın her yerinden halkımı çağıracağım ve onlar benim adıma sende toplanacaklar*” demek istediğini ileri sürmektedir.⁶

Hristiyanların bir araya gelişini ifade etmek için kullanılan ilk kelime “kahal”dır. Kahal kelimesi Eski Ahit’in Grekçe tercümesi olan Septuagint’te, Tanrı’nın halkının, İsrailoğulları’nın oluşturduğu inananlar topluluğu⁷ anlamında Ekklesia kelimesi ile karşılanır. Böylece ekklesia kelimesi Yunancada sahip olduğu

¹ Mehmet Aydın, “Kilise”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:26(Ankara: İSAM Yayınları, 2002), s.12.

² Aynı,s.12.

³ Ahmed Güç, *İlahi Dinlerde Mabed*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992), s.138.

⁴ Yuhanna 1:40-43’e göre Simun’un diğer adı olan Petrus ismi ona İsa tarafından verilmiştir. Aramice “kefa” kelimesi “taş, kaya” anlamlarına gelir. Kelimenin Grekçe telaffuzu Kifas (Petros) olup, gramer yönünden sondaki “s” sesi kelimenin erkek olduğunu belirtir. Latince de isim “Petrus” olarak telaffuz edilir. Bu durumda İsa; “Sen Petrus’sun (kayasin) ve ben topluluğumu bu kaya üzerine kuracağım” demiş olmaktadır. Bkz.Matta 16:18.Muammer Ulutürk, “Katolik Hristiyanlığına Göre İsa’nın Halefi Ve İlk Papa Havari Simun Petrus”, *Marife Dergisi* Cilt-Sayı: 6-1 (2006), s.147.

⁵ Mat.16:18.“Kutsal Kitap”, <https://kutsal-kitap.net> [03 Şubat 2022].

⁶ Robert Fitts, *The Church in the House: A Return to Simplicity* (Salem, OR: Preparing the Way Publishers, 2001), s.29.

⁷ Bkz. Say. 19:20; 20:4; Yas.. 23:1-3; Mez.82:1; Neh.13:1.

seküler anlamının dışında dini bir anlam ile kullanılmış olur.⁸ Kahal aynı zamanda “Allah’ın kavmi” diye adlandırılan Hristiyanların tamamını ifade etmek için de kullanılır.⁹ Böylece kutsal metinlerde yerini alan ekklesia kelimesi bütün bir inananlar topluluğunu ifade eder ki bu anlamda İslam’daki ümmet kelimesinin karşılığıdır. Dolayısıyla dini topluluk veya ümmet anlamına gelen Kilise (Ekklesia) kelimesinden Hz. İsa’ya inanan tüm Hristiyan cemaatlerini, mezhep ve tarikatlarını anlamak gerekir.¹⁰

Yeni Ahit’te Ekklesia kelimesinin genelde inananların toplantıları, evrensel kilise ve yerel kilise anlamlarında kullanıldığı görülür. Daha önce ifade edildiği üzere kelime çoğunlukla İsa şahsında kurtulmuş olan yeni inananlar topluluğu için kullanılır.¹¹ Kelimeyi bu anlamda ilk kullanan kişi ise bizzat İsa’nın kendisidir.¹² Bazı İncil pasajlarında Kilise ibaresi, belli bir yerdeki inananların oluşturduğu yerel cemaat için kullanılmıştır: “*Tanrı’nın isteğiyle Mesih İsa’nın elçisi olmaya çağrılan ben Pavlus ve kardeşimiz Sostenis’ten Tanrı’nın Korint’teki Kilisesine selam!*”¹³ “*Asya İli’ndeki Kiliseler size selam eder...*”¹⁴ “*Bütün Yahudiye, Celile ve Samiriye’deki inanlılar topluluğu (kilise) esenliğe kavuştu. Gelişen ve Rab korkusu içinde yaşayan topluluk Kutsal Ruh’un yardımıyla sayıca büyüyordu.*”¹⁵

Hristiyanlık gerek İsa’nın tebliğ döneminde gerekse havariler döneminin ilk yıllarında Yahudi kökenliler arasında yayıldığı için ilk cemaat Yahudi Hristiyanlar olarak adlandırılmıştır. Yahudi Hristiyanlar Ekklesia kelimesini kendilerini diğer Yahudilerden ayırt etmek amacıyla kullanmışlardı. Onlar ibadet amaçlı yaptıkları toplantılarını ekklesia kelimesiyle ifade etmişlerdi. Böylece, Ekklesia, başlangıçta Kudüs’teki Yahudiler içinde organize olan ilk inanan cemaati için bir başka deyişle Yahudi Hristiyanlar için kullanılmaya başlanmıştır.¹⁶ Daha sonraki dönemlerde ise kelime teknik bir anlam kazanarak, İsa Mesih’e inananların tamamını belirtmek amacıyla kullanılmıştır:¹⁷ “*Tanrı Kilisede ilkin elçileri, ikinci olarak peygamberleri, üçüncü olarak öğretmenleri, sonra mucize yapanları, hastaları iyileştirme*

⁸ İsmet Eşmeli, “Hristiyanlık Tarihinde Kilise Ve ‘Kilise’ İçin Kullanılan Metaforlar”, *Turkish Studies* Cit-Sayı: 9-5 (2014), s. 955.

⁹ Güç, *Ön. ver.*, s.137.

¹⁰ Güç, *Ön. ver.*, s. 138.

¹¹ Aydın, “Kilise”.

¹² Güç, *Ön. ver.*, s.136.

¹³ 1.Ko.1:1-3.

¹⁴ 1.Ko.16:19.

¹⁵ Elç. 9:31.

¹⁶ Eşmeli, *Ön.ver.*, s.955.

¹⁷ *Aynı.* s. 956.

armağanlarına sahip olanları, başkalarına yardım edenleri, yönetme yeteneği olanları ve çeşitli dillerle konuşanları atadı.”¹⁸. “Bedenin, yani Kilisenin başı O’dur. Her şeyde ilk yeri alsın diye başlangıç olan ve ölümler arasından ilk doğan O’dur”¹⁹.

Kilise kavramının Hristiyan geleneği içerisindeki anlam alanına baktığımızda karşımıza teoride birbiriyle bağlantılı, pratikte ise birbirinden bağımsız anlamlar çıkmaktadır. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Hristiyan kilisesi kavramıyla teolojiden ibadetlere kadar bütün bir Hristiyan doktrini ve imanı kastedilir.²⁰
2. Kilise denildiğinde Hristiyanlık içindeki mezhepler akla gelir. Örneğin; Katolik kilisesi, Ortodoks kilisesi ve Protestan kilisesi en çok bilinen Hristiyan mezhepleridir.²¹
3. İlk dönemlerden günümüze kadar İsa Mesih’in kilisesine mensup olan bütün Hristiyanlar kelimenin ifade ettiği başka bir manadır.²²
4. Kilise Hristiyan ibadetinin ve dini törenlerin yapıldığı yerdir.²³
5. Cemaat halinde topluca ibadet eden Hristiyanlardır.²⁴
6. Doktrinin öğretilmesi ve din işlerinin yürütülmesiyle görevli piskoposlar topluluğudur.²⁵
7. Cemaatin teşkilat yapısını oluşturan ruhban sınıfıdır.²⁶

Sonuç olarak Hristiyan geleneğinde kilise denildiğinde ilk anlaşılan İsa Mesih’e inananların oluşturduğu Hristiyan cemaatinin tamamıdır. Daha özel anlamda ise kilise, bu cemaatin toplandığı yer ve mekân olarak Hristiyanlığın mabedidir.

5.HİRİSTİYANLIK TARİHİNDE KİLİSE İÇİN KULLANILAN METAFORLAR

Metafor kelimesi Yunanca ; μετα (öte) ön eki ile φερά (taşımak) fiilinin birleşimi olan μεταφορά (metapherein) sözcüğünden gelir ve “bir yerden bir yere

¹⁸ 1.Ko.12:28.

¹⁹ Kol.1:18.

²⁰ Aydın, “Kilise”.

²¹ Aynı. “Kilise”.

²² Abdurrahman Küçük, Günay Tümer ve Mehmet Alparslan Küçük, *Dinler Tarihi* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2018), s. 345.

²³ Aynı. s. 345.

²⁴ Güç, *Ön.ver.* , s.139.

²⁵ Aynı.s.139.

²⁶ Küçük vd., *Ön.ver.*, s. 345.

taşıma” demektir. Retorikte ise bir kelimeye diğerinin anlamını aktarma, bir sözcüğü başka bir anlama taşıma ve onu değişen bir anlamda kullanma demektir.²⁷

Eski Türkçede “mecaz”, Arapçada “istiare” olarak karşılığını bulan metafor kelimesi Türkçede “benzetme, eğretilme” anlamlarına gelir. Bu benzetmede, bir fikir, olay, terim veya olgu benzer niteliklere sahip başka bir şeyle tanımlanırken “gibi”, “misali” edatları kullanılmaz. Böylece metaforlar ile anlatımın güzel bir üslup kazanması ve anlaşılmasında güçlük çekilen konuların daha kolay anlaşılması sağlanmış olur.²⁸

Metaforlar “bir tür şeyi başka bir tür şeye göre anlamaktır”. Sanılanın aksine metaforlar, yalnızca dilde ve düşüncede değil aynı zamanda günlük deneyimlerimizin de büyük bir kısmında yer alır.²⁹ Dolaylı anlatım biçimlerinden olan sembolik dil ve mecazi dil sanat ve edebiyatta olduğu gibi din alanında da başvurulan bir anlatım yöntemidir. Sembolik dil savunucularına göre tecrübe ile dilin sınırları örtüşmemektedir. Dilin sınırları tecrübenin son sınırları demek değildir. Tanrının mahiyeti ve Tanrı için yapılan ayin ve ibadetlerin esrarengizliğini yalın bir dille anlatmak nasıl imkânsızsa onun hakkında insanlara yönelik kullanılan dilin de sembolik olması gerekir. Semboller işaretlerden farklı olarak temsil ettikleri şeyin yerine geçerler ve gerçekliğin kapalı kalan düzeylerini açarlar.³⁰ Aynı şekilde bazen bir fikrin başkalarına aktarılması için semantik kuralların dışına çıkılması gerekir. Bunun için kullanılan ifadelerin sözlük anlamları öylesine ihtimal dışıdır ki başka anlama geçmek için hayal gücü zorlanır. Bu anlama çabası çıkarım yoluyla veya herhangi bir benzerliğe dayanarak elde edilir. İşte cümlelerin sözlük anlamına dayanmayan bu tür yorumlara mecaz denir. Mecaz anlatımda bir sözün temel anlamıyla alınmasını imkânsız kılan bir engel olduğundan dolayı başka bir anlamda anlaşılır. Örneğin Hristiyanlıkta babanın sevgisinin çocuklarıyla olan ilgisinden söz etmek Babalık modeline dayanarak mecazi bir biçimde konuşmak demektir.³¹ Tüm bunlar Hristiyanlıkta kilise kavramına ilişkin kullanılan metaforlar için de geçerlidir.

²⁷ Henry George Liddell, Robert Scott, “Μεταφέρω”(A Greek-English Lexicon), <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0057:entry=metafe/rw>, [26 Temmuz 2022].

²⁸ İbrahim Hakkı Aydın, "Bir Felsefi Metafor 'Yolda Olmak'", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* Cilt-Sayı: 6-1, s.10.

²⁹ George Lakoff, Mark Johnsen, *Metaphors We Live By* (Chicago: The University of Chicago Press, 2003), s.3.

³⁰ Turan Koç, *Din Dili* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), s.88-92.

³¹ Koç, *Ön. ver.*, s. 110-113.

Bu metaforlarla kilisenin mahiyeti, boyutları, kilisenin misyonu ve kurtuluş öğretisindeki yeri daha açık ve anlaşılır hale gelir.³²

Snyder'a göre kilise çok boyutlu bir gizemdir. Üçlü Birlik'in gizemi, İsa'nın enkarnasyonunun gizemi, kurtuluşun ve Tanrının egemenliğinin gizemine sahiptir. Bu nedenle Mukaddes Kitap'ın "kilise" nin net bir tanımını vermemesi şaşırtıcı değildir. Bunun yerine farklı yorumlar sunar. Bunlardan en temel dört tanesi Tanrı'nın insanları, Mesih'in bedeni, Ruh'un topluluğu ve İsa'nın havarilerinin topluluğudur. Birçok teologun kilise modelleri arasından örneğin Dulles'inkine bakılacak olursa şu beş kilise modeli karşımıza çıkar: Kurum olarak Kilise, Mistik Cemaat olarak Kilise (Tanrı'nın Halkı), Sakrament olarak Kilise, Müjdeciler olarak Kilise, Hizmetçi olarak Kilise. Bu modeller gizemi aydınlatmaya yardımcı olurlar ancak gizemi tam olarak açıklamazlar. Bununla beraber genellikle metafor yoluyla önemli yönleri aydınlatırlar. Unutulmamalıdır ki, hiçbir model tam kapsamlı veya ayrıntılı değildir.³³

İsmet Eşmeli "Hristiyanlık Tarihinde Kilise ve 'Kilise' için Kullanılan Metaforlar" adlı makalesinde Kilise ile ilgili kullanılan metaforları İsa'yla ilgili olanlar, Tanrı ile ilgili olanlar ve Kutsal Ruhla ilgili olanlar şeklinde sınıflandırmıştır. Biz bu bölümde bunlardan en çok bilinen ve kullanılanlarına yer vermeye çalışacağız.

5.1. İsa'nın /Tanrı'nın Bedeni Olarak Kilise

Hristiyan geleneğinde ve Yeni Ahit'te Kilise için kullanılan metaforların başında Kilise'nin İsa'nın bedeni olarak anlatılması gelmektedir. Buna göre tüm Hristiyan cemaati bir bütün olarak İsa'nın bedenidir. İsa da bu bedenin başıdır:

Her şeyi onun ayakları altına sererek ona bağımlı kıldı. O'nu bütün varlıkların üzerinde baş olmak üzere inanlılar topluluğuna verdi. Bu topluluk O'nun bedenidir, her yönden her şeyi dolduranın doluluğudur.³⁴ Sizler Mesih'in bedenisiniz, bu bedenin ayrı ayrı üyelerisiniz.³⁵ Bir bedende ayrı ayrı işlevleri olan çok sayıda üyemiz olduğu gibi, çok sayıda olan bizler de Mesih'te tek bir bedeniz ve birbirimizin üyeleriyiz.³⁶

³² Eşmeli, *Ön. ver.*, s. 965.

³³ Snyder, *Models of Church and Mission: A Survey* (Edinburgh: Center for the Study of World Christian Revitalization Movements, 2010), s. 1-2.

³⁴ Ef.1:22-23.

³⁵ 1.Ko.12:27.

³⁶ Rom.12:4-5.

Bu anlamlandırmanın kaynağını bizzat İncil'den aldığının altını çizmek gerekir. Genelde kilise imajı farklı sıfatlarla ifade edilir. 'Mistical', 'ecclesial' ve 'true' sıfatları bunlar arasında en yaygın olanlarındandır. Bu sebeple İsa'nın Mistik Bedeni olarak Kilise, İsa'nın insanî ve dünyevî bedeninden ziyade onun Tanrısal boyutuna vurgu yapar.³⁷

Tanrı'nın Bedeni olarak Kilise metaforu İsa'nın doğasıyla ilgili olup kutsal metinlerde İsa'nın Bedeni olarak ifade edilir. Ancak Hristiyanlık tarihinde bazen bunun yerine Tanrı'nın Bedeni ifadesinin kullanıldığı bilinmektedir. Bu sebeple Tanrı'nın Bedeni ve İsa'nın Bedeni olarak Kilise aynı şeyi ifade etmek üzere kullanılmaktadır.³⁸ Kilisenin Mesih'in Bedeni olduğu fikri Eski Ahit'te bulunmaz. Yeni Ahit'te bile hiçbir İncil yazarı bu görüntüden bahsetmez. Mektuplarında bu imgeyi kullanan ve Kilise'yi Mesih'in Bedeni olarak adlandıran Pavlus'tur. Bu, Pavlus'un Kilise için en güçlü metaforudur. Pavlus bu metaforu kullanıyor olsa da, bilginler bu metaforun tam kökeninden emin değildir. Bazı yazarlar bu metaforun kökenini eski devlet kuramında görürken, diğerleri bu metaforun kökünü devasa bir beden olarak evren fikrinde ya da tüm insanların arketipi olarak Âdem kavramında görür. Lawrence B. Porter'ın görüşüne göre, İncil geçmişine sahip diğer imgelerin aksine, Mesih'in Bedeni olarak Kilise imgesi laik bir arka plana sahip gibi görünmektedir, ancak onun teolojik kullanımı Pavlus'un yaratıcı bir uyarlama yönteminin sonucudur.³⁹

Bir bedende ayrı ayrı işlevleri olan çok sayıda üyemiz olduğu gibi, çok sayıda olan bizler de Mesih'te tek bir bedeniz ve birbirimizin üyeleriyiz.⁴⁰ "Beden bir olmakla birlikte birçok üyeden oluşur ve çok sayıda olan bu üyelerin hepsi de tek bir beden oluşturur. Mesih de böyledir. İster Yahudi ister Grek, ister köle ister özgür olalım, hepimiz bir beden olmak üzere aynı Ruh'ta vaftiz olduk ve hepimizin aynı Ruh'tan içmesi sağlandı.⁴¹

İlerleyen cümlelerde Pavlus sözlerine bir bedenün üyelerinin organlardan oluştuğu gibi cemaatin de üyelerden oluştuğunu söyleyerek devam eder. Ona göre nasıl ki bir organın yerini bir başkası tutamazsa veya nasıl ki hiçbir organ hatta en zayıf görüleni bile vazgeçilmez ise bunun gibi kiliseyi oluşturan her bir üye de emsalsizdir,

³⁷ Eşmeli, *Ön. ver.*, s. 957-958.

³⁸ Aynı. s. 961.

³⁹ Suhas Pereira, *The Challenges of Vatican II for an Authentic Indian Catholic Church* (Münster: LIT Verlag, 2021), s. 63-64.

⁴⁰ Rom.12:4-5.

⁴¹ 1.Ko.12:12-13.

vazgeçilmezdir ve yeri doldurulamaz. Pavlus *“Eğer bir üye acı çekerse, bütün üyeler birlikte acı çeker; bir üye yüceltilirse, bütün üyeler birlikte sevinir. Sizler Mesih'in bedenisiniz, ayrı ayrı da bu bedenin üyelerisiniz.”*⁴² diyerek kiliseye birlik çağrısı yapar.

Koloseliler ve Efeslilere yazdığı mektupta Pavlus, metaforun kapsamını belirli Kilise'den evrensel Kilise'ye doğru genişletir. Mesih bedenin başıdır:

Bedenin, yani inanlılar topluluğunun başı O'dur. Her şeyde ilk yeri alsın diye başlangıç olan ve ölümler arasından ilk doğan O'dur. Çünkü Tanrı, tüm doluluğunun O'nda bulunmasını uygun gördü.⁴³ Sahte alçakgönüllülükte ve meleklerle tapınmakta direnen, gördüğü düşlerin üzerinde durarak doğal benliğin düşünceleriyle boş yere böbürlenlen ve Baş'a tutunmayan hiç kimse sizi ödülünüzden yoksun bırakmasın. Tüm beden, eklemler ve bağlar yardımıyla bu Baş'tan beslenip bütünlenmekte, Tanrı'nın sağladığı büyümeyle gelişmektedir.⁴⁴ Çünkü Mesih bedenin kurtarıcısı olarak inanlılar topluluğunun başı olduğu gibi, erkek de kadının başıdır.⁴⁵

Bu cümlelerde görüldüğü üzere Mesih, Kilise'nin büyümesinin kaynağıdır. O kiliseyi besler ve bir kocanın karısını sevdiği gibi sever.⁴⁶ O, Kilisesine rehberlik eden ve yönlendiren kişidir, kilisenin kökenidir. Kişi, Kilise veya inanlılar Topluluğu ile karşılaştığında, Mesih'in kendisiyle karşılaşır, çünkü o kendi bedeninde, yani Kilise'de yaşar. Kilise, Göksel Mesih'in görünen veya dünyevi bedenidir. Mesih ve Kilisesi özünde birleşmiştir ve birbirleriyle ilişkilidir. Pavlus Mesih'in Bedeni imgesi ile işte bu birlik ve ilişkiyi ortaya çıkarmaya çalışır.⁴⁷

5.2. İsa'nın Sakramenti Olarak Kilise

Hristiyan geleneğinde Kilise ile ilgili bir başka metafor kilisenin İsa'nın Sakramenti olmasıdır. Latince “kutsanma, kutsanmış” anlamlarına gelen “sacramentum” kelimesi, Grekçede “giz, gizem” anlamına gelen “mystery” ile “kapalı, gizli” anlamına gelen “mysterio” kelimeleriyle ifade edilir.⁴⁸ “Mustērion” kelimesi Hristiyanlık öncesi Grek kültüründe insanların, yüce manevi güçleri veya ilahî varlığı kendi yaşamlarında tecrübe etmeleri anlamına gelir. Tanah'ta “mustērion”, “kurtuluş için Tanrı'nın oluşturduğu plan” ve “bu planın

⁴² 1.Ko.12:26-27.

⁴³ Kol. 1, 18

⁴⁴ Kol.2, 19

⁴⁵ Ef.5:23.

⁴⁶ Bkz.Ef.5:25.

⁴⁷ Pereira, *Ön. ver.*, s. 65,66.

⁴⁸ Küçük, *Ön. ver.*, s. 351.

İsrailoğullarına açıklanması” anlamında kullanılır. Yeni Ahit’te ise İsa Mesih’te Tanrısal Krallığın gelmesini ifade etmektedir.⁴⁹

Gizem (mystery) terimini ilk Hristiyanlar Helenistik Yahudilikten alıp uyarlamışlardır. Eski Ahit must’hrion (mysterion) kelimesini, ilahi vahiy yoluyla bilinen, sır anlamına gelen İbranice סֵד (sôd) kelimesinin karşılığı olarak kullanır. Başlangıçta סֵד (sôd) kelimesi konsey veya meclis anlamına geliyordu ve zamanla bir konseyde neyin kararlaştırıldığını göstermesi bakımından gizem olarak bilinmeye başladı. סֵד (sôd) kelimesinin teolojik anlamda kullanılması ilk olarak Paganlarda görülür. Onlar kelimeyi dünyanın kaderini tayin eden Tanrılar Göksel Konseyi için kullanırlar. Eski Ahit’te kavram Yahudiliğin apokaliptik metinlerinde ayrıntılı bir şekilde anlatılan Yahve’nin başkanlık ettiği Göksel Konseyin kararlarının bir peygamber aracılığıyla insanlara iletilmesinde kullanılır :“*Mikaya konuşmasını sürdürdü: "Öyleyse RAB’ bin sözünü dinle! Gördüm ki, RAB tahtında oturuyor, bütün göksel varlıklar da sağında, solunda duruyordu.*”⁵⁰ “Gerçek şu ki, Rab Yahve kulu peygamberlere Sırrını açmadıkça bir şey yapmaz.”⁵¹ RAB’ bin sözünü duyup anlamak için RAB’ bin meclisinde kim durdu ki? O’nun sözüne kulak verip duyan kim?⁵² Sürgün sonrası dönemde bu ilahi sırları bilmek İsrailoğulları için çok önemliydi. Bu sırları ilahi yardımla Peygamberler anlayıp kendilerine iletebiliyorlardı. Hristiyanlıkta ise durum bundan farklıdır. İsa’nın hayatında ve görevinde başlayan Tanrı’nın egemenliği (Tanrı’nın Krallığı), yalnızca İsa’yı izleyenlere açıklanan mutlak gizemdir. İsa’nın bizzat kendisi Tanrı’nın mutlak gizemidir ve o mutlak bir gizem olarak öğrencisi olmayanlar tarafından fark edilmez.

53

Pavlus’un "gizem" (mystery) anlayışı terimin Eski Ahit kullanımı ile benzerlik arz eder. Pavlus’a göre gizem ilahi bir eylemdir, Tanrı’da başlayan zaman ve mekânda etkileri olan ve bir hedef olarak Tanrı’nın kendisinde sona eren ebedi planının gerçekleştirilmesidir. Bu ilahi planın tecellisi ve gerçekleşmesi için, insan tarafından tamamen bilinemez olması ve sadece Tanrı tarafından görünür kılınması gerekir. Bu plan, önceki nesillere gizlenmiştir, ancak şimdi İsa Mesih’te dünyaya ifşa edilmektedir. Pavlus İsa Mesih’in çarmıha gerilmesi, ölümü ve dirilişi aracılığıyla

⁴⁹ Muhammet Tarakçı, *Protestanlıkta Sakramentler* (Bursa: Emin Yayınları, 2012), s.19.

⁵⁰ 1Ko. 22, 19–22.

⁵¹ Amo.3,7.

⁵² Yer. 23, 18.

⁵³ Pereira, *Ön.ver.* ,s. 45.

sırrı tanıdığını ifade eder.⁵⁴ Bu nedenle bizzat Mesih ona göre gizemin içeriğidir.⁵⁵ Bu sır dünyaya yalnızca ilahi vahiy veya tezahür yoluyla ifşa edilir.⁵⁶

İlk Hristiyanlar da kavramı zamanın başlangıcından beri gizlenmiş olan ve Nasıralı İsa'nın yaşamı, ölümü ve dirilişinde açığa çıkan bir gizem olarak görürler⁵⁷ ve bu gizemin kendileri için açığa çıktığını düşünürler.⁵⁸ Peygamberler hiçbir zaman “gizem” kullanmasalar da ilk Hristiyanlar İsrail'in Tanrısının İsa'nın şahsında görünmesine bu yorumu yaparlar.⁵⁹ Yine onlar büyük Mesih gizeminin, Tanrı'nın, halkını kurtarmak için yeryüzüne geri döneceği ve tıpkı Mesih'in diriltildiği gibi düşmüşlerin diriltileceği bir dizi sarsıcı olayı içerdiğine inanırlar.⁶⁰ Ancak bu gizem herkese açık değildir.⁶¹ İsa yeryüzündeyken bile Tanrı'nın krallığı ve gizem hakkında gizlice konuşur.⁶² Sonuçta gizem İsrail'in Tanrısının insanlığa büyük açılışı olan Mesih'in kendisidir.⁶³ Çünkü onda, hem Tanrı'nın planları hem de Tanrı'nın kişiliği tezahür ettirilir.⁶⁴

Daha önce ifade edildiği üzere Grekçede “gizem” anlamına gelen “mystery” kelimesinin Latincedeki karşılığı “kutsanmış” anlamına gelen “sacramentum” kelimesidir. Hristiyanlıkta sakrament ayin; inancın göstergesi olarak yapılan düzenli ritüel anlamında kullanılır.⁶⁵ Kelimeyi Hristiyan ritüelleri anlamında ilk kez kullanan teolog Tertullian (ö. 212)'dir. Tertullian ve onun takipçisi bazı Hristiyan yazarlar sakramenti, Hristiyan ayinlerinin yanı sıra, kişiyi kutsallaştıran pek çok uygulamayı içerecek şekilde ele almıştır. Bir başka tanımın sahibi olan Thomas Aquinas'a göre sakrament “insanı takdis eden kutsal şeyin işareti”dir.⁶⁶ Kelimeye “işaret” ve “sembol” anlamını kazandıran kişi olan Augustine'nin tanımıyla sakrament, “İlahî Kelam'ın nesneye gelmesiyle oluşan şey”dir. Sonraki yüzyıllarda

⁵⁴ Bkz. 1.Ko. 2:1.

⁵⁵ Bkz. Kol. 2:2.

⁵⁶ Bkz.1.Ko.14:1-2, Pereira, *Ön.ver.* , s. 46.

⁵⁷ Bkz. Rom. 11:25, 16:25, 1 Kor 2:1,7,4:1, Ef.1:9, 3:3-4, 9,Kol. 2:2; 4:3; 1Ti. 3:9)

⁵⁸ Bkz.1 Kor 2:1,7; Ef.3:8, 9; Kol 4:3.

⁵⁹ Bkz. Ef. 1:9; Kol.1:26

⁶⁰ Bkz. 1Kor. 15:51, Ef.1:10.

⁶¹ Bkz. 1Kor. 2:6-16, Ef. 3:9, Kol.1:26.

⁶² Bkz. Mat. 13:11,Mar. 4:11, Luk. 8:10.

⁶³ Bkz Kol. 2:2.

⁶⁴ Tyson Putthoff, “Mystery”, (*Encyclopedia of the Bible and Its Reception Online*), https://www.degruyter.com/database/EBR/entry/key_dc7f4665-f34c-49ac-a83c-03fda5a0c7f6/html , [27 Temmuz 2022], s. 366.

⁶⁵ Şinasi Gündüz, “Sakrament”, *Din Ve İnanç Sözlüğü* (Ankara: Vadi Yayınları, 1998), s.329.

⁶⁶ Gündüz, “Yuhanna”, *Ön.ver.* , s.329.

sakramentler “Görünmeyen ilahî lütfun görünür işaretleri” olarak anlaşılmıştır.⁶⁷ Ve bazı teologlarca Kilise için “İsa’nın Sakramenti” ifadesi yaygın olarak kullanılmıştır. Bunlardan biri olan Fransız Cizvit teolog Henri de Lubac (1896-1991) *Meditation Sur l’Eglise* (The Splendor of The Church) adlı çalışmasında sakramental boyutuyla kiliseyi geniş bir şekilde ele almıştır:

Kilise bir sırdır, yani o Hristiyan sakramentlerinin hepsinin kaynağıdır. Ve bizzat bu sakrament (kilise), diğer bütün sakramentleri içine alan ve onlara hayat veren en büyük sakramenttir. Bizzat İsa’nın kendisi insan tabiatı açısından bizim için ‘Tanrı’nın sakramenti’ olduğu gibi, kilise de bu dünyada ‘İsa’nın Sakramenti’dir.⁶⁸

II. Vatikan Konseyi’nde (1965) Kilise, “Kutsal Üçlü Birlik”in bir yansıması olarak kabul edilmiştir. Buna göre İlahi kurtuluş planı, İsa Mesih’in enkarnasyonu, tutkusu, ölümü ve dirilişi aracılığıyla ifşa edilir ve İsa Mesih aracılığıyla gerçekleştirilir. Baba’nın iradesini yerine getirmek için, Mesih yeryüzünde cennetin krallığını başlatır ve insanlara sırrını açıklar. Tanrı’nın Krallığını mevcut ve görünür kılan ise Kilise’dir. Bu nedenle Kilise, görünür olması ve somut olarak büyümesiyle Mesih’in Krallığını yeryüzünde mevcut kılan bir gizemdir. Sonuç olarak Kilise, Yaratılışın başlangıcında, ebedi kurtuluş planı aracılığıyla Baba Tanrı tarafından kurulmuş, Oğul Tanrı tarafından açılmış ve Kutsal Ruh tarafından sürekli desteklenmiş ve birleştirilmiştir. Ve kilise Tanrı tarafından kutsanmıştır. Kilisenin kökeni ve sonu Baba’dadır. Oğul İsa Mesih onun yaşam veren kurucusu ve temelidir. Kutsal Ruh ise Kilise’nin ruhudur, o Kilise’de Tanrı ve insanların birliğini gerçekleştirir. Görülüyor ki bir gizem (sakrament) olarak kilisenin kökeni kutsal üçlüdedir. II. Vatikan Konseyi’nin (1965) başlıca belgelerinden olan *Lumen Gentium*, Kilise’yi sakrament olarak adlandırır. Çünkü Sakrament, görünmez bir gerçekliğe işaret eden görünür bir gerçektir. Buna göre Kilise, kendisinin ötesinde bir gerçekliği, yani Mesih’i ve Krallığını görünür kılar.⁶⁹

5.3. İsa’nın Gelini / Eşi Olarak Kilise

İsa’nın gelini / eşi olarak Kilise yaygın olarak bilinen ve kullanılan bir başka metafordur. Daha önce İsa’nın bedeni olarak Kilise metaforu konusunda ifade edildiği üzere bütün Hristiyanlar, İsa’nın bedenidir. Mesih de bu bedenin kurtarıcısı

⁶⁷ Tarakçı, *Ön.ver.*, s. 20.

⁶⁸ İsmet Eşmeli, “Henri De Lubac’a Göre Kilise”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt-Sayı: 4-7 (2017), s.108.

⁶⁹ Pereira, *Ön.ver.*, s. 50-51.

olarak onun başıdır. Baş olmak ve bir beden olmak evlilik ilişkisini hatırlatır. Yeni Ahit, Mesih’le inananlar arasındaki ilişkiyi evlilik gibi kutsal ve kalıcı bir bağa benzettir.⁷⁰ Bu aynı zamanda Kilise’nin konumunu ve değerini gösterir. Zira baş olan Mesih kilise topluluğunu bir beden olarak kendine bağlar. Tanrı kiliseyle (cemaatle) Mesih’in vasıtasıyla güzel bir sevgi ilişkisi kurar. İşte Pavlus Efeslilere mektubunda bu durumu anlamaya davet eder.⁷¹ Pavlus bu metafora Efeslilere yazdığı mektubunda karı koca arasındaki sevgi ve bağlılığın nasıl olması gerektiğini açıkladığı pasajlarda yer verir. İsa’nın Kiliseye olan sevgisini kocalara, bağlılık ve fedakârlığını da kadınlara örnek gösterir.“

Aynı şekilde, kocalar da karılarını kendi bedenleri gibi sevmelidir. Karısını seven kendini sever. Hiç kimse hiçbir zaman kendi bedeninden nefret etmemiştir. Tersine, onu besler ve kayırır, tıpkı Mesih’in inanlılar topluluğunu besleyip kayırdığı gibi. Çünkü biz O’nun bedeninin üyeleriyiz.”⁷² Bilmez misiniz ki, ey kardeşler - Kutsal Yasa’yı bilenlere söylüyorum - Yasa bir insana, yaşadığı sürece egemendir? Örneğin, evli kadın, kocası yaşadıkça yasayla kocasına bağlıdır; ama kocası ölürse, kocayla ilgili yasadan özgür olur. Buna göre kadın, kocası yaşarken başka bir erkekle ilişki kurarsa, zina edici diye anılır. Ama kocası ölürse, kadın yasadan özgür olur. Öyle ki, başka bir erkeğe varırsa, zina etmiş olmaz. Aynı şekilde kardeşlerim, siz de bir başkasına –ölümden dirilmiş olan Mesih’e varmak üzere Mesih’in bedeni aracılığıyla Kutsal Yasa karşısında öldünüz. Bu da Tanrı’nın hizmetinde verimli olmamız içindir.⁷³

Başka bir mektubunda Pavlus yine bu metafora yer verir. “Sizler için Tanrısal bir kıskançlık duyuyorum. Çünkü sizleri, el değmemiş bir kız gibi tek bir ere, Mesih’e sunmak üzere nişanladım.”⁷⁴ Aynı benzetmeyi Yuhanna da kullanmıştır: “Sevinelim ve coşalım! Onu yüceltelim! Çünkü Kuzu’nun düğünü başlıyor! Onun gelini hazırlandı.”⁷⁵

5.4. Ana Olarak Kilise

Kilise Yeni Ahit’te “Ana” metaforuyla da ele alınır. Matta 23/37 de İsa kendisini bir anaç tavuk olarak görmektedir:

Ey Kudüs! Peygamberleri öldüren, kendisine gönderilenleri taşıyan Kudüs! Bir tavuk, civcivlerini kanatları altına nasıl toplarsa, ben de kaç kez senin çocuklarını öylece

⁷⁰ Bkz. Ef.5:25-33.

⁷¹ Can Nuroğlu, "Mesih’in Kilisesi İncil’in Efesliler Bölümü Üzerine Bir Yorum" (Hıristiyan Kitaplar, 2015), s.16. <https://hristiyankitaplar.com/tr/kitaplar/mesihin-kilisesi> [27.07.2022].

⁷² Ef.5:28-30.

⁷³ Rom.7:1-4.

⁷⁴ 2.Ko.11:2.

⁷⁵ Va.19:7.

toplamak istedim, ama siz istemediniz.”Pavlus’un mektuplarında da benzer ibarelere rastlanır: “Sizler için Tanrısal bir kıskançlık duyuyorum. Çünkü sizleri, el değmemiş bir kız gibi tek bir ere, Mesih’e sunmak üzere nişanladım.⁷⁶ Çocuklarım! Mesih sizde biçimleninceye dek sizin için yine doğum ağrısı çekiyorum.⁷⁷

Origen, Cyprian, Tertullian ve Augustin gibi ilk Hristiyan yazarları, Kilisenin anaç olma özelliğini ele almışlardır. Örneğin Augustin Kiliseyi Hristiyanların gerçek anası olarak nitelemiş, Meryem’e ait olan iffet ve doğurganlık özelliklerini Kiliseye atfetmiştir. Ona göre, Kilise bir ana olarak besler büyütür.⁷⁸ Henri de Lubac’ın konuyla ilgili görüşleri şöyledir:

Hristiyan olmak sadece kilise yoluyla olmaktadır. Bu nedenle kilise bir anadır. O bize İsa’da bir yaşam sunar. Fakat bu ana, bizi her zaman karnında tutar ve eşiyle onun birliği o kadar yakındır ki, kilise eşinin bedenidir ve sonuçta biz onun üyeleri oluruz. Kilise, inananların evidir...⁷⁹

İsa’yla ilgili olan bu metaforların yanında Kilise Tanrının tapınağı, halkı, krallığı, bedeni ve ailesi olarak düşünülmüş ve bu metaforlara da Kutsal metinlerde yer verilmiştir.

5.5.Tanrı’nın Tapınağı Olarak Kilise

Kilisenin tapınak olarak anlaşılmasında Pavlus önemli bir yere sahiptir. Onun Kiliseyi Tanrı’nın Tapınağı olarak ifade ettiği pasajlara bakıldığında bu durum açıkça görülmektedir:

Tanrı’nın tapınağı olduğunuzu, Tanrı’nın Ruhu’nun sizde yaşadığını bilmiyor musunuz? Kim Tanrı’nın tapınağını yıkarsa, Tanrı da onu yıkacak. Çünkü Tanrı’nın tapınağı kutsaldır ve o tapınak sizsiniz.⁸⁰ Tanrı’nın Tapınağıyla putlar uyuşabilir mi? Çünkü biz yaşayan Tanrı’nın Tapınağıyız. Nitekim Tanrı şöyle diyor: “Aralarında yaşayacak, Aralarında yürüyeceğim. Onların Tanrısı olacağım, Onlar da benim halkım olacak”⁸¹ “Bedeninizin, Tanrı’dan aldığınız ve içindeki Kutsal Ruh’un tapınağı olduğunu bilmiyor musunuz? Kendinize ait değilsiniz.”⁸²

Pavlus’un ifadesiyle Hristiyanlar Tanrı’nın tapınağıdır. İsa’nın ilk takipçilerinin ve Pavlus’un Yahudi olduğu göz önüne alındığında inananların yani

⁷⁶ 2Ko.11:2.

⁷⁷ Gal.4:19.

⁷⁸ Eşmeli, *Ön.ver.*, s.960.

⁷⁹ Eşmeli, “Henri De Lubac’a Göre Kilise”, Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt-Sayı: 4-7(2017), s.106.

⁸⁰ 1.Ko.3:16-17.

⁸¹ 2.Ko.6:16.

⁸² 1.Ko.6:19.

Kilisenin neden Tanrının tapınağı olarak anlaşıldığı da ortaya çıkmaktadır. Zira Kilisenin Tapınak olarak algılanışı Eski Ahit ile bağlantılıdır. Eski Ahit'e göre Tapınak, Tanrı'nın gerçek varlığının halkının arasında gelip yerleştiği yerdir.⁸³ Eski Ahit'e göre İsraililer Vaat Edilmiş Topraklara girdikten sonra göçebeliği bırakıp sabit evlerde yaşamaya başlar. Bundan sonra Tanrı, Süleyman'ın Tapınağı'nı kendisinin kutsal konutu olarak kutsamıştır.⁸⁴

5.6. Tanrı'nın Halkı Olarak Kilise

Eski Ahit, Tanrı'nın Halkını belirtmek için İbranice "qahal Yahweh" ifadesini kullanır. İbranice qahal kelimesi 'bir araya gelme' veya 'toplanma' anlamına gelir. Tanrı'nın kurtuluş planında Tanrı'nın kendi küçük sürüsü olarak seçtiği Tanrı'ya ait olan ayrıcalıklı bir ulus vardır. Dolayısıyla, “Kahal Yahve”, kendi inisiyatifleriyle kendilerini Tanrı'nın halkı olarak oluşturan bir grup insan değildir; daha ziyade onlar, Rab'bin kendisine aitmiş gibi çağırdığı ve bir araya getirdiği insanlardır. Bu nedenle Kilise, Tanrı tarafından çağrılan insanlardır. Tanrı'nın Halkı olarak Kilise'nin kökeni, Eski Ahit'in Yaratılış bölümüne kadar uzanır. Buna göre Tanrı, İbrahim'i çağırır ve ondan tüm dünya için bereket olacak büyük bir ulus yapmayı vaat eder.⁸⁵ Bu pasaj, İbrahim'in çağrısının İbrahim'in kendisine veya kabilesine yönelik olmadığı, ancak tüm dünya için evrensel bir anlam ve öneme sahip olduğunun açık bir işaretidir.⁸⁶ Tanrı'nın seçilmiş halkı, Tanrı'nın yeni bir isim verdiği Yakup'un öyküsünde sembolik bir tanım alır: İsrail.⁸⁷ Ve Yakub'un (İsrail'in) on iki oğlu on iki kabilenin atası olur.⁸⁸

Eski Ahit'te Tanrı halkını sever, onu göz bebeği gibi ve yuvasını ve yavrularını koruyan kartal gibi korur ve sürüsüne özen gösterir.⁸⁹ İsrail, Tanrı tarafından seçildiği ve ayrıldığı için, Kutsal Bir Halk haline gelir.⁹⁰ Tanrı, vaadine göre, halkını Mısır'dan kurtarır ve vaat edilen topraklara giderken halkıyla bir antlaşma yapar: Özetle “Ben sizin Tanrınızım ve siz benim

⁸³ Bkz. Çık. 13:21-22; 24:15-18; 25:8, 33:7-11; Lev.26:11-12, Eşmeli, Ön.ver. , 2014, s.961.

⁸⁴ Bkz. 1Ko.r.8:10-11. “Tanrı'nın Tapınağı Olduğumuz Ne Anlama Gelir? (1.Korintliler 3:16)”, *GotQuestions.org*, <https://www.gotquestions.org/temple-of-God.html> [27 Temmuz 2022].

⁸⁵ Bkz. Yar.12, 1-3

⁸⁶ Bkz. Yar.18:18-19, 22:18, 26:4, 28: 14.

⁸⁷ Bkz. Yar.32:28

⁸⁸ Bkz Yar.35:23–26

⁸⁹ Bkz. Yas.32:10.

⁹⁰ Bkz. Yas.7:6-8.

halkımsınız.”der. ⁹¹ Ancak, Tanrı’nın halkının tarihi, aynı zamanda Tanrı’ya sadakatsizliğin tarihidir. Çünkü onlar Tanrı ile olan ahdi bozarlar. ⁹² Ancak onların bu sadakatsizliklerine rağmen Tanrı onlara olan merhametinden dolayı ahdini yenileyerek, halkıyla bozulan ilişkiyi onaracaktır. Çobanın sürüsünü topladığı gibi, kavmini toplayan da daima Tanrı’dır. ⁹³

Yeni Ahit’e göre Eski Ahit’teki Tanrı halkının tarihi, Mesih’teki Yeni Ahit aracılığıyla oluşturulan yeni Tanrı Halkına giden bir hazırlık ve ona giden bir geçiştir. ⁹⁴ Yeremya ve Hezekiel’in kehanetinin gerçekleşmesiydi. Yeni Ahit’te Tanrı’nın halkı kilisedir. ⁹⁵ Ancak Yeni Ahit’te qahal için kullanılan kelime Kilise anlamına gelen ecclesia’dır. ⁹⁶ Helenistik kullanımda ecclesia, insanların siyasi veya sosyal bir amaç için gönüllü olarak toplanması veya bir araya gelmesi anlamına gelse de, Yeni Ahit’in ecclesia terimi vaftiz yoluyla İsa Mesih’te kurulan insan topluluğudur. Ve bu halkı çağıran ve kendisi için toplayan Tanrı’dır. Bu nedenle, dini bir toplantı olarak kilise, önemli kararların alındığı siyasi toplantıdan farklı olarak, Tanrı’nın Halkının toplantısının, Tanrı’nın kararlarını ve onun için iradesini işitip kabul etmesidir.

İlk topluluk başlangıçta kendisini Tanrı’nın yeni halkı olarak değil, Tanrı’nın gerçek ve sadık insanları olarak gördü ve Eski Ahit vaatlerinin kendinde gerçekleştiğini gördü. Bu yüzden onlar ne yasayı ⁹⁷ ne de tapınak tapınmasını ⁹⁸ hemen reddetmediler; aslında onlar mabette toplanmaya devam ettiler ⁹⁹ ve mabet ayinlerine katıldılar. ¹⁰⁰ Böylece Yeni Ahit Kilisesi topluluğu, kendisini Mesih’in etrafında toplanmış bir topluluk olarak, yeni Musa’yı yeni ahdin gerçekleşmesi olarak gördü. Kendini yenilenmiş gerçek İsrail olarak gören bu ilk cemaat kutsal Evharistiya aracılığıyla Mesih’in Bedeni olarak Tanrı’nın Halkı’dır. ¹⁰¹ Yeni Ahit’e göre bu yenilenen İsrail’in üyeleri, ilk olarak Mesih’e inanan Yakup’un soyundan gelenlerdir ¹⁰² ikinci olarak ruhi sünnet ve yeni “kanun”un uygulanması yoluyla

⁹¹ Bkz. Çık.6 :6-7.

⁹² Bkz. Hos. 1, 9

⁹³ Bkz.Hoş. 11, 8.

⁹⁴Bkz.Yer. 31: 31-33 ,Hez.11: 17-19.

⁹⁵ Bkz. Elç. 15:14, 18,:10, Rom. 9:25, 2Ko. 6: 16.

⁹⁶ Bkz. Elç.20: 28, 1Ko.1:2, 10:32,11: 22, 15:9, Gal. 1: 13, 1Ti. 3:5.

⁹⁷ Bkz.Mat.5:17-19.

⁹⁸ Bkz. Mat.5:23

⁹⁹ Bkz.Elç.2:46.

¹⁰⁰ Bkz.Elç.3:1.

¹⁰¹ Pereira, *Ön.ver.* , s. 71-72.

¹⁰² Bkz.Mat.10:6,15:24, Elç. 2:36-41, 21:20.

İsrail'e katılanlardır.¹⁰³ Bu anlamda, yeni İsrail olarak Kilise, geleneksel akrabalık, klan ve ataerkillik bağlarına değil, Tanrı'nın iradesine ve itaate dayanan, İsa Mesih'te toplanan yeni Tanrı ailesidir.¹⁰⁴ Bu yeni İsrail, durağan bir inananlar topluluğu değildir, Kilise sürekli olarak büyüme, tamamlanma ve gerçekleşme yolundadır.¹⁰⁵

Petrus'un ilk mektubunda kilisenin mahiyeti açıktır:

Ama siz seçilmiş bir soy, Kral'ın kâhinleri, kutsal bir ulus, Tanrı'nın öz halkısınız. Sizi karanlıktan kendisinin şaşılabacak ışığına çağıran Tanrı'nın erdemlerini ilan etmek için seçildiniz. Bir zamanlar halk değildiniz, ama şimdi Tanrı'nın halkısınız. Bir zamanlar merhamete erişmemiştiniz, oysa şimdi merhamete eriştiniz.¹⁰⁶

Mektup, Anadolu'ya yayılmış Yahudi olmayan Hristiyanlara Tanrı'nın Halkı olarak hitap eden bir vaftiz uyarısı olarak yazılmıştır. Mektup, Mesih'in takipçilerinden “seçilmiş ırk” ve “kutsal ulus” olarak bahseder. Bu seçilmiş ırkın veya kutsal ulusun üyeliği, ırka, renge veya bölgeye değil, vaftiz yoluyla İsa Mesih'e iman beyanına dayanır. Bu nedenle, Tanrı'nın yeni Halkı, Mesih'e olan inancıyla toplanmış bir halktır. Tanrı'nın Eski Ahit halkının devamı olan Kilise, hem Yahudilerden hem de Yahudi olmayanlardan oluşur. Kilise, kendi liyakatinden dolayı değil, Tanrı böyle olmasını istediği için Tanrı'nın halkıdır. Tanrı'nın Halkı olarak Kilise, Tanrı'nın özgür inisiyatifinin bir sonucudur. Kilise'yi, kendi halkı olarak kendisi için sevgili olarak seçen ve kendi etrafında toplayan Tanrı'dır.¹⁰⁷

Tanrı'nın halkı olarak Kilise metaforu, İncil'den esinlenerek kullanılan genel bir ifadedir. Bu kavram Eski Ahit'ten gelmektedir. Buna göre Yahve, İsrail'in Tanrısı; İsrail de Yahve'nin seçtiği halkıdır.¹⁰⁸ Hristiyanlıktan önce Tanrı'nın halkı ifadesiyle İsrailoğulları anlaşıyordu. Hristiyan cemaatin ilk üyeleri çoğunlukla Yahudi kökenliydi. İsa'nın takipçileri Yahudi olsun ya da olmasın “Tanrı'nın halkı” olarak görülüyordu. Yahudiler, “Tanrı'nın eski halkı” olarak, İsa'yı takip edenler ise “Tanrı'nın yeni halkı olarak isimlendirilmiştir.”¹⁰⁹

5.7. Tanrı'nın Ailesi Olarak Kilise

Tanrı'nın Halkı metaforuyla yakından bağlantılı bir başka metafor da Tanrı'nın ailesi olarak Kilisedir. Yine Tanrı'nın halkı metaforunda olduğu gibi burada

¹⁰³ Bkz. Rom. 2:28–29, 13:10; I. Ti.1:5.

¹⁰⁴ Bkz. Mar.3: 33-35.

¹⁰⁵ Pereira, *Ön.ver.*, s.73.

¹⁰⁶ 1Pe.2:9-10.

¹⁰⁷ Pereira, *Ön.ver.*, s.74-75.

¹⁰⁸ Eşmeli, *Ön.ver.*, 2014, s.962.

¹⁰⁹ Hans Küng, *Church*, (London: Bloomsbury Publishing, 1976), s.148-149.

da Eski Ahit'in etkisi söz konusudur. Her ne kadar Eski Ahit'te Tanrı'nın ailesi şeklinde bir ifade bulunmasa da, Tanrıyla halkı arasındaki ilişkiler, genel itibariyle bir ailenin bireyleri arasındaki ilişkiler şeklinde açıklanmıştır. Tanrı kendisini baba olarak görür, halkı da Tanrıya baba demektedir.¹¹⁰

Yeni Ahit'in Kilise için kullandığı Tanrı'nın ailesi metaforunda aile Ruhsal bir ailedir. Eski Ahit'te Yahudilere ait olan Tanrı'nın ailesi anlayışını, İsa'yı takip edenlerin tümünü içine alacak şekilde geniş bir çerçeveye taşımıştır.¹¹¹ Bu üyeler, Tanrı'nın erkek ya da kız kardeşleri ve çocuklarıdır:

Kimse sizi “Rabbî” diye çağırmasın. Çünkü sizin bir tek öğretmeniniz var ve hepiniz kardeşsiniz. Yeryüzünde kimseye “Baba” demeyin. Çünkü bir tek Babanız var, O da göksel Baba'dır. Kimse sizi “önder” diye çağırmasın. Çünkü bir tek önderiniz var, O da Mesih'tir. Aranızda en üstün olan, diğerlerinin hizmetkârı olsun.¹¹² Daha sonra İsa'nın annesiyle kardeşleri geldi. Dışarıda durdular, haber gönderip O'nu çağırdılar. İsa'nın çevresinde oturan kalabalıktan bazıları, “Bak” dediler, “annenle kardeşlerin dışarıda, seni istiyorlar. İsa buna karşılık onlara, “Kimdir annem ve kardeşlerim?” dedi. Sonra etrafına, çevresinde oturanlara bakıp şöyle dedi: “İşte annem, işte kardeşlerim! Tanrı'nın isteğini kim yerine getirirse, kardeşim, kız kardeşim ve annem odur.”¹¹³

Aileye katılmanın yolu vaftiz olmaktır. Böylece Hristiyanlar, Kutsal Ruh'tan ve ‘Sudan’ yeniden doğarlar ve kim olduklarına bakılmaksızın Tanrı'nın ailesinin yeni üyeleri olurlar.¹¹⁴

Çünkü Mesih İsa'ya iman ettiğiniz için hepiniz Tanrı'nın oğullarıdır. Vaftizde Mesih'le birleşenlerinizin hepsi Mesih'i giyindi. Artık ne Yahudi ne Grek, ne köle ne özgür, ne erkek ne dişi ayrımı vardır. Hepsiniz Mesih İsa'da birsiniz. Ve eğer Mesih'e aitseniz, o zaman İbrahim'in soyundansınız, vaade göre de mirasçılarsınız.¹¹⁵

Pavlus Efeslilere mektubunda onların Mesih'ten önce Tanrı'dan uzak ümitsiz bir halde bulunduklarını Mesih sayesinde Tanrıyı tanıyıp onunla barıştıklarını söyler:

Bunun için, diğer uluslardan doğmuş olan sizler, bedende elle yapılmış sünnete sahip olup sünnetli diye anılanların sünnetsiz dedikleri sizler, bir zamanlar ne olduğunuzu

¹¹⁰ Bkz. Eyü.31:18; Yer. 3:4-20.

¹¹¹ Bkz. Luk.14:27.

¹¹² Mat. 23:8-12.

¹¹³ Mar. 3:31-35, Mat.12:46-50, Luk.8:19-21.

¹¹⁴ Eşmeli, *Ön.ver.* , 2014, s.964.

¹¹⁵ Gal. 3:26-29.

hatırlayın. O zaman Mesih'siz, İsrail'de vatandaşlıktan yoksun, vaadi içeren antlaşmalara yabancı, dünyada ümitsiz ve Tanrısızdınız. Ama bir zamanlar uzak olan sizler, şimdi Mesih İsa'da, Mesih'in kanı sayesinde yakınsınız. Çünkü Mesih'in kendisi barışıklığımızdır. Kutsal Yasa'yı, buyrukları ve kurallarıyla birlikte etkisiz kılarak iki topluluğu birleştirdi, kendi bedeninde aradaki engel duvarını, yani düşmanlığı yıktı...¹¹⁶

Pavlus'un burada bahsettiği duvar Kudüs Tapınağı'nın etrafına örülen duvarı hatırlatır. Herkes arınmadan sonra Tapınağa çıkabiliyordu ancak belli bir yerde kısa bir duvar vardı. Duvarda Yahudi olmayanların girmesinin yasak olduğu yazılıydı. Ancak Mesih'in gelmesiyle Tanrı'nın huzuruna girmek için hiç bir engel ya da duvar kalmamıştı. O Yasa'yı tamamlamış ve kurtuluşun yolunu herkese açmıştı¹¹⁷ İşte Kilise denilen bu yeni toplulukta ırk renk millet ayrımı yapılmaksızın herkes Tanrı'nın ev halkıdır.¹¹⁸ Pavlus'a göre bu kutsal aileyi bir arada tutan ruhsal bağlar vardır. Bunlar; Bir Umut, Bir Beden, Bir Ruh, Bir Rab, Bir İman, Bir Vaftiz ve Bir Baba'dır. Umuttan kasıt bir gün İsa'yı yeniden görmek ve sonsuza kadar onunla yaşamak umududur.¹¹⁹ Bir beden olmak demek iman yoluyla herkesin Mesih'in bedeni olan Evrensel Kilise'ye dâhil olması demektir.¹²⁰ Bir ruhtan kasıt Kutsal Ruh'tur. Zira tüm inananlar onunla mesh edilmiş ve ruhsal armağanlar kazanmışlardır.¹²¹ Bir rab ise kurtarıcı olan Rab Mesih İsa'dır.¹²² Bir iman ise Tanrı'ya götüren ve kurtuluşu sağlayan imandır.¹²³

5.8. Tanrı'nın Krallığı Olarak Kilise

Kutsal metinlerde yer verildiği şekliyle Kilise, İsa'nın dünyadaki krallığını ifade ve temsil eder. *“Egemenliğin gelsin. Gökte olduğu gibi yeryüzünde de senin istediğin olsun.”*¹²⁴ Tanrı'nın Krallığı kendisinde bolluğun, barış ve huzurun çokça bulunduğu yerdir. Aslında dünyada İsa'nın kilisesi mükemmel olduğundan Kilise, Tanrı'nın krallığı olarak algılanmış ve böyle ifade edilmiştir.¹²⁵ Yeni Ahit'te İsa Tanrı'nın Krallığı'nın geleceğini bildirir. İlk inananlar olan Havariler bu krallığın

¹¹⁶ Ef. 2:11-15.

¹¹⁷ Bkz. Rom. 10:5-13.

¹¹⁸ Nuroğlu, *Ön.ver.* , s. 19-20.

¹¹⁹ Bkz. Tit.2:13.

¹²⁰ Bkz. Rom. 12:4-5.

¹²¹ Bkz.1.Yu.2:27.

¹²² Bkz.Rom.10:9,1.Ko.8:6.

¹²³ Bkz.Ef.2:8. Nuroğlu, *Ön.ver.* , s. 24.

¹²⁴ Mat.6:10.

¹²⁵ Eşmeli, *Ön.ver.* , 2014, s. 962.

başlangıcı ve adeta tohumudur. Onların oluşturduğu topluluk Kilisedir ve Kilise yapısı da Krallığın tamamlanmasına kadar devam edecektir. Kilise Tanrı ile birleşmenin ve tüm insanların birliğini sağlayan bir araç, kendi varlığının ötesinde olan bir şeyin de işareti olarak görülür.¹²⁶

5.9.Kutsal Ruh'un Tapınağı Olarak Kilise

Kiliseyle ilgili bir başka metafor onun Kutsal Ruh'un tapınağı olarak görülmesidir ki bu durum yine Kilisenin İsa'nın bedeni oluşu ile doğrudan bağlantılıdır. Buna göre bir Hristiyan inandığı andan itibaren İsa'nın bedeni olacak ve dolayısıyla Kutsal Ruhun tapınağı, evi haline dönüşecektir.¹²⁷ Pavlus, da Kiliseyi yani tüm Hristiyanları Kutsal Ruh vasıtasıyla Tanrı'nın oturduğu tapınağı ve evi olarak görmüştür¹²⁸:

Tanrı'nın tapınağı olduğunuzu, Tanrı'nın Ruhunun sizde yaşadığını bilmez misiniz?¹²⁹ “Buna göre artık yabancı ve garip değil, kutsallarla birlikte yurttaş ve Tanrı'nın ev halkısınız. Elçilerle peygamberlerden oluşan temel üzerine bina edildiniz. Köşe taşı Mesih İsa'nın kendisidir. Bütün yapı, Rab'be ait kutsal bir tapınak olmak üzere O'nda kenetlenip yükseliyor. Siz de Ruh aracılığıyla, Tanrı'nın konutu olmak üzere hep birlikte Mesih'te bina ediliyorsunuz.”¹³⁰

Bu ifadelerden anlaşıldığına göre İsa Mesih'e inanan herkes ayrım yapılmaksızın Tanrı'nın ev halkıdır. Pavlus'a göre Tanrı yepyeni ruhsal bir Tapınak inşa etmektedir. Eski Tapınak'ta Yahudiler bile Tanrı'nın huzuruna kadar giremezken Yeni Tapınak'ta herkesin Tanrı'ya yaklaşmaya hakkı vardır. Bu yeni tapınağın temelinde İsa Mesih köşe taşı iken her bir inanan tapınağın temellerini yükselten Peygamber ve elçilerin üzerine dizilen diri bir taştır. Böylece her iman eden yeni kişi Ruhsal Tapınak'a katılmış olur.¹³¹

Yeni Ahit'te İsa göğe yükselmeden önce, Kutsal Ruh'u kendi halkı olan Kilise ile birlikte olması için yardımcı olarak göndermeye söz verir. Bu vaat, Pentekost¹³² gününde Kutsal Ruh inanlıların üzerine indiğinde yerine gelir¹³³ Bu

¹²⁶ Michael Fitzgerald, “Katolik Kilisesi İlmihali'nde Diğer Dinler”, çev. Kemal Polat, *Dini Araştırmalar Dergisi*, Cilt-Sayı: 10-29 (2007), s.297.

¹²⁷ Bkz. Rom. 8:22-23; Ef. 2: 21-22.

¹²⁸ Eşmeli, *Ön.ver.* , 2014, s. 964.

¹²⁹ 1.Ko.3:16.

¹³⁰ Ef.2:19-22.

¹³¹ Nuroğlu, *Ön.ver.* , s. 20.

¹³² Resullerin İşleri'nde anlatıldığına göre İsa'nın havarileri Yahudilerin Fısıh Bayramından elli gün sonra kutladığı “Haftalar Bayramı” veya “10 Emrin Veriliş Bayramı” olarak isimlendirilen Pentekost gününde bir araya toplanırlar. İsa'nın göğe yükseltilmesinden birkaç gün sonraya denk gelen bu günde

nedenle, Pentekost olayı “Kilisenin doğuşu” olarak da bilinir. Hristiyan inancına göre dirilen Mesih, Kilisesinde yaşamaya ve Kutsal Ruh aracılığıyla ona rehberlik etmeye devam etmektedir. İlk Kilise'nin bir Tanrı topluluğu olarak yaşaması, Kutsal Ruh'un gücü sayesinde.¹³⁴ Kutsal Ruh'tan ilham alan ilk inanan cemaati Tanrı'nın Krallığını yeryüzünde inşa etmeye kendini adanmıştır. Kutsal Ruh, Kilise'nin yaşam veren ve canlandırıcı ilkesidir. O, Mesih'e inanan herkesin kalbinde yaşar ve inananların hepsi bir Kilise, Mesih'in Kilisesi, Tapınak veya Kutsal Ruh'un ikamet yeri olur.¹³⁵ Bu yüzden Pavlus, Kilise'yi Kutsal Ruh'un tapınağı olarak nitelendirir. *“Tanrı'nın tapınağıyla putlar arasında ne anlaşma olabilir? Çünkü biz yaşayan Tanrı'nın tapınağıyız...”*¹³⁶

Metafor, iki şeyi, kişileri veya gerçekleri aralarında herhangi bir ilişkisi olmasa da doğrudan eşitleyen bir konuşma şeklidir. Eski Ahit'te Tanrı, Kendisini dünyaya sembollerle açıkladığı gibi Yeni Ahit'te de İsa, dünyaya Tanrı'nın Krallığı'nın doğasını anlatmak için doğadan ve günlük hayattan bazı benzetmeler kullanmıştır ki bunların her biri Kilisenin doğasını kısmen açıklamaktadır.¹³⁷ Yukarıda başlıklar halinde verilen metaforlar dışında Kutsal metinlerde Kilise için başka metaforlar da kullanılmıştır. Asma¹³⁸, zeytin ağacı¹³⁹ hardal ağacı¹⁴⁰, ürün ve hasat¹⁴¹, Tanrı'nın tarlası ve binası¹⁴² Tanrı'nın şehri, yeni Yeruşalim¹⁴³ bunlardan bazılarıdır.¹⁴⁴ Yine Kilise bir koyun ağılıdır ve Mesih onun için tek ve gerekli kapıdır.¹⁴⁵

Sonuç olarak metaforlar, soyut olan bir olgunun daha kolay anlaşılır ve ulaşılır olmasını sağlar. Kilise için kullanılan metaforlar da onun mahiyetini misyonunu, ona yüklenen anlamları ve inançla ilgili boyutunu daha açık ve anlaşılır

Kutsal Ruh havarilerin üzerine alevden diller şeklinde iner ve hepsi farklı dillerde konuşmaya başlarlar. (Elç.İşl.2:1-41) Hristiyanlar için Pentekost Günü Kilisenin kuruluş günüdür. Mehmet Katar, “Hristiyan Bayramları Üzerine Bir Araştırma”, *Dini Araştırmalar Dergisi* Cilt-Sayı:3-9 (Nisan 2001), s. 22-23.

¹³³ Bkz.Elç. 2: 1-13.

¹³⁴ Bkz.Elç. 4: 32.

¹³⁵ Pereira, *Ön.ver.*, s. 62.

¹³⁶ 2 Ko.6:16.

¹³⁷ Pereira, *Ön.ver.*, s. 60.

¹³⁸ Bkz.Yu.15:5.

¹³⁹ Bkz. Rom. 11:17-24.

¹⁴⁰ Bkz. Mat. 13:31-32; Mar.4:31-32; Luk.13:19

¹⁴¹ Bkz. Mat. 9:37-38 ;13:24-30 ,Yuhanna, 4:35

¹⁴² Bkz. 1Ko.3:6-9, 1Ti. 3:,15, Va. 21: 3,1Pet.2: 5, Va.21:1.

¹⁴³ Bkz. İbr.12:22-23, Va.3:11-13.

¹⁴⁴ Eşmeli, *Ön.ver.*, 2014, s. 964-965.

¹⁴⁵ Bkz.Yu.10: 1-10.Pereira, *Ön.ver.*, s. 60.

hale getirir. Örneğin Kilise için Tanrı'nın Halkı, Mesih'in Bedeni ve Kutsal Ruh'un Tapınağı denildiğinde bu üç isim, Baba-Oğul-Kutsal Ruh şeklindeki üçlü bağıntıyı vurgulamaktadır.

1.BÖLÜM

KİLİSENİN TARİHİ SEYRİ

1.1. HZ. İSA DÖNEMİ MABED ANLAYIŞI

Hristiyanlık İsa Mesih üzerine kurulmuş bir “Yahudi Mesih” hareketi olarak değerlendirilir.¹⁴⁶ Çünkü Hristiyanlığa göre kurtuluşu sağlamak üzere Yahudiler tarafından beklenen Mesih “Oğul İsa” olarak bedenleşip yeryüzüne gelmiş olan Tanrı’nın bizzat kendisidir. İsa günaha kefarete olarak kendini çarmıhta feda ederek insanlığı kurtarmış¹⁴⁷ böylece o güne kadar Tanah’ta bildirilen peygamber ve yasalarla ortadan kalkmayan asli günah ortadan kalkmıştır. Bununla beraber Eski Ahit’teki peygamberler ve onların şeriatları İsa’nın gelişine zemin hazırlamak ve kurtuluşun kendileriyle sağlanamayacağını açığa çıkarmak bakımından önemli bir rol üstlenmiştir.¹⁴⁸

Günümüzde Hristiyan inancının özünü; İsa’nın çarmıhta ölüp üçüncü gün dirilerek Tanrı katına yükseltilmesi ve dünyanın sonuna yaklaşıldığında tekrar yeryüzüne dönüp Tanrı’nın Krallığı’nı kuracağı şeklindeki kabul oluşturmaktadır.¹⁴⁹ Hristiyanlıkta bu kadar önemli bir yere sahip olan İsa Mesih’in hayatı hakkında bilinenler ise oldukça sınırlıdır. Bu konuda Hristiyan dünyasının başlıca kaynakları kanonik dört İncil ve Elçilerin İşleri olup, bunlar İsa’nın hayatın anlatan biyografik birer eser niteliğindedir. Batı dillerinde İsa’nın karşılığı “Jesus” kelimesidir. “Jesus”un aslı ise İbranicedeki Yeşua kelimesidir. Kelime “Yahve kurtuluştur, Yahve kurtarır” anlamındaki Yehôşûa’nın kısaltılmış şeklidir. Yeşua Grekçeye “Iesous” Latinceye Jesus şeklinde geçmiştir. İbranice Yeşua’nın Süryanicedeki şekli olan Yesu kelimesi ise Arapçaya İsa olarak geçmiştir.¹⁵⁰

Pavlus ve Barnaba’nın aralarında bulunduğu inananlar topluluğu miladi 46-47 yılında yani İsa’dan 15-20 yıl sonra Antakya’da yaptıkları bir toplantıda ilk defa kendilerini “Hristiyan”¹⁵¹ olarak adlandırmışlardır.¹⁵² Hristiyan kelimesi Yunanca

¹⁴⁶ Küçük, Ön.ver. , s. 311.

¹⁴⁷ Mehmet Aydın, *Dinler Tarihine Giriş* (Konya: Literatürk, 2015), s.215.

¹⁴⁸ Şinasi Gündüz, *Pavlus Hristiyanlığın Mimarı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), s.235,240.

¹⁴⁹ Mahmut Aydın, *Hiz. İsa’ya Ne Oldu? Hristiyan Ve İslam Geleneğinde İsa-Masih’in Akıbeti Sorunu* (Ankara: Otto, 2017), s.9.

¹⁵⁰ Ömer Faruk Harman, “İsa”, *DİA, Cilt:22* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2000),s. Kenan Has, “Hz. İsa Ve Tarihsel Yaşamın Bilgi Kaynakları”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Sayı:5 (2000), s.193-194.

¹⁵¹Bkz. Elç. İşl.11:22-26.

“Christos”tan gelmektedir. Kelime, İbranice “Mashiah” (Maşiah), Aramice “Meshiha” (Meşih) şeklinde ifade edilen ve “Yağlanmış kişi” anlamına gelen sıfatın karşılığıdır.¹⁵³

Hristiyanlıkta iki tür İsa’dan söz etmek mümkündür. Birincisi teolojinin merkezinde olan İsa diğeri ise tarihsel İsa’dır. Bu ikisinin birbirinden bağımsız olduğunu düşünmek mümkün görünmemektedir. Zira Yahudi toplumunun içinden çıkan tarihsel İsa Hristiyanlık doktrininin temelinde bulunan teolojideki İsa’nın ön şartıdır. Dolayısıyla Yahudilik, Hristiyanlığın meşruiyet zeminini oluşturmaktadır.¹⁵⁴

İsa’nın doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte Hristiyan dünyası onun doğumunu miladi sıfır yılı olarak belirlemiş ve miladi çağı başlatan olay olarak kabul etmiştir. Ancak son yıllarda yapılan araştırmalar bu kabulün doğru olmadığını göstermiştir.¹⁵⁵ İsa’nın hayatı ile ilgili her zaman hatırd tutulması gereken bir konu vardır ki o da Yahudi toplumunun bir üyesi olduğudur. Onun hayatını anlamak için Yahudi tarihini anlamak bir zorunluluk arz eder. İsa öncelikli olarak Yakub’un on iki oğlunun torunlarından oluşan İsrailoğullarının on iki kabilesine gönderilmişti. Onun öğretisinin asıl muhatabı Musa’ya tabi olduğunu söyleyen ancak Musa’nın öğretilerinden uzaklaşmış kimselerdi.¹⁵⁶ Bu yüzden İsa hayattayken mesajını İsrailoğullarına bildirmiştir. Ancak kendisinden sonra mesajını duyurmaya devam eden Havarileri onun öğretilerini yorumlayarak zamanla Yahudilikten ayrılmasını sağlamışlardır. Artık bu yeni dinin adı “Hristiyanlık” olmuş ve iman doktrinin temelinde Hz. İsa’nın şahsiyeti ve misyonu yer almıştır.¹⁵⁷ İncillerde İsa’nın ailesi, doğumu ve çocukluğu ile ilgili verilen bilgiler ışığında denilebilir ki o, Yahudi şeriatına bağlı bir ailenin mensubu idi ve Tapınak onların hayatının vazgeçilmez bir parçasıydı.

İncillerin verdiği bilgilere göre, İsa, Yahya tarafından vaftiz edildikten sonra tebliğine başlar. Buna göre, İsa’nın vaftizi sırasında olağanüstü durumlar meydana

¹⁵² Küçük, *Ön.ver.*, s. 312.

¹⁵³ Fadıl Aygün, “Geleceğe Dönük Kurtarıcı Beklentisinin Apokaliptik Temelleri: Mesih/Mehdi Tasavvuruna İlişkin Bir Analiz”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Cilt-Sayı: 6-2 (2019), s.228.

¹⁵⁴ Bekir Zakir Çoban, “Bir Yahudi Olarak Hz.İsa”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2007), 44.

¹⁵⁵ Harman, *Ön.ver.*, “İsa”.

¹⁵⁶ Muhammad Atau’r-Rahim - Ahmed Thomson, *Bir İslam Peygamberi: Hz. İsa*, çev. Gülsüm Mehdiyev (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), s.22.

¹⁵⁷ Zekiye Sönmez, “İnciler ve Kur’an Işığında Hz. İsa”, *Dinler Tarihi Araştırmaları -III (Sempozyum, 09-10 Haziran 2001, Ankara)*, (Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları/3, 2002), s.137.

gelir. O, dua ederken gökyüzü açılır ve Kutsal Ruh, O'nun üzerine güvercin olup iner. Semadan “Sen benim sevgili oğlumsun, senden hoşnudum” diye bir ses duyulur.¹⁵⁸ İsa 30 yaşında tebliğ görevine başlar.¹⁵⁹ Bundan sonra İsa, Ruh tarafından İblis’in denemelerinden geçmek üzere çöle götürülür ve burada kırk gün kalır.¹⁶⁰ Buradan Celile’ye dönen İsa oralardaki havralarda ders verir ve herkes tarafından yüceltilir. Büyüdüğü şehir olan Nasıra’ya da gider ve Sebt günü havrada Tevrat’tan bölüm okur.¹⁶¹

Vaftiz edilmesinden sonra İsa’nın tebliğ vazifesi başlamıştır. Onun bu vazifede halka ilk vaazını verdiği yer Kefernahum’da Sebt günü bir sinagogda gerçekleşmiştir. İsa bu vaazında yeni bir din va’z eden bir peygamber gibi değil, daha çok kutsal yazıları güncel bir şekilde yorumlayan gezgin bir haham ve bir öğretmen gibidir.¹⁶² Halk onun öğretişine hayran olmuştur.¹⁶³ Kefernahum, Ürdün Nehri’nin genellikle “Gali Denizi” olarak adlandırılan yere döküldüğü yerin birkaç mil güneyinde, Ginesar Gölü’nde yer alır. Burası küçük bir taşra şehriydi; Hirodes’in askerleri ve subayları orada konuşlanmıştı.¹⁶⁴ İsa için burada yeni bir hayat başlamıştı.¹⁶⁵

Arkeolojik kazılar, Kefernahum’da birbiri üzerine inşa edilmiş iki antik sinagogu ortaya çıkarmıştır. 4. veya 5.yüzyıl civarına tarihlenen bu sinagogun temelini altında bazalttan yapılmış başka bir temel bulunmaktadır. Loffreda, bu temelin 1. yüzyıldan kalma bir sinagogun, belki de İncil’de bahsedilen bir sinagogun temeli olduğunu öne sürmektedir. Luka’ya göre, İsa’nın hizmet verdiği dönemde Kefernahum Sinagogu, burada bulunan bir Romalı yüzbaşı tarafından inşa edilmiş veya finanse edilmişti.¹⁶⁶ Yine şehirde Bizanslılar tarafından kiliseye çevrilen bir evin bugün Aziz Petrus’un evi olduğuna inanılmaktadır.¹⁶⁷

¹⁵⁸ Mat. 3:13-17, Mar.1:9-11, Luk. 3:21-22.

¹⁵⁹ Luk.3:23.

¹⁶⁰ Mat.4:1-11, Mar.1:12-13,Luk.4:1-13.

¹⁶¹ Luk. 4:14-18, Mar.1:21-23.

¹⁶² Dorothee Sölle - Luise Schottroff, *Jesus of Nazareth*, çev. John Bowden (Louisville: Westminster John Knox Press, 2002), s. 31.

¹⁶³ Mat.8:14-17, Mar.1:21-22, Luk.4:31-44.

¹⁶⁴ Sölle-Schottroff, *Ön.ver.* , s. 31.

¹⁶⁵ Mar.1:21

¹⁶⁶ Bkz. Luk.7:5.

¹⁶⁷ “Capernaum” <https://stringfixer.com/tr/Capernaum> [22 Temmuz 2022].

İncil'e göre Hz. İsa öğretisini yayarken bir mekân inşa etmek ve sadece oraya bağlı kalmak yerine, farklı yerleri örneğin Kudüs'teki Mabedi, havraları, evleri ve hatta bir dağı mekân olarak değerlendirmiştir.

Görevinin başlamasıyla birlikte İsa, önceki hayatının geçtiği Nasıra'dan ayrılıp köy köy kasaba kasaba dolaşmış, insanları tövbeye davet etmiş, onlara öğretilerini anlatmıştır. Aralarında hasta olanlarını iyileştirmiştir.¹⁶⁸ Bu sayede onun çok sayıda takipçisi olmuştur. Daha vazifesinin ilk zamanlarında takipçilerinin arasından on iki kişiyi kendisine havari olarak seçmiştir. Bunların isimleri şu şekilde sıralanabilir: *“Petrus adını verdiği Simun, onun kardeşi Andreyas, Yakup, Yuhanna, Filipus, Bartalamay, Matta, Tomas, Alfay oğlu Yakup, Yurtsever diye tanınan Simun, Yakup oğlu Yahuda ve sonradan İsa'yı ele veren Yahuda İşkariyot.”*¹⁶⁹

İsa davetine dostluklarla, grupların oluşumuyla başlar. O bina arayışında değil cemaat arayışındadır. Celile Gölü'nün kıyısından geçerken bazı balıkçılardan onunla dolaşmasını ister.¹⁷⁰ Onlar artık gölde balık tutmak, ağ atmak, balık satmak gibi eski ticaretlerini bırakacak ve onunla birlikte “erkek ve kadın balıkçıları” olacaklardır.¹⁷¹ *“Zaman doldu, Tanrı'nın krallığı yakındır”*¹⁷² şeklinde özetlenebilecek mesaj, aynı zamanda bu yeni doğan krallıkta İsa'dan ilham alan ve onunla birlikte yaşamak isteyen insanlara olan ihtiyaca da işaret etmektedir. Bunun da esas şartı öğrenmek, İsa'nın öğrencisi olmak ve İsa ile birlikte dolaşmaktır.¹⁷³ Yoksa insanlara Tanrı tarafından verilecek bir ayrıcalık değildir. İncil'de isimleriyle anılan bazı öğrenciler ilk cemaatin sadece birkaç mensubuydu denilebilir. Çünkü orijinal İsa topluluğu büyümeye devam etmiş süreç içinde birlikte dolaşan çocuklar, kadınlar ve erkekler topluluğu haline gelmiştir.¹⁷⁴

İsa ilk zamanlarda davet alanını İsrailoğullarına münhasır kılmıştı. Onun *“Ben yalnız İsrail halkının kaybolmuş koyunlarına gönderildim.”*¹⁷⁵ sözü ve on iki havarisini yetkiyle donatıp onları misyon için görevlendirirken *“Diğer uluslara ait yerlere gitmeyin. Samiriyelilere ait kentlerin de hiçbirine uğramayın. Bunun yerine,*

¹⁶⁸ Bkz. Mat. 4:23, 8:28-34, 9:35-38, 12:22-30, 14:13-21, 17:14-23, Mar. 3:20-27, 5:1-21, 6:30-44,53, 9:14-32, 10:5, Luk. 8:1,26-39, 9:10-16, 37-44, 11:14-28, 12:1, 13:22, Yuh. 6:1-2.

¹⁶⁹ Mat. 10:1-4;Mar.3:13-19;Luk.6:13-16.

¹⁷⁰ Bkz. Mar.1:14-20.

¹⁷¹ Bkz. Mar. 8:34-38,9:33-37,10:28-31,35-45.

¹⁷² Mar.1:15.

¹⁷³ Mar.1:16-20.

¹⁷⁴ Sölle - Schottroff, *Ön. ver.* , s. 33-34.

¹⁷⁵ Mat. 15:24.

İsrail halkının kaybolmuş koyunlarına gidin.”¹⁷⁶ şeklindeki talimatı bunun açık kanıtıdır. Fakat daha sonradan Yahudi olmayanlarda gördüğü kuvvetli iman onu, yabancı milletlerin de gelecek ilahi melekûta katılacaklarını düşünmeye sevk etmiştir.¹⁷⁷ “Size şunu söyleyeyim, doğudan ve batıdan birçok insan gelecek, Göklerin Egemenliğinde İbrahim, İshak ve Yakup’la birlikte sofraya oturacaklar.”¹⁷⁸ Çarmıh olayından sonra dirilen İsa öğrencilerine görünerek onlara son buyruğunu verir: “Bu nedenle gidin, bütün ulusları öğrencilerim olarak yetiştirin. Onları Baba, Oğul ve Kutsal Ruh’un adıyla vaftiz edin. Size buyurduğum her şeye uymayı onlara öğretin. İşte ben, dünyanın sonuna dek her an sizinle birlikteyim.”¹⁷⁹ İsa başlangıçta papazları, ayinleri olan kilise denilecek müstakil bir kurum kurmamış ancak etrafında toplanan cemaat sonraki kilisenin çekirdeğini oluşturmuştur.¹⁸⁰

1.1.1.Kudüs’teki Kutsal Mabet

İsa’nın öğretisini duyurmak için gittiği yerlerin başında Kudüs’teki mabet gelmektedir. Onun tapınakla bağı doğumundan itibaren başlamış, daha sonra ailesi tarafından çocukluğunda her fırsatta mabede götürülmüştür. Tebliğ görevine başladığında “*Kutsal Yasa’yı ya da peygamberlerin sözlerini geçersiz kılmak için geldiğimi sanmayın. Ben geçersiz kılmaya değil, tamamlamaya geldim*”¹⁸¹ diyerek yeni bir din getirmediğini dile getirmiş, tebliğle vazifelendirildikten sonra da Yahudilerin Kutsal Mabedine gitmeye devam etmiştir. Birçok İncil cümlesinde bu durum ifade edilmektedir.¹⁸² Örneğin hayatının sonlarına doğru Kudüs’e gittiğinde Tapınağın avlusundaki satıcıları kovmuştur:

İsa, Tapınağın avlusuna girerek oradaki bütün satıcı ve alıcıları dışarı kovdu. Para bozanların masalarını, güvercin satanların sehpaalarını devirdi. Onlara şöyle dedi: “Benim evime dua evi denecek” diye yazılmıştır. Ama siz burayı haydut inine çevirdiniz!”¹⁸³ Kendisini öldürmek isteyenlere... Bir haydudun peşindeymiş gibi beni kılıç ve sopalarla mı yakalamaya geldiniz?” ...Her gün tapınakta, yanı başınızda ders veriyordum, beni tutuklamadınız. Ama bu, Kutsal Yazılar yerine gelsin diye oldu.¹⁸⁴

şeklinde serzenişte bulunmuştur.

¹⁷⁶ Mat. 10:1-6.

¹⁷⁷ Annamari Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş* (İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1999), s.169.

¹⁷⁸ Mat. 8:11.

¹⁷⁹ Mat. 28:19-20.

¹⁸⁰ Schimmel, *Ön. ver.*, s.169.

¹⁸¹ Mat. 5:17.

¹⁸² Bkz. Mat. 21:23-27, Mar. 11:27-33,12:35,41, Luk.20:1,21:1-4, Yu.7:14,28,10:23.

¹⁸³ Mat. 21:12-13,23,24:1, Mar. 11:15-19,27,13:1, Luk.1:45-48,21:5,37, Yu. 2:12-22.

¹⁸⁴ Mar.14:48-49.

1.1.2.Havralar

İsa'nın halka açık ilk vaazını Kefernahum'da bir sinogogta verdiği daha önce belirtilmişti. Bilindiği üzere Hristiyanlığın ilk yıllarında İsa ve onun yaymaya çalıştığı öğretileri yeni bir din olarak görülmemiş bilakis Yahudiliğin bir yorumu ve ondan neşet eden yeni bir hareket olarak kabul edilmiştir. İsa'nın Kutsal Yasa'yla ilgili sözlerinin yanı sıra Tapınağa gitmesinin, havraları mesken tutmasının bu kabulde önemli rolü olmuştur.¹⁸⁵ “...Böylece Yahudiye'deki havralarda Tanrı sözünü duyurmaya devam etti.”¹⁸⁶ İsa havrada sadece ders vermeyip hastaları iyileştirir, kötü ruhları cinleri kovar. Örneğin Celile'nin Kefernahum kentinde bir Sebt günü havrada ders verirken cine tutulmuş bir adamı cini kovarak kurtarır. Bölgenin her yerine bu haber yayılır.¹⁸⁷

Bir Sebt günü İsa, havralardan birinde ders veriyordu. On sekiz yıldır içinde hastalık ruhu bulunan bir kadın da oradaydı. İki büklüm olmuş, belini hiç doğrultamıyordu. İsa onu görünce yanına çağırdı. “Kadın” dedi, “hastalığından kurtuldun.” Ellerini kadının üzerine koydu, o da hemen doğruldu ve Tanrı'yı yüceltmeye başladı.¹⁸⁸

Yine İsa başka bir gün havrada eli sakat olan bir adamın elini iyileştirir.¹⁸⁹

1.1.3.Evler

Yeni Ahit'e göre İsa'nın hastaları iyileştirdiği, mucizeler gösterdiği, öğrencilerine ve halka mesajını öğrettiği yerlerden biri de evlerdi. Örneğin tebliğinin ilk zamanlarında İsa Kefernahum'da arkadaşlarıyla birlikte Petrus'un evine gider ve orada Petrus'un hasta yatan kayınvalidesini iyileştirir.¹⁹⁰ Bunu haber alan halk Petrus'un evine akın eder. İsa burada birçok hastayı iyileştirir, birçoğunun içindeki cinleri de kovar.¹⁹¹ Yine İsa, Kefernahum'da bir evdeyken bir grup insan şilte üzerinde taşıdıkları felçli bir adamı kalabalıktan ötürü içeri sokamazlar. Bunun üzerine dama çıkıp damdaki kiremitleri kaldırarak adamı şilteyle birlikte İsa'nın önüne indirirler.¹⁹² Markos'ta geçen “Birkaç gün sonra İsa tekrar Kefernahum'a geldiğinde, evde olduğu işitildi.”¹⁹³ cümlesi bazı araştırmacılar tarafından İsa'nın

¹⁸⁵ Bkz. Mat. 4:23, 12:9, 13:54, Mar. 6:2, Luk.4:15-17, 6:6,13:10,Yu. 6:59.

¹⁸⁶ Mat.8:14-17, Mar. 1:29-34, Luk. 4:44.

¹⁸⁷ Luk. 4:33-34.

¹⁸⁸ Luk. 13:10.

¹⁸⁹ Bkz. Mat.12:9-13, Luk. 6:7-11.

¹⁹⁰ Mar. 1:31, Luk. 4:38-39.

¹⁹¹ Mat. 8:14-17, Mar.1:29-34, Luk. 4:38-42.

¹⁹² Mar. 2:1-12, Luk. 5:17-20.

¹⁹³ Mar. 2:1.

kasabada bir eve sahip olabileceğinin kanıtı olarak kabul edilse de onun buradaki takipçilerinden birinin evinde kalması daha olası görünmektedir.¹⁹⁴

İsa tebliğini yaparken toplumun dışlanmış kesiminin evlerinde bulunmaya özellikle değer verir. Bunlardan biri Beytanya'da cüzamlı Simun'un evi,¹⁹⁵ diğeri vergi tahsildarı Alfay oğlu Levi'nin¹⁹⁶ evidir. Alfay oğlu Levi (diğer adıyla havari Matta) vergi toplama kulübesinde oturduğu bir sırada İsa'nın çağrısıyla onun öğrencilerinin arasına katılır ve İsa'yı evine davet eder. İsa Matta'nın evine gider ve sofrasına oturur. Bu sofraya daha sonra vergi görevlisi ve günahkâr olan birçok kişi katılır. Bu durum Ferisileri çok rahatsız eder. Bunu işiten İsa onlara, *“Sağlamların değil, hastaların hekime ihtiyacı var. Ben doğru kişileri değil, günahkârları çağırmaya geldim.”* diyerek Tanrı'nın buyruğunun bu yönde olduğunu anlatır.¹⁹⁷ Yine Zakay adında Eriha'da yaşayan zengin bir adam vardır. İsa, Eriha'dan geçerken Zakay kalabalıkların içinde İsa'yı göremediği için bir incir ağacına tırmanır. Bunun üzerine İsa, onun evine konuk olmak istediğini söyler. Zakay sevinç içinde İsa'yı evine davet eder. Bunu görenler İsa'nın günahkâr bir adamın evine gitmesini kınarlar.¹⁹⁸

İsa çağrıldığı evlere konuk olur, ev sahibinin davetini geri çevirmezdi.¹⁹⁹ Bunlardan biri Luka'da haber verilmektedir:

Ferisilerden biri İsa'yı yemeğe çağırdı. O da Ferisi'nin evine gidip sofraya oturdu. O sırada, kentte günahkâr olarak tanınan bir kadın, İsa'nın Ferisi'nin evinde yemek yediğini öğrenince kaymaktaşıdan bir kap içinde hoş kokulu yağ getirdi. İsa'nın arkasında, ayaklarının dibinde durup ağlayarak, gözyaşlarıyla O'nun ayaklarını ıslatmaya başladı. Saçlarıyla ayaklarını sildi, öptü ve yağı üzerlerine sürdü.²⁰⁰

Bir başka ev sahibi Yair adındaki bir havra yöneticisidir. Kızı ölmek üzere olan bu kişi İsa'dan kendilerine yardım etmesini, kızını iyileştirmesini ister. İsa onun evine varamadan kız ölür. Ancak İsa yas tutup ağlayanlara kızın ölmediğini yalnızca uyuduğunu söyleyince bazıları alay ederler. Ancak İsa kızın elinden tutarak, *“Kızım, kalk!”* deyince kızın ruhu bedenine geri döner ve kız dirilir. İsa hayretler içinde kalan anne babayı bu olup bitenleri kimseye anlatmamaları konusunda uyarır.²⁰¹

¹⁹⁴“Capernaum”, Ön. ver. [22 Temmuz 2022].

¹⁹⁵ Mat. 26:6, Mar. 14:3, Yu. 12:2.

¹⁹⁶ Alfay oğlu Levi, Havari Matta'dır. Bkz. Mat. 9:9-13.

¹⁹⁷ Mar.2:15-17, Luk. 5:27-32.

¹⁹⁸ Luk. 19:1-10

¹⁹⁹ Luk. 10:38,14:1,

²⁰⁰ Luk. 7:36-38.

²⁰¹ Mat. 9:18-26, Mar.5:21-43, Luk. 8:40-56.

İsa kendisinin temsilcisi olan on iki havarisini misyon yolculuğuna uğurlarken onlara gittikleri yerlerde kalmalarını tavsiye eder ve faaliyet merkezi olarak da kendilerini kabul edip ağırlayacak kimselerin evlerine yönlendirir:

Hangi kent ya da köye giderseniz, orada saygıdeğer birini arayın ve ayrılıncaya dek onunla kalın. Onun evine girerken, evdekilere esenlik dileyin. Eğer o evdekiler buna layıkla, dilediğiniz esenlik onların üzerinde kalsın; layık değillerse, dilediğiniz esenlik size geri dönsün. Sizi kabul etmeyen, sözlerinizi dinlemeyen bir evden ya da bir kentten ayrılırken, ayaklarınızın tozunu silkin. Size doğrusunu söyleyeyim, yargı günü Sodom ve Gomora diyarının hali o kentin halinden daha dayanılır olacaktır.²⁰²

Havarileri gönderdikten sonra İsa yetmiş kişiden oluşan bir başka öğrenci grubunu kendisinin gideceği kentlere öncü olarak yollamış, yine onlara da benzer talimatlar vermiştir. Onları da tıpkı havarilerini gönderirken yaptığı gibi kendilerini iyilikle karşılayıp ağırlayacak olan evlere yönlendirmiştir.²⁰³ Buradada onun yeni bir mabet arayışı içerisinde olmadığı görülmektedir.

İsa'nın havarileriyle Fısıh günü meşhur Son Akşam Yemeği'ni yediği yer Kudüs'te ismi zikredilmeyen bir üyenin evidir. Burası aynı zamanda ilk komünyon ayinin yapıldığı ve İsa'nın havarilerinin ayaklarını yıkadığı yer olması bakımından önemlidir.²⁰⁴

1.1.4. Dağ

Dağlar yüceliği ve gizemi sebebiyle ilkel dinlerden ilahi dinlere kadar hemen hemen her dinde kendisine farklı anlamlar yüklenen, kutsallık atfedilen ve Tanrının mekânı olarak düşünülen yerlerdir. Örneğin; Yunan Mitolojisi'nde Olympus Dağı Tanrıların yeryüzündeki ikametgâhıdır. İlahi kaynaklı bir din olmasına rağmen bu konuda ilkel dinlerle benzerlik gösteren Yahudilikte de Kudüs'teki "Siyon Dağı"²⁰⁵ Tanrı'nın ikametgâhı olarak kabul edilir.²⁰⁶

Yahudilerin 39 kitabını kendi kutsal kitaplarıyla birlikte Kitab-ı Mukaddes olarak benimseyen Hristiyanların da dağ ile ilgili benzer inanışları vardır. Onlara göre en önemli ve kutsal olan dağ Kudüs'teki Zeytin Dağı'dır. Çünkü İsa onun

²⁰² Mat. 10:11-15, Luk. 9:4-5.

²⁰³ Bkz. Mat.10:1-6, Luk. 10:1-12.

²⁰⁴ Mat. 26:17-50, Luk.22:7:13, Mar. 14:12-17, Yu.13:1-10, Kor.11:23-25.

²⁰⁵ Bkz. Mez. 2:6, 4:1, Dan. 9:16.

²⁰⁶ Daha geniş bilgi için bkz. Mustafa Baş, "Dinlerde Ve Geleneksel Türk İnanışlarında Dağ Kültü", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt-Sayı:13-1 (2013), s.165-179.

üzerinde dolaşmış, vaaz vermiş, gecelemiş²⁰⁷ ve orada çarmıha gerilmiştir.²⁰⁸ Bu dağ, Hristiyanların başlıca ziyaret yerlerindendir. Siyon Dağı ile çok yakındır.²⁰⁹

İsa birçok kez dağa çıkmıştır. Genelde o kalabalıklardan kaçıp Rabbiyle baş başa kalmak, ona dua ve niyazda bulunmak için dağları seçmiştir. Bunlardan birinde Celile'dedir: *“Halkı salıverdikten sonra dua etmek için tek başına dağa çıktı. Akşam olurken orada yalnızdı.”*²¹⁰ Yine bir başka sefer havarilerini seçmeden önce dağa çıkmıştır: *“O günlerde İsa, dua etmek için dağa çıktı ve bütün geceyi Tanrı'ya dua ederek geçirdi. Gün doğunca öğrencilerini yanına çağırdı ve onların arasından, “elçi” diye adlandırdığı şu on iki kişiyi seçti...”*²¹¹

Matta, Markos ve Luka'da anlatılan İsa'nın görünümünün değişmesi olayı (metamorfoz) Tabor Dağı olduğu sanılan bir dağda gerçekleşmiştir.²¹²

Altı gün sonra İsa, yanına yalnız Petrus, Yakup ve Yuhanna'yı alarak yüksek bir dağa çıktı. Orada, gözlerinin önünde İsa'nın görünümü değişti. Giysileri göz kamaştırıcı bir beyazlığa büründü; yeryüzünde hiçbir çamaşırcının erişemeyeceği bir beyazlıktı bu. O anda Musa'yla İlyas öğrencilere göründü. İsa'yla konuşuyorlardı. Petrus İsa'ya, “Rabbî, burada bulunmamız ne iyi oldu! Üç çardak kuralım: biri sana, biri Musa'ya, biri de İlyas'a” dedi. Ne söyleyeceğini bilmiyordu. Çünkü çok korkmuşlardı. Bu sırada bir bulut gelip onları gölgeledi. Buluttan gelen bir ses, “Sevgili Oğlum budur, O'nu dinleyin!” dedi. Öğrenciler birden çevrelerine baktılar, ama bu kez yanlarında İsa'dan başka kimseyi göremediler. Dağdan inerlerken İsa onları, İnsanoğlu ölümünden dirilmeden orada gördüklerini hiç kimseye söylememeleri için uyardı.²¹³

Yeni Ahit'e göre İsa dağda birden fazla kez vaaz vermiştir. Ancak “Dağdaki Vaaz” muhtemelen onun öğretilerinden en çok bilinenlerden ve içerdiği iman, ibadet ve ahlak esaslarıyla en çok yorumlananlardan biridir. İsa tebliğinin ilk aylarını Celile'yi dolaşarak geçirmiş, bu yolculuklarında hastaları iyileştirmiş vaazlar vererek

²⁰⁷ Bkz. Luk. 21:37-38, 22:39.

²⁰⁸ Falih Rıfkı Atay'ın Zeytindağı adlı kitabı kültür ve tarihimizde bu bölgeye verilen değeri gösteren edebi bir eserdir. Osmanlı Devleti'nin yıkılış döneminde kutsal topraklar olan Hicaz ve Flistin'in de içinde bulunduğu bölgeyi korumak için verdiği mücadeleyi anlatan ve dönemine ışık tutan “Zeytindağı” bizzat yazarın bu coğrafyadaki gözlemlerine dayanır.

²⁰⁹ Hikmet Tanyu (ed.), *Türklerde Dağla İlgili İnançlar* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1973), s.13.

²¹⁰ Mat. 14:23.

²¹¹ Mar. 3:13, Luk. 6:12.

²¹² Tanyu, *Türklerde Dağla İlgili İnançlar*, 14.

²¹³ Mat.17:1-8, Mar. 9:2, Luk. 9:28-36.

halkı irşat etmiş ve bunun sonucunda ünü Suriye'nin her yerine yayılmıştı. Kendisini büyük bir insan topluluğu takip etmekteydi. Bu topluluk Celile, Dekapolis, Kudüs, Yahudiye ve Şeria Irmağı'nın karşı tarafından gelenlerden oluşuyordu. Bu ortamda “Dağdaki Vaazı”nı veren İsa, bir tepeye ya da dağa çıkmakla onlardan uzaklaşıp kendi başına kalarak dua etmek ve öğrencilerine odaklanıp onları eğitmek istiyordu.²¹⁴

Dağdaki vaazla ilgili olarak birçok kişibu vaazın İsa'nın tek bir yerde verdiği bir vaaz olmayıp, çeşitli konuşmalarından toplanmış kısa bir özet olduğunu iddia eder. Çünkü onlara göre İsa'nın birbiriyle ilişkili öğretilerini tek bir koleksiyon halinde sunmak Matta'nın iyi bilinen editoryal özelliklerinden biridir. Bu yüzden onlar Matta 5, 6 ve 7. bölümlerinin İncil yazarı ya da yazarın malzemeyi aldığı erken bir Hristiyan topluluğu tarafından beceriyle bir vaaz biçimine sokulduğunu öne sürmüşlerdir.²¹⁵

Dağdaki Vaaz aslında sadece Matta'da geçer.²¹⁶ Luka'da ise buna benzer “Ovadaki Vaaz” olarak da adlandırılan benzer bir vaaz vardır.²¹⁷ Luka'ya göre bu vaaz İsa'nın dua etmek için “dağa çıkmasının” ardından aşağı inmesiyle “düzlük bir yerde” verilmiştir. Bu “düzlük bir yer” ifadesi yanıltıcı olmamalıdır zira her zaman bir ova veya vadi düzlük yer anlamına gelmez. Bazen bu bir tepenin üzerindeki küçük bir düzlük de olabilir. Luka'nın 30 cümlesine karşın Matta'nın 107 cümlesi, içinde daha geniş konular barındırır. Bununla birlikte aralarında çok bariz benzerlikler de vardır. Her iki vaaz da “ne mutlular” ile başlar, sağlam ve çürük temel benzetmesi ile sona erer.²¹⁸

1.1.5. Göl

İsa'nın öğretilerini yaydığı, halka hitap ettiği yerlerden biri de Celile Denizi ve kıyısıdır.²¹⁹

Halk, Ginesar Gölü'nün kıyısında duran İsa'nın çevresini sarmış, Tanrı'nın sözünü dinliyordu. İsa, gölün kıyısında iki kayık gördü. Balıkçılar kayıklarından inmiş ağlarını yıkıyorlardı. İki kayıktan Simun'a ait olanına binen İsa, ona kıyıdan biraz açılmasını rica

²¹⁴ John R.W. Stott, *Dağdaki Vaaz'ın Mesajı*, çev. Murat Yılmaz (İstanbul: Haberci Basın Yayın), s.10.

²¹⁵ Ayn. s.12-13.

²¹⁶ Mat. 5:12-17.

²¹⁷ Luk.6:20-26.

²¹⁸ Stott, *Ön.ver.* , *Dağdaki Vaaz'ın Mesajı*, s.11.

²¹⁹ Mat.13:1, Mar.4:1.

etti. Sonra oturdu, kayığın içinden halka ders vermeye devam etti.²²⁰ İsa yine çıkıp göl kıyısına gitti. Bütün halk O'nun yanına geldi, O da onlara ders vermeye başladı.²²¹

İsa havarilerinden bazılarını Celile Gölü'nün kıyısında seçmiş ve onları her şeyi bırakıp kendisinin peşinden gelmeye davet etmiştir. Bu havariler Petrus ile kardeşi Andreyas, Zebedi'nin oğulları Yakup ile Yuhanna'dır. Zikredilen bu dört kişi Celile Gölü'nde balıkçılıkla uğraşmaktaydı.²²²

İsa, genelde kalabalık halkın izdihamından kurtulmak ve bu sayede onlara daha rahat öğretmek için gölde kayıkla açılmayı tercih etmiştir:

İsa, öğrencileriyle birlikte göl kıyısına çekildi. Celile'den büyük bir kalabalık O'nun ardından geldi. Ayrıca, O'nun bütün yaptıklarını duyan büyük bir kalabalık Yahudiye'den, Kudüs'ten, İdumeya'dan, Şeria nehrinin ötesinden, Sur ve Sayda bölgelerinden kendisine akın etti. İsa, kalabalığın arasında sıkışıp kalmamak için öğrencilerine, küçük bir kayığı hazır bulundurmalarını söyledi. Birçoklarını iyileştirmiş olduğundan, çeşitli hastalıklara yakalanmış olanların hepsi O'na dokunmak için üzerine üşüşüyorlardı. Kötü ruhlar da O'nu görünce ayaklarına kapanıyor, “Sen Tanrı'nın Oğlusun!” diye bağırıyorlardı. Ama İsa, kim olduğunu açıklamasınlar diye onları sıkı sıkıya uyardı.²²³

Celile Gölü'nün Kitabı Mukaddes'te birden fazla adı vardır. Bunlar; Kinneret Gölü,²²⁴ Ginesar Gölü,²²⁵ Taberiye Gölü²²⁶ ve Celile Denizi.²²⁷ Bunlardan en sık kullanılanı Celile Denizi'dir.²²⁸

Celile Gölü veya Celile Denizi, kuzeydoğu İsrail'de, Golan Tepeleri ile Celile bölgesi arasında Golan Tepeleri'nin güneybatı köşesinde yer alır.²²⁹ İçinde bulunduğu Ürdün Rift Vadisi, Afrika ve Arap levhalarının ayrılmasıyla oluşmuştur.²³⁰

Sonuç olarak İsa, öğretisini yayarken mekân olarak farklı yerleri kullanmış Yahudilikteki Tapınak anlayışına yeni bir yaklaşım getirmiştir.

²²⁰ Luk. 5:1-3.

²²¹ Mar. 2:3.

²²² Bkz. Mat. 4:18-22, Mar. 1:16-20, Luk. 5:1-11.

²²³ Mar. 3:7-12.

²²⁴ Bkz. Sa. 34:11, Yşu. 12:3, 13:27.

²²⁵ Bkz. Luk. 5:1.

²²⁶ Yu. 6:1, 21:1

²²⁷ Bkz. Mar. 1:16, 7:31, Mat. 4:18,15:29, Yu. 6,1.

²²⁸ Bob Utley, “Peterin Nəql Etdiyi Müjdə: Mark Müjdəsi, Peterin 1-Ci Və 2-Ci Məktubları”, çev. İ Pavliy, *Bible Lessons International* (2013), s.47.

²²⁹ Murat Çınar, “Coğrafi ve Jeopolitik Açından Golan Tepeleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt-Sayı:32-1 (06 Aralık 2021), s.21.

²³⁰ “Galilee Denizi”, http://stringfixer.com/tr/Sea_of_Galilee [05 Temmuz 2022].

1.2.HAVARİLER DÖNEMİ MABED ANLAYIŞI VE EV KİLİSELERİ

Havari kelimesi, yaygın kanaate göre Grekçe “apostello” kelimesinden türemiştir ve “birini dışarıya göndermek” anlamına gelir.²³¹ İbranicede ise “apostello” kavramını “şeliah” kelimesinin kökü tam olarak karşılar.²³² Şeliah, Kudüs’te bulunan dini otoritelerin diaspora Yahudilerine gönderdiği temsilcidir. Şeliah’ın kendisini gönderenle olan ilişkisi birincil öneme sahiptir. Çünkü vekil hukuken asıl gibidir. Şeliah kavramında vekilin ne için görevlendirildiği ise ikincil öneme sahiptir. Bu bağlamda havari kavramı, İsa tarafından öncelikle “Tanrı tarafından gönderilmiş biri olarak” kendisi, daha sonra da “İsa tarafından gönderilen kimseleri” ifade etmek için kullanılmıştır.²³³

Pavlus’tan önce apostolos kelimesi yalnızca iki anlamda kullanılıyordu; birincisi “elçiler” ikincisi ise Mesih tarafından gönderilen misyonerler. Pavlus, apostolos kelimesine kendisinin seçilmiş havari olduğunu ve kendisinin İncil’i milletlere duyurmak için gönderildiği anlamını ekledi. Onun bu kullanımından sonradır ki artık kelime özellikle dar anlamda Mesih tarafından seçilen on iki havariyi ifade etmek için kullanılmaya başlandı. Yeni Ahit metinlerine bakıldığında Matta, Markos ve Yuhanna İsa’nın bu yakın takipçilerini şakirtler olarak isimlendirirken, Matta ve Markos’un onları çoğu kez havariler olarak adlandırdığı görülür. Luka ise daha net bir ayırıma gider ve İsa’nın sayısız takipçilerini şakirt olarak ifade ederken, onlardan yalnızca on ikisini havari olarak isimlendirir.²³⁴

Yeni Ahit’te havari kelimesi; İsa’nın havarileri, yandaşları, İsa’nın öldükten sonra dirilmesine şahit olanlar, Kutsal Ruh’un gücü ile özel bir mertebeye sahip olmuş olanlar ve genel olarak Hristiyan misyonerleri gibi anlamlara gelir.²³⁵ Havariler dönemi ise tarihsel olarak Çarmıh olayı ile başlayıp Pavlus ve Petrus’un Roma’da öldürülmesine kadar geçen dönemi kapsamaktadır (M.S. 33–67).²³⁶

²³¹ John L. McKenzie, *Dictionary Of The Bible McKenzie A-D Apostle*, <http://archive.org/details/DictionaryOfTheBibleMckenzieA-d> [05 Haziran 2022]. s. 46.

²³² “Apostles”, *New Advent Encyclopedia* [20 Ocak 2022].

²³³ Honoré Coppieters “Apostles” (The Catholic Encyclopedia), <https://www.newadvent.org/cathen/01626c.html>, [Erişim 20.Ocak 2022].

²³⁴ Fuat Aydın, “Hz. İsa Sonrası Tartışma Konularından Havarilik ve Pavlus’ un Havarilik Anlayışı”, *Dinler Tarihi Araştırmaları-III*, (Ankara:2002), s.74.

²³⁵ Galip Atasagun, *İlahi Dinlerde (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam’da) Dini Semboller* (Konya: Konya Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996), s. 126-127.

²³⁶ Muammer Ulutürk, *Hristiyanlıkta Havarilik* (Konya: Konya Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), s.32.

Hristiyan ilahiyatçıların bazılarına göre İsa, havari Petrus'a "Kilisemi senin üzerine inşa edeceğim." dediğinde, "Dünyanın her tarafından halkımı çağıracağım ve onlar benim adıma sende toplanacaklar." demek istemişti.²³⁷ Görüldüğü üzere "kilise" sözcüğünün içinde iki gurup insan bulunmaktadır. Davet edenler ve davete icabet ederek kiliseye katılanlar. Bu durum aynı zamanda mevcut üyelerin misyoner olmasını gerektirmektedir.²³⁸ İsa'nın ilk misyonerleri de bizzat kendisinin Celile'deki misyonu sırasında Yahudilerin arasından seçtiği on iki havarisi olmuştur. Bu nedenle havariliğin temelinde İsa'nın resmî görevlendirmesinden kaynaklanan özel bir otorite bulunmaktadır.²³⁹ *"Ben de sana şunu söyleyeyim, sen Petrus'sun ve ben kilisemi (topluluğumu) bu kayanın üzerine kuracağım."*²⁴⁰

Hristiyanlıkta misyon faaliyeti başlangıçtan yani İsa döneminden itibaren var olmuştur. Ancak ilk dönem cemaati, İsa Mesih etrafında şekillenmiş olan misyon faaliyetlerini sadece İsraililere yönelik olarak sürdürüyor, o dönem toplumu oluşturan etnik unsurlardan olan Samirilere ve Romalı paganlara mesajlarını açıklamıyorlardı.²⁴¹ Çünkü bunun böyle olmasını bizzat İsa'nın kendisi istemişti: *"İsa On ikileri şu buyrukla halkın arasına gönderdi: "Diğer uluslara ait yerlere gitmeyin. Samiriyelilere ait kentlerin de hiçbirine uğramayın. Bunun yerine, İsrail halkının kaybolmuş koyunlarına gidin."*²⁴² İsa öğrencilerini ikişer ikişer gruplandırmış, onlara ekmezsiz ve parasız, sadece üstlerinde bir kat mintan, ayaklarında bir çift çarık ve ellerinde bir değnekle yola koyulmalarını salık vermişti.²⁴³ İsa ayrıca gittikleri yerde oradan ayrılınca dek aynı evde kalmalarını da söylemişti. Kendilerini dinlemeyen ve Müjde'ye inanmayanların beldesinden ayrılırken onlara uyarı olması için ayaklarının altındaki tozu silkelemelerini de tavsiye etmişti.²⁴⁴

Bu ilk cemaat kendilerine söyleneni yapmış ara vermeden diyar diyar dolaşmış, şayet bir kentte insanlar kendilerini kabul etmez ve zulmederse oradan

²³⁷ Fitts, *Ön. ver.*, s. 29.

²³⁸ Mahmut Aydın, "Dünyayı Hristiyanlaştırmanın Yeni Yolu: Ev Kiliseleri", *Journal of Islamic Research*, Cilt-Sayı: 20-3 (Ekim 2017), s.349.

²³⁹ Ulutürk, *Ön. ver.*, s. 43. Mat. 10:14, Mar. 3:13, Luk. 6:12-16.

²⁴⁰ Mat.16:18.

²⁴¹ M. Hans Lietzmann, *Eski Kilise Tarihi*, çev. Mehmet Aydın, Cilt:1, (Konya:Literatürk Academia, 2016), s.68.

²⁴² Mat.10:5-6.

²⁴³ Mar. 6: 7-13, Luk. 10: 1-6.

²⁴⁴ Mat. 10:14.

geriye dönmeyip daha uzaklara gitmişlerdi.²⁴⁵ Çünkü “*İnsanoğlu gelinceye dek İsrail’in tüm kentlerini dolaşmış olmayacaksınız*”²⁴⁶ diye bildirilmişti.

Bu faaliyetlerin sonuçlarının ne olduğu bilinmemektedir. Ancak bilinen şu ki Yahuda’da, Galile’de ve Samari’de birtakım cemaatler kurulmuştu.²⁴⁷ Bu cemaatleri Helenist Filip kurmuş ve ilk havariler tarafından da kabul edilmişlerdi. Petrus bu cemaatleri ziyarete gitmiş Samari, Lidda, Yafa ve Sezariye gibi şehirlerden sonra²⁴⁸ nihayet Antakya’daki cemaate kadar ulaşmıştır. Ancak bu ilk cemaatin misyonu, Filistin Yahudiliğinin²⁴⁹ dışına çıkmamıştır.²⁵⁰

Hristiyanlığın ilk defa diğer bölgelere açılmasını sağlayan olay İstefanos’un şehit edilmesinden sonra işkenceler nedeniyle Helenistlerin dağılmasıdır.²⁵¹ Resullerin İşleri’nin yazarına göre dağılan bu Hellenistler, misyon faaliyetlerini Samari, Fenike, Kıbrıs ve Antakya gibi bölgelerde yalnızca Yahudilere yönelik olarak yapmışlardır. Fakat Antakya’da bazı yeni şeyler olmuş, Kıbrıslı ve Kirineli bazı kişiler Antakya’ya gelip Yunanlılara da Hristiyan mesajını bildirmişlerdir.²⁵² Bundan sonraki süreçte putperestler arasında Hristiyanlık yayılmaya başlamış ve bunun sonucunda Yahudi şeriatına uyma şartı da böylece ortadan kalkmıştır.²⁵³

Havarilerin gerek Kudüs’te gerekse Kudüs dışında gittikleri bölgelerde bu misyon faaliyetlerini nerelerde gerçekleştirdikleri başka bir deyişle mekân olarak nereleri kullandıkları çalışmamızın temel konusunu oluşturacaktır. Burada şu kadarı söylenebilir ki Kudüs’te bu mekânlar Kutsal Mabet, sinagoglar ve ev kiliseleri olmuştur.

1.2.1.Havariler Kudüs’teki Tapınakta

İlk Hristiyanların hepsi Yahudi kökenliydi. İsa inanç esaslarına dair yeni birtakım emir ve nehiyler getirmemiş, Musa’nın Yasa’sını tamamlamak için geldiğini belirtmiştir.²⁵⁴ Ayrıca “Tanrı’ya iman etmeyi”²⁵⁵ emretmiş ve “imanda

²⁴⁵ Lietzmann, *Ön. ver.* , s.69.

²⁴⁶ Mat.10:23.

²⁴⁷ Elç. 8:5, 9:31, Gal.1:22.

²⁴⁸ Elç. 9:32,10:1

²⁴⁹ Gal. 2:7-8.

²⁵⁰ Lietzmann, *Ön. ver.* ,s.69.

²⁵¹ *Ayn.* s.69, Elç. 8:1.

²⁵² Elç.11:19-20.

²⁵³ Lietzmann, *Ön. ver.* , s.69.

²⁵⁴ Mat. 5:17.

²⁵⁵ Mar. 11:22.

ancak şüphe etmeksizin samimi olmanın fayda sağlayacağını”²⁵⁶ vurgulamıştır. Kurtuluşun formülünü bu şekilde özetlemiştir. İsa’nın Yahudilerle ilgili suçlamaları ise daha çok onların imansızlık ve ikiyüzlülük içinde olmalarına yöneliktir.²⁵⁷

Havariler de aynı şekilde hem İsa’nın hayatında hem de kendileri vefat edene kadar Yahudiliği muhafaza etmişlerdir. Havarilerin Pavlus ile yaptıkları tartışmalar bu hususu açıkça ortaya koymaktadır.²⁵⁸

Yeni Ahit’te haber verildiğine göre ilk cemaatin tapınak anlayışında her ne kadar bir farklılaşma görülse de her biri aynı zamanda birer Yahudi olan havariler İsa’nın çarmıha gerilmesinden sonra onun öğretisini yayma sürecinde mekân olarak en başta Kudüs’teki mabedi kullanmışlardır. Özellikle Süleyman Eyvanı onların toplanma merkezi olmuştur.

Elçilerin aracılığıyla halk arasında birçok belirtiler ve harikalar yapıyordu. İmanlıların hepsi Süleyman’ın Eyvanı’nda toplanıyordu. Halk onlara büyük saygı duyduğu halde, dışarıdan hiç kimse onlara katılmayı göze alamıyordu. Buna karşın, Rab’be inanıp topluluğa katılan erkek ve kadınların sayısı giderek arttı.²⁵⁹

Başka birçok İncil pasajında çarmıh olayından sonra havarilerin yeni bir mekân veya mabet arayışına girmedikleri, Rab tarafından gelen buyruk üzerine Yahudilerin kutsal mabedine giderek görevlerini orada ifa ettikleri görülmektedir. Örneğin, Elçilerin İşleri’nde anlatıldığına göre, yakalanıp zindana atılan havarileri Rab tarafından gönderilen bir melek gelip kurtarır. Melek onlara tapınağa gitmelerini ve yeni yaşamla ilgili mesajı halka orada anlatmalarını söyler. Onlar da bu buyruğa uyarak gün doğumunda tapınağa gelip mesajı duyururlar. Tekrar yakalanarak Yüksek Kurulun önüne çıkarılırlar. Kamçılıp İsa’nın adından bahsetmemeleri şartıyla serbest bırakılırlar. Ancak Elçiler bundan sonra yine her gün tapınakta ve evlerde Mesih İsa’yla ilgili Müjde’yi yaymaya devam ederler.²⁶⁰ Elçilerin İşleri’nde anlatılan bir başka hadise yine tapınağa gitmenin havarilerin hayatlarının bir parçası olduğunu gösterir. Buna göre tapınağın “Güzel Kapı” diye adlandırılan kapısına doğuştan kötürüm olan bir adam her gün dilenmesi için bırakılmaktadır. O günlerin birinde Petrus’la Yuhanna, saat üçte, dua vaktinde tapınağa çıkarlar. Bu adam onlardan da sadaka ister. Petrus ona “Bende altın ve gümüş yok, ama bende olanı sana

²⁵⁶ Mat. 9:21,22, 29, 14:25-31,17:20-21.

²⁵⁷ Bkz.İsa’nın Dağdaki Vaazı, Matta 5, 6 ve 7. Baplar.

²⁵⁸ Ulutürk, *Ön.ver.* , s. 170.

²⁵⁹ Elç. 5:12-14.

²⁶⁰ Elç. 5:17-42.

veriyorum. Nasıralı İsa Mesih'in adıyla, yürü!” diye hitap edince adam iyileşir ve yürüyerek hatta koşarak tapınağa girer. Bütün halk bu olay karşısında hayret ve şaşkınlığa düşer. Adam, Petrus'la Yuhanna'nın yanından ayrılmaz ve orada bulunan bütün insanlar taaccüple Süleyman'ın Eyvanı denilen yerde onlara doğru koşar. Petrus burada halka seslenir ve imanın öneminden bahseder.²⁶¹ Bununla birlikte pek çok çalışmada miladi birinci yüzyılda ilk Hristiyanların, pratik veya sembolik olarak Kudüs Tapınağı'na bağlı olup olmadıkları konusu tartışılmış, Yeni Ahit bilginlerinin çoğu, ilk Hristiyanların tapınağa yönelik olumsuz yaklaşımını dile getirmiştir. Örneğin Wardle Tapınak terminolojisinin Hristiyan topluluğa aktarımının doğmakta olan Hristiyan hareketinde çok erken gerçekleştiğini ve Kudüs'teki havarilerin zaten “kendilerini bir tapınak olarak gördüklerini” belirtir. O, “ilk Hristiyanların tapınaklaştırılmasıyla” havarilerin aslında o dönem bir baskı unsuru olan Tapınak liderliğine ve rahip otoritesine karşı bir tepki verdiğini ifade eder. Wardle'ye göre bu tepkinin altında yatan sebep ise rahiplerin Hristiyanlara olan düşmanlığıdır.²⁶²

Yahudiliğin içinden çıkmış olan bu yeni dinin tapınak anlayışında elbette bazı farklılaşmalar olmuştur. Yeni Ahit metinlerinde tapınak anlayışının yeni dine göre değiştirilme biçimlerinden bahsedilir ve bunun birbirinden farklı en az dört biçimi olduğu iddia edilir: Kilise yeni tapınaktır, bireysel inanan tapınaktır, tapınak cennettir ve tapınak İsa'nın bedenidir. Bazı yorumcular tapınak anlayışından kopuşun kökenine kadar takip edilmesi gerektiğini öne sürerler. Hristiyan hareketinin kökenine bakıldığında görülür ki, Tarihsel İsa bizzat kendisini veya Kilise'yi yeni tapınak olarak düşünür ya da kendisinin yeni başrahip olduğuna inanır.²⁶³ Regev, ilk dönem cemaatin tapınak anlayışının değişimini tartışırken Yahudiliğin tapındaki kurban kültürünün, Hristiyanlıktaki Mesih'in kefaretiyle yer değiştirdiğinden söz eder. Bununla beraber ona göre Mesih, kişinin günahlarına kefarete olsa bile, tapınak gereksiz değildir. Çünkü tapınak kefareten başka işlevlere de hizmet eder. İsa'ya inanan bir Yahudi, mabedi ziyaret etme ve İsa'ya kurban sunma ihtiyacı hissedebilir. Böylece aynı anda birden fazla kefarete yolunu takip etmeyi tercih eder.²⁶⁴ Bu yorum ilk dönem inananların tapınağı niçin mesken edindiğine dair bir başka bakış açısını yansıtır. Bu noktada Yeni Ahit'te erken

²⁶¹ Elç. 3:1-16

²⁶² Eyal Regev, *The Temple in Early Christianity: Experiencing the Sacred* (New Haven: Yale University Press, 2019), s.3,4.

²⁶³ İbr. 7:26,27, 8:2, 9:11.

²⁶⁴ Regev, *Ön.ver.*, s.4.

Hristiyanlık dönemini anlatan bazı pasajlarda kilise kelimesiyle mabedin değil Kudüs şehrine dağılmış binlerce inananın ifade edildiğini hatırlatmakta fayda görüyoruz.²⁶⁵ Örneğin “...ve Rab de her gün yeni kurtulanları kiliseye (onların arasına) ekledi”²⁶⁶ “Saul ise kiliseyi (inanlılar topluluğunu) kırıp geçiriyordu. Ev ev dolaşarak, kadın erkek demeden imanlıları dışarı sürüklüyor, hapse atıyordu.”²⁶⁷

1.2.2. Ev Kiliseleri

Tapınak dışında havarilerin toplandığı ve Hristiyan mesajını öğrettiği en önemli yer evlerdi. Öyle ki ilk yüzyıl dünyasında bir kişi kilisenin yerini sorsa o, mutlaka birinin özel evine yönlendirilirdi.²⁶⁸ Çünkü Havariler “Her gün tapınakta düzenli olarak birlikte ibadet ettiler, cemaat için evlerde küçük gruplar halinde bir araya geldiler ve yemeklerini büyük bir neşe ve şükranla paylaştılar.”²⁶⁹ Daha önce de ifade edildiği üzere İsa hayattayken elçilerini misyon faaliyeti için değişik yerlere göndermiş ve onlara şöyle tavsiyede bulunmuştu: “Hangi kent ya da köye girerseniz, orada saygıdeğer birini arayın ve ayrılincaya dek onunla kalın.”²⁷⁰ Havariler bu öğüde uyarak gittikleri yerlerde güvendikleri kişilerin evlerinde kalmışlar ve orada halka hitap etmişlerdir.²⁷¹

Pavlus, bazı mektuplarında özel olarak selam gönderdiği kişilerle birlikte onların ev kiliselerini de zikreder.²⁷² Bu selamlar İsa’dan sonra da ilk Hristiyanların evlerde buluştuklarının göstergesidir. Onlar için ev, aile ortamıyla birlikte kiliseydi. Bu evler, bir taraftan yerel kilisenin, tüm Hristiyan hanelerin ve bir şehrin bireylerinin toplantılarının ortamını oluştururken diğer taraftan ailenin ikametgâhı olarak kullanılmaya devam etti. Daha sonraki süreçte bu hanelerden, yüzyıllar boyunca kilisenin gidişatını şekillendirecek olan en eski yapılardan bazıları ortaya çıktı.²⁷³

Luka ev toplantılarını tam olarak ilk Kudüs cemaatini Hristiyan olmayan Yahudilerden ayıran etkinlik olarak tanımlar. Bu insanlar hem Yahudilerle birlikte

²⁶⁵ Fitts, *Ön.ver.*, s. 21.

²⁶⁶ Elç. 2:47.

²⁶⁷ Elç. 8:3.

²⁶⁸ Del Birkey, *House Church: A Model for Renewing the Church*. (Place of publication not identified: Wipf & Stock Publishers, 2019), s.40.

²⁶⁹ Elç. 2:46.

²⁷⁰ Mat. 10:7.

²⁷¹ Bkz. Elç. 9:43, 10:1-48, 12: 1-19, 16:14, I.Kor. 16:15.

²⁷² Bkz. 1 Kor. 16:19, Rom. 16:3-5, Fil. 1-2, Kol. 4:15.

²⁷³ Vincent Branick, *House Church in the Writings of Paul* (Eugene, Or: Wipf & Stock Publishers, 2012), s.13,14.

tapınakta hem de evlerde ibadetlerini yapıyorlardı. Yeni Ahit'te bu durum şöyle ifade edilir: “ *Her gün tapınakta toplanmaya devam eden imanlılar, kendi evlerinde de ekmek bölüp içten bir sevinç ve sadelikle yemek yiyor ve Tanrı'yı övüyorlardı. Tüm halkın beğenisini kazanmışlardı. Rab de her gün yeni kurtulanları onların arasına katıyordu*”.²⁷⁴ Bu cümlede görülüyor ki Hristiyanların evi, tam olarak Yahudi Tapınağı'na karşılık olarak kullanılmaktadır.²⁷⁵

Yeni ortaya çıkan çoğu cemaatte olduğu gibi, yayılma sürecinin ilk aşamalarında Hristiyanların özel evlerde buluşması bir gerekliliktir. Sinagoglar bir süre kullanıldı. Ancak bunların çoğunun Hristiyanlara kapatılması çok uzun sürmedi.²⁷⁶ Öte yandan özel ev, ilk Hristiyanlar için bir mahremiyet, yakınlık ve istikrar ortamı sağladı. Yaklaşık bir yüzyıl boyunca özel konut, Hristiyanların topluluk yaşamını şekillendirdi. Öyle ki bu özel konutlar topluluk için ekonomik bir altyapı, misyonerlik çalışması için bir platform, liderlik ve otorite için bir çerçeve sağlamış, cemaat içerisinde de kadınlara kesin bir rol belirlemiştir.²⁷⁷

Yeni Ahit'te “kilise”; “Dünyada kilise”²⁷⁸, “ülkede kilise”²⁷⁹, “kentte kilise”²⁸⁰ ve “evde kilise”²⁸¹ şeklinde dört farklı düzeyde görünür. Evdeki kilise şehirdeki, taşradaki ve dünyadaki kilisenin bir mikrokozmosudur. Yerine getirdiği işlevlerle bir ev kilisesi, kilisenin tüm temel öğelerini, unsurlarını ve bileşenlerini içerir.²⁸²

Erken dönem Hristiyanlığında “Tanrı'nın evi” diye bir şey yoktu. Kilise, İsa'nın mistik bedeni ve ona iştirak edenler de Tanrı'nın halkı olarak kabul ediliyordu. Kilise bu yüzden inanan insanların yaşadığı sıradan evlerdi.²⁸³ O dönem bunlara “ev kiliseleri” denmiyordu. Onlar birinin evinde buluşan “kilise” idiler. Hristiyan cemaatin büyümesi ev kiliseleri döneminde olmuştur. Bugün bilinen şekliyle kilise binaları miladi 232 yılına kadar ortaya çıkmamıştır.²⁸⁴

²⁷⁴ Elç. 2:46, 5:42.

²⁷⁵ Branick, *Ön. ver.*, s. 14.

²⁷⁶ Bkz.Elç.19:8.

²⁷⁷ Branick, *Ön. ver.*, s. 14.

²⁷⁸ Kol. 1:24.

²⁷⁹ Elç. 9:31.

²⁸⁰ 2Ko. 1:1.

²⁸¹ Kol. 4:15.

²⁸² Fitts, *Ön. ver.*, s.20.

²⁸³ Aydın, “Dünyayı Hristiyanlaştırmanın Yeni Yolu”, *Journal of Islamic Research*, Cilt-Sayı:20-3, (Ekim 2017), s. 355.

²⁸⁴ Fitts, *Ön. ver.*, s.8.

Birçok zorlukla birlikte ilk kilise Kudüs'te kurulmuştur. Üyelerinin hepsinin Yahudi olmasına rağmen hepsinin aynı yaklaşıma sahip olmadıkları anlaşılmaktadır. Bazıları ibadetlerini minimum dini standartlara göre yapmaktaydılar. Petrus bu grubun örnekliliğini oluşturunuyordu. Bir de James (Yakup) tarafından temsil edilen genellikle Ferisi ve rahip arka planlarına sahip daha titiz bir grup vardı. Son olarak ise Helenist Yahudiler, Kudüs Kilisesi'nde İstefan ve Filip tarafından temsil edilmiştir.²⁸⁵ Kudüs'teki cemaatin günden güne büyüdüğü görülmektedir. Luka tarafından, Petrus'un, Pentekost Günü'nde Kudüs'te yaptığı konuşma sonrasında yaklaşık üç bin kişinin cemaate katıldığı,²⁸⁶ daha sonra sayının yaklaşık 5.000'e ulaştığı²⁸⁷ ve bu sayının günden güne arttığı²⁸⁸ haber verilmektedir. Tahmin edileceği üzere bu kadar çok sayıda kişinin bir yerde toplanması mümkün değildi. Bunun yerine onlar küçük gruplar olarak evlerde bir araya gelmişlerdir.²⁸⁹ Bunun için en güvenli yerler de yine üyelerin kendi evleri olmuştur. Örneğin, Mark'ın annesi Marry'nin evindeki dua toplantısı bunun kanıtıdır.²⁹⁰ Bu dua buluşması Kudüs Kilisesinin tamamını kapsamamış, ev kiliselerinin bazılarını içine almıştı. Bu konuyla ilgili Bruce'un yorumu dikkat çekicidir: "O zaman da şu an olduğu gibi bu küçük kilise gruplarından bazılarının daha ihtiyatlı muhafazakârları, diğerlerinin ise daha maceraperest liberalleri kendine çekmesi beklenen bir durumdur."²⁹¹

Martin Hengel "Der Unterschätzte Petrus" adlı eserinde bu konuya açıklık getirir: Havariler içerisinde öne çıkan Petrus, Pavlus ve Yakup'un kiliseler üzerindeki etkileri ve kilise anlayışları farklı olmuştur. Havari Yakup hiçbir zaman Yahudi şeriatından ödün vermemiştir. Onun için Yahudi yasaları önemli ve dokunulmazdı. Bu sebeple o sadece Kudüs'te etkili olmuş ve Kudüs'ün başpiskoposu olarak mücadelesine öldürülünceye kadar (M.S. 43-62) devam etmiştir. Petrus ise hem Helenistler arasında hem de Paganistler arasında başarılı bir misyonerdir. O, Yakup ile Pavlus'un temsil ettikleri misyonun arasında durmaktadır. Hengel'e göre miladi 70 yılından sonra Yahudi Hristiyanlığın zayıflamasında Petrus'un batıya açılırken fikir değiştirmesi de etkili olmuştur. Petrus artık bir Gentile misyoneri olmuş ve koşullara göre Yahudi yasalarında yumuşamaya gitmiştir. Böylece

²⁸⁵ Birkey, *Ön. ver.*, s. 41.

²⁸⁶ Elç. 2:40-41.

²⁸⁷ Elç. 4:4.

²⁸⁸ Elç. 5:12-14,42,6:1.

²⁸⁹ Birkey, *Ön. ver.*, s. 42.

²⁹⁰ Mehmet Çelik, *Süryani Tarihi* (Ankara: Ayraç Yayınevi,1996), s. 25.

²⁹¹ Birkey, *Ön. ver.*, s.42.

Gentileler arasında başarı sağlamıştır. Denilebilir ki Petrus konum olarak, Yakup ile Pavlus arasında orta yollu bir Kilise anlayışına sahipti.²⁹² Sonuç olarak günden güne büyüyen cemaatin kendi arasında farklılaştığı ve toplanılan evlerin adeta o cemaate ait bir kurum gibi işlev kazandığı görülmektedir.

1.2.2.1.Ev Kiliselerinde Hane Halkının Önemi

Ev kiliselerinde ev sahibi kadar ev halkı da önemli bir rol üstlenmişti. Nitekim Pavlus'un misyon stratejisinde bir hanenin dönüştürülmesi ve bunun sonucunda bir ev Kilisesinin oluşturulması kilit noktayı oluşturmaktaydı. Çünkü Elçilerin İşleri'nde de belirtildiği üzere Pavlus sinagoglarda vaaz etme konusunda çok az başarılı olmuştu. Bunun üzerine yöntemini değiştirerek, önde gelen bir aile ile bağ kurmaya ve daha sonra belirli bir şehirde ev kilisesi ile operasyon üssünü oluşturmaya başlamıştı.²⁹³ Bu sebeple onun, vaftizden bahsederken yalnızca bireyleri değil, bütün hane halkını sık sık zikretmesi şaşırtıcı değildir. Pavlus böyle bir dönüşümü bir kez yaptığını ifade etmiştir. “*Evet, bir de İstefanas'ın ev halkını vaftiz ettim; bunun dışında kimseyi vaftiz ettiğimi hatırlamıyorum.*”²⁹⁴ Elçilerin İşleri böyle bir ev değiştirmeyi neredeyse başlı başına bir tema haline getirir.²⁹⁵ Bir evin reisinin din değiştirmesi o dönem hane içindeki diğer bireyler üzerinde din değiştirme konusunda sosyal baskı oluşturabiliyordu.

Konukseverlik her koşulda misyonun anahtarıydı. Pavlus'ta konukseverlik, yalnızca maddi destek sağlamak anlamına gelmiyordu. Bu aynı zamanda misyona bağlılık ve işi birlikte göğüslemek demektir. Böyle bir ideolojik destek, özellikle Pavlus'un, Filipililerin mali desteğine ilişkin sözlerinde ortaya çıkar.²⁹⁶ Hane halkı ev sahibi olma, cemaat için geniş bir sosyal ağ kurma gibi hizmetlerinin yanında önemli bir işlevi daha üstlenir. O da Pavlus'un elçilerini ağırlaması ve gereken desteği sağlamasıdır. Pavlus sık sık iş arkadaşlarını “kabul etmek” ve “göndermekten” söz eder.²⁹⁷ Bu sözler, yerel grubun misyondaki rolünü ifade eden adeta teknik kelimelerdir. Yerel grup, Pavlus'un elçisine konukseverlik gösterecek ve daha sonra o kişiye Pavlus'a geri dönmesi veya bir sonraki istasyona ulaşması için yeterli

²⁹² Sait Şahin, *Martin Hengel'e Göre İsa Sonrası İlk Dönem Kilisenin Oluşumu* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 59.

²⁹³ Bkz. Elç.16:13-34, 17:2-9, 18:1-11.

²⁹⁴ 1 Kor. 1:16

²⁹⁵ Bkz. Elç. 10:2;16:15, 16:33,18:8, ayrıca bkz. Yu. 4:53.

²⁹⁶ Bkz. Fil. 4:10-18; 2 Kor 8:1-5

²⁹⁷ Rom. 16:1-2; Flp. 2:25-29.

yardımı sağlayacaktı.²⁹⁸ Görüldüğü üzere sahip olduğu her şeyi geride bırakıp diyar diyar gezen misyonerler kadar onları evine kabul eden ev sahipleri de Yeni Ahit'te İsa'nın yolunu takip etmenin bir başka çeşidini oluşturmaktadır.

Size doğrusunu söyleyeyim.” dedi İsa. “Benim ve Müjde'nin uğruna evini, kardeşlerini, anne ya da babasını, çocuklarını ya da topraklarını bırakıp da şimdi, bu çağda çekeceği zulümlerle birlikte yüz kat daha fazla eve, kardeşe, anneye, çocuğa, toprağa ve gelecek çağda sonsuz yaşama kavuşmayacak hiç kimse yoktur.”²⁹⁹

Kilisenin haneye uyarlanması, özellikle cemaatin liderliği açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. Bir hane reisi veya aile babası, evindeki grup toplantısından yasal olarak sorumludur. Örneğin Luka'nın haber verdiği göre Selanik'teki Jason, evinde Pavlus ve Silas'ı ağırladığı için başı ciddi olarak belaya girer ve konuklarının sosyal olarak kabul edilemez davranışları için kefareti ödemek zorunda kalır.³⁰⁰ Daha sonraki dönemlerde papaz ve piskoposluk makamı gelişmeye başladığında, adaylar bir aile babası olarak işlev görme yeteneklerine göre değerlendirilir.³⁰¹ Bir ev kilisesinde “paterfamilias'ın”³⁰² doğal egemenliği, hem o dönem ev kilisesindeki hem de daha sonraki dönemlerde Kilise'nin ataerkil yapısını büyük ölçüde açıklayacaktır.³⁰³ Ev kiliselerinde “baba” otorite bakımından hükümdar yerine geçerken, kilise evden uzaklaşıp başlı başına bir kurum haline geldiğinde yine liderleri “Baba” etkisini korumaya devam etmiştir. Öte yandan, ev kilisesinde, ailenin annesi de önemli bir işlev üstlenmektedir. Anne birçok yönden evin yöneticisiydi. Dul kadın, genellikle ölen eşinin yerine geçmiştir. Bu nedenle anne, evinde buluşan kilisede pasif bir seyirciye indirgenmemiştir. Bu bağlamda ev kiliseleriyle bağlantılı olarak kadınlardan bariz bir şekilde bahsedilmiştir. Örneğin bu kadınlardan Nimfa, Kilisesinin hamisi olarak görünür.³⁰⁴ Pavlus, Filimun'u ve onun evinin kilisesini selamlarken Filimun'un eşi Afiya'dan bahseder.³⁰⁵ Yine o,

²⁹⁸ Branick, *Ön.ver.*, s. 18.

²⁹⁹ Mar. 10:30

³⁰⁰ Elç. 17:5-9.

³⁰¹ Bkz. 1Ti. 3:4-5; Tit. 1:6.

³⁰² Aile babası anlamına gelen “paterfamilias” kavramı Eski Roma'da tüm aile bireyleri üzerinde - köleler de dâhil- mutlak hâkimiyete sahip olan erkek aile reisini ifade eder. Bazı durumlarda bu kişi ailenin büyükbabası da olabilirdi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kamil Doğancı - Fulya Kocakuşak, “Eski Roma Ailesinde ‘Pater Familias’ Ve ‘Patria Potestas’ Kavramları”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt-Sayı:15-27 (2014), s.233-250.

³⁰³ Birkey, *Ön.ver.*, s.42.

³⁰⁴ Kol. 4:15.

³⁰⁵ Fil.1-2.

Akvila'nın adını anmadan önce Akvila'nın karısı Priska'dan³⁰⁶ bahsetmeye özen gösterir.³⁰⁷

Hane reisinin etkisiyle ailenin tüm üyelerinin Hristiyan olduğu düşünülse de bunun her zaman böyle olmadığına dair kanıtlar da bulunmaktadır. Örneğin, Hristiyan Filimun'un kölesi Onesimus, efendisinden kaçıp Pavlus'la tanışana kadar bir Hristiyan değildi.³⁰⁸ Pavlus, eşlerin her ikisinin birden Hristiyan olmadığı aileler için kesin normlar ortaya koyar.³⁰⁹ Benzer şekilde, Pavlus, görünüşe göre Hristiyan olmayanların yönettiği hanelerdeki Hristiyan gruplara hitap eder. Örneğin, “Nargis'in hane halkının Rab'de bulunan üyelerine”³¹⁰ şeklinde yapılan selamlama, Hristiyan olmayan bir hane içindeki belirli bir Hristiyan gruba yapılan başka türden bir selamlama gibi görünmektedir.³¹¹

İlk misyonerlerin stratejisi ve onların başka yerlerde toplanmalarına yönelik kısıtlamaların olması ev Kilisesinin ortaya çıkmasını zorunlu kılmıştır. Pavlus'a göre bu ev kiliselerinin yerel bir kiliseye bağlanması ise muhtemelen özel bir çabaya bağlıydı. Nitekim Pavlus “kilise” terimini en çok yerel, yani şehir çapında bir Hristiyan grubunu ifade etmek için kullanmıştır. Mektuplarında bir şehrin adıyla oradaki kiliseyi birbirine bağladığı açık bir şekilde görülür. Örneğin “Korint'teki Tanrı'nın kilisesini” iki kez selamlar.³¹² Benzer şekilde “Selanik Kilisesi'ni” selamlar.³¹³ Phoebe'nin Korint'in hemen dışındaki bir liman köyü olan “Cenchreae (Kechries) Kilisesi”ndeki rolünü anlatır.³¹⁴ Koloselilere Mektup'ta “Laodikyalıların Kilisesi'nden”³¹⁵ söz eder.³¹⁶

Yeni Ahit'te bahsedilen ilk döneme ait ev kiliselerinden bazılarının daha çok ön plana çıktığı görülmektedir. Çalışmamızın devamında bu kiliselere yer verilecektir.

1.2.3.Kudüs'teki Ev Kiliseleri

1.2.3.1.Meşhur Üst Oda: Cenacle

³⁰⁶ Bkz. Rom. 16:3.5, I Kor. 16:9,krş. Elç.18:2.18, 2 Tim. 4:19.

³⁰⁷ Branick, *Ön.ver.* , s. 21,22.

³⁰⁸ Fil.10.

³⁰⁹ 1 Kor 7:12-16.

³¹⁰ Rom.16:11.

³¹¹ Branick, *Ön. ver.* , s. 22.

³¹² 1 Kor. 1:2, 2 Kor. 1:1.

³¹³ 1Se.1:1, 2.Se. 1:11.

³¹⁴ Rom. 16:1.

³¹⁵ Kol.4:16.

³¹⁶ Branick, *Ön. ver.* s.22.

Latince “cēnāculum” kelimesi “yemek odası” demektir. “Cenacle” kelimesi “yukarı oda” veya “üst oda” anlamında kullanılır.³¹⁷ İsa döneminde tipik bir Roma evi, merkezi bir avlu ve bu avlunun çevresinde bulunan odalardan oluşurdu. Bir ev kiliseye çevrildiğinde odalar farklı işlevler kazanırdı. Mesela bir oda ibadet için, bir oda vaftizler için, bir oda dua için, bir oda da ortak paylaşılan ve bağışlanan malların depolanması için kullanılırdı.³¹⁸

Birkey’e göre, meşhur ‘üst oda’ yani Tanrı’nın akşam yemeğinin yapıldığı ve bilinmeyen bir üyeye ait olan evin geniş üst odası³¹⁹ büyük ihtimalle Kudüs’te yaklaşık 120 kişiden oluşan grubun Pentikost gününü beklemek için toplandığı odayla³²⁰ aynı odadır.³²¹

Pentikost Günü geldiğinde bütün imanlılar bir arada bulunuyordu. Ansızın gökten, güçlü bir rüzgârın esişini andıran bir ses geldi ve bulundukları evi tümüyle doldurdu. Ateşten dillere benzer bir şeylerin dağılıp her birinin üzerine indiğini gördüler. İmanlıların hepsi Kutsal Ruh’la doldular, Ruh’un onları konuşturduğu başka dillerle konuşmaya başladılar...³²²

Buna göre Cenacle, Yeni Ahit’te açıklanan diğer birçok olayın gerçekleştiği yer olarak kabul edilir. Bunlar: İsa’nın son Fısıh yemeğinin kutlanması için hazırlık yapılan yer,³²³ İsa’nın öğrencilerinin ayaklarını yıkadığı yer,³²⁴ İsa’nın belirli diriliş görünüşleri³²⁵ ile İsa’nın yükselişinden sonra havarilerin toplandığı yer,³²⁶ Matiya’nın on ikinci havari olarak seçildiği yer³²⁷ ve Pentikost gününde Kutsal Ruh’un öğrencilerin üzerine indiği yerdir.³²⁸

Adrie von der Hoeven, bu evin John Mark’ın evi olduğuna dair deliller getirir.

O da öğrencilerinden ikisini şu sözlerle önden gönderdi: “Kente gidin, orada su testisi taşıyan bir adam çıkacak karşınıza. Onu izleyin. Adamın gideceği evin sahibine şöyle deyin: Öğretmen, öğrencilerimle birlikte Fısıh yemeğini yiyeceğim konuk odası nerede?”

³¹⁷ “Cenacle”, (Wikipedia), <https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Cenacle&oldid=1091738119> [25 Nisan 2022].

³¹⁸ Marc Madrigal, *Birinci Yüzyıl Anadolu Kiliseleri* (İstanbul: Marc Madrigal ve Kitab-ı Mukaddes Şirketi, 2015), s.7.

³¹⁹ Mar. 14:12-16.

³²⁰ Elç. 1:12-16, 2:1-2.

³²¹ Birkey, *Ön.ver.*, s. 42.

³²² Elç. 2:1-4.

³²³ Mat. 26:17-19, Mar.14:13-17, Luk. 22:8-13.

³²⁴ Yu.13:4-11.

³²⁵ Mar.16:14, Luk. 24:33-38; Yu. 20:19.

³²⁶ Elç. 1:13.

³²⁷ Elç. 1:12-26.

³²⁸ Elç. 2:1-4.

diye soruyor. Ev sahibi size, üst katta döşenmiş, hazır büyük bir oda gösterecek. Orada bizim için hazırlık yapın.³²⁹

Hoeven'e göre, bu İncil pasajları incelendiğinde Cenacle'nin John Mark'ın evinde olması ihtimali ortaya çıkıyor. Çünkü İsa'nın Son Akşam Yemeği'ni tertip ettiği evin kapıları gibi Petrus'un hapisten kurtarıldıktan sonra gittiği evin kapılarının da kapalı olduğu ve içeriden seslenen hizmetçi kadının Petrus'un sesini tanımasına rağmen güvenlik endişesiyle kapıyı tek başına açmadığı anlaşılmaktadır. Bu da gösteriyor ki hem Cenacle'ye hem de John Mark'ın evine erişim kısıtlıydı. Yine Cenacle evinin sahibi tüm İncillerde isimsizdir, çünkü İsa, Cenacle'deki Son Akşam Yemeği'nin hazırlığını öyle bir şekilde düzenler ki katılanların hiçbiri kimin evine gideceğini bilemez. Hoeven, John Mark'ın evinin sahibinin isminin de anonim olduğunu belirtir, çünkü Elçilerin İşleri 12:12'de ev sadece “diğer adı Markos olan Yuhanna'nın annesi Meryem'in evi” olarak tanımlanır. İsa'nın zamanında “Mary” bir kadın için en popüler isimdir. Tüm İbrani kadınların %25'i Mary (Meryem) ismini taşıırken “Mark” (Marcus), Yuhanna'nın Romalı adıydı.³³⁰ Hoeven Yeni Ahit'te anlatılan bazı önemli olayların geçtiği yerleri de delil göstererek Cenacle'nin John Mark'ın evinde olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.

İsa'nın Son Akşam Yemeği için seçtiği “üst oda”, onun bizzat kendi seçimi olup “kutsal olmayan alan”ı işinin ortamı olarak kabul etmesi ve inananlar arasındaki aile bağlarına vurgu yapması yönüyle en eski tarihlerden itibaren Hristiyanlarla özdeşleşen bir ortam olmuştur. İkinci yüzyılın ikinci yarısında, Hristiyanlar evlerini kilise toplantılarına adamaya başlamışlardır. Bu evler sadece ev halkının yaşadığı bir mesken olmaktan çıkarılarak yapılan değişikliklerle yemek odası daha büyük bir toplantı salonuna dönüştürülmüştür. Diğer odalar ise topluluğun diğer işlevlerini üstlenecek şekilde ayarlanmıştır.³³¹

Günümüzde Cenacle'nin bulunduğu yere inşa edilmiş olan Son Yemek Kilise'si Kudüs'ün Zion Kapısı'nın çıkışında ve Zion Dağı'nı kaplayan yapılar kompleksinin içindedir. Sultan Selim'in fethinden 7 yıl sonra yani 1524 yılında Kanuni Sultan Süleyman'ın emriyle camiye çevrilmiş böylece üç dinin Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet'in hak iddiaları Müslümanların lehine çözülmüştü. Burası

³²⁹ Mar. 14:13-15.

³³⁰ Adrie Van Der Hoeven, “John Mark – Author of the Gospel of John with Jesus' Mother”, https://www.researchgate.net/profile/Adrie-Van-Der-Hoeven-2/publication/267507024_John_Mark_-_Author_of_the_Gospel_of_John_with_Jesus_mother/links/5450ec670cf249aa53dc8788/John-Mark-Author-of-the-Gospel-of-John-with-Jesus-mother.pdf [27 Haziran 2008], s.5,6.

³³¹ Branick, *Ön.ver.*, s.15.

Osmanlı fethinden önce Fransisken misyonerlerinin elindeydi. Hazreti Davut'un mezarının üzerinde bulunan, İsa'nın havarileriyle Son Akşam Yemeği'ni yediği salon (Cenacle), namazgâha çevrilmiş ve başka bir takım tadilatlar yapılarak mekân Müslümanlaştırılmıştır. Kudüs'teki ilk Osmanlı eseri olma özelliği taşıyan bu mekânda 3 tane mihrap bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi alt katta Hazreti Davut'un mezarının bulunduğu türbede, diğeri son yemek odasında, sonuncusu ise birinci katta avluda bulunan namazgâhtır.³³² Burası yaklaşık 400 yıl cami olarak kullanılmış, 1917 yılında İngilizlerin Kudüs'e girişlerinden kısa bir süre sonra cami vasfı kaldırılarak Yahudilere ve Hristiyanlara verilmiştir.³³³

1.2.3.2.Markos Diye Tanınan Yuhanna'nın Annesi Meryem'in Evi

Yukarıda üst oda hakkında yapılan tartışmalar ışığında İncillerdeki ifadesiyle “Markos diye tanınan Yuhanna'nın annesi Meryem'in evi”, ilk cemaatin toplandığı yerlerden biri olması bakımından son derece önem arz etmektedir. Markos ve Meryem'in kim oldukları hakkında da bazı bilgiler verilmiştir. Hristiyan geleneğinde havari Petrus'un hayatı boyunca iki kez hapse atıldığı kabul edilmektedir. Bunlardan birincisi hakkında Elçilerin İşleri kitabında ayrıntılı bilgi verilmekte ve bu olayın Kudüs'te Kral Herod Agrippa zamanında miladi 44 yılında gerçekleştiği bildirilmektedir. O dönemlerde Herod bazı Hristiyanlara eziyet etmektedir. O, Yuhanna'nın kardeşi Yakup'u kılıçla öldürtmüş bunun Yahudilerin hoşuna gittiğini görünce de Petrus'un yakalanması için emir vermiştir. Petrus, Fısıh bayramında yakalanarak hapse atılmıştır. Herod'un amacı, Petrus'u bayramdan sonra halkın önünde yargılamaktır. Ancak Petrus, Rabb'in meleği tarafından zindandan salıverilir³³⁴ ve o doğruca Markos diye tanınan Yuhanna'nın annesi Meryem'in evine gider. Burasının pek çok kişinin toplanıp dua ettiği adeta bir ‘dua evi’ haline geldiği Yeni Ahit'teki ifadelerden anlaşılmaktadır.

Orada birçok kişi toplanmış dua ediyordu. Petrus'un dış kapıyı çalması üzerine Roda adlı bir hizmetçi kız kapıya bakmaya gitti. Petrus'un sesini tanıyan kız, sevincinden kapıyı açmadan tekrar içeri koşarak, “Petrus kapıda duruyor!” diye haber verdi. “Çıldırılmışın sen!” dediler ona. Ama kız üsteleince onlar, “Onun meleği olmalı” dediler. Petrus ise kapıyı çalmaya devam etti. Kapıyı açıp onu görünce şaşırıp kaldılar. Petrus, eliyle susmalarını işaret ederek Rab'bin onu zindandan nasıl çıkardığını anlattı.

³³² Mehmet Tütüncü, “Kudüs ve Sultan I.Süleyman”, *Düşünce ve Tarih Dergisi*, Sayı:23 (Ağustos 2016), s.42,43.

³³³ Aynı.s.49.

³³⁴ Elç. 12: 1-19.

Sonra, “Bu haberleri Yakup’la öbür kardeşlere iletin.” diyerek oradan ayrılp başka bir yere gitti.³³⁵

Resullerin İşleri’ne göre, Petrus Kudüs’ten ayrılmış başka bir yere gitmiştir. Bu yerin neresi olduğuna dair bir açık beyan olmadığı için Yeni Ahit yorumcularından bazıları burayı Roma, bazıları ise Antakya olarak düşünmüştür. Pagan yetkililer tarafından Petrus’un başına bir iş gelebileceği endişesiyle gizliliğin korunduğu belirtilmiştir. Konuyla ilgili olarak Resullerin İşleri’ndeki bazı ifadelerden anlaşılan ise Petrus’un Kudüs’tte sahip olduğu her şeyi ve kilisedeki görevini bırakarak ayrıldığıdır. Bu ayrılışın amaçlarından birinin Yahudi baskısından kaçmak olduğu düşünülmektedir.³³⁶ Nitekim Markos’un annesi Meryem’in evinde olanların anlatıldığı İncil sahnesi bu baskının işaretlerini bize vermektedir. Peki, Markos diye tanınan Yuhanna kimdir? Bu konu oldukça tartışmalı bir konudur. Bazılarına göre O, İsa tarafından kardeşi James ile birlikte Celile Gölü’nde balıkçı teknesinden çağrılan Zebedi’nin oğlu Yuhanna’dır.³³⁷ Yaygın olan bir başka görüşe göre ise o, dördüncü İncil olarak bilinen John’un İncil’i olarak adlandırılan (John’a göre İsa’nın İncil’i olan) İncil’in yazarı³³⁸ Yuhanna’dır.³³⁹ Buna göre kendisi Petrus’a yakındır, Pavlus’la yolculuk etmiştir.³⁴⁰ Bir başka görüşe göre o, Barnabas’ın kuzeni, Pavlus ve Barnabas’ın yardımcısı ve geleneksel olarak ikinci İncil’in yazarı Markos’tur. Bu isim incelendiğinde görülür ki Yuhanna ismi İbranice olup “Yahveh lütufkârdır” anlamına gelir. Markos ise Latincenin Grek formuna aittir. Bu şekilde İbrani isimlerine ek olarak Grekçe veya Romalı isimler taşıyan diğer Yahudilerin örnekleri Yeni Ahit’te yaygındır.³⁴¹ Çünkü o dönem birinin hem İbranice hem de Roma adını kullanması alışıl gelmiş bir durumdu. John Mark ismiyle ilgili bir başka bilgi ise birinci yüzyılda, Yuhannes’in (John) en yaygın İbranice isim, Mark’ın da en yaygın Roma ismi olmasıdır.³⁴²

³³⁵ Elç. 12: 17.

³³⁶ Osman Eraslan, “Havari Petrus’un Roma Seyahati Ve Öldürülmesi Hakkındaki Tartışmalar”, *The Journal of Academic Social Sciences*, Sayı:120 (2021), s.150,151.

³³⁷ Mat. 4:21,10:2, Yuh. 21:2.

³³⁸ Elç. 12: 12,25,13:5,13,15:37,39, 2.Tim. 4,11, Kol. 4:10, Fil. 24, 1Pe. 5:13.

³³⁹ Van Der Hoeven, *Ön.ver.*, s.5.

³⁴⁰ Donald English, *Markos’un Mesajı: İmanın Gizemi*, çev. Burcu Çağın (İstanbul:Haberci Basın Yayın, 2017), s.8.

³⁴¹ Bkz.Elç. 1:23,10:18.

³⁴² Ryan Nelson, “Who Was John Mark? The Beginner’s Guide”, <https://overviewbible.com/john-mark/#respond>, [Erişim 17 Nisan 2019].

John Mark'ın annesinin adı Meryem'di³⁴³ ve o bir Levili olan³⁴⁴ Barnaba'nın kuzeniydi.³⁴⁵ Yeni Ahit'te Meryem'in ailesi Kıbrıs'ın yerlisi ve bir arazi sahibi olan, en az bir hizmetçisi ve büyük bir dua toplantısı için yeterli alana sahip bir evi bulunan zengin bir aile olarak resmedilmiştir.³⁴⁶ Mark'ın babası hakkında kesin olarak hiçbir şey bilinmemektedir, ancak evin Meryem'e ait olduğu gerçeği göz önüne alındığında, bu sırada onun ölmüş olduğu varsayılabilir. Petrus'un hapishaneden mucizevî bir şekilde serbest bırakılması üzerine dua eden kiliseyi nerede bulacağını bilmesi, hane halkının Kudüs'teki ilk Yahudi Hıristiyanlar arasında bir miktar önemli bir konuma sahip olduğunu işaret eder. Mark'ın erken yaşamı hakkında doğrudan bilgi yoktur. Bununla birlikte, Petrus'un Meryem'in evinde karşılandığı gerçeğine ve o havarinin adını taşıyan ilk mektuptaki bilgilere³⁴⁷ bakılarak, Markos'un özellikle Petrus ile muhtemelen Kudüs'teki kilisenin ilk günlerinden kalma yakın bir ilişkisi olduğu söylenebilir. Daha sonraki gelenekler de benzer şekilde Petrus ve Markos arasında yakın dostluk olduğunu kabul eder. Getsemani'deki ihanet sahnesinden çıplak olarak kaçan genç adamın genellikle Yuhanna Markos olduğu düşünülür.³⁴⁸ Çünkü o dönem bir yazarın yazılarında kendi adından bahsetmemesi bir gelenektir.³⁴⁹ Yeni Ahit'te kaydedildiği kadarıyla, Yuhanna'nın hayatındaki ilk önemli olay, Pavlus ve Barnabas'ın Kudüs'teki kıtlık zamanında Antakya cemaatinin gönderdiği yardımları teslim edip (yaklaşık olarak M.46) Antakya'ya geri dönerken onu yanlarında götürmeleridir. Kısa bir süre sonra Pavlus ve Barnabas, "hizmetçi" veya "yardımcı" olarak Markos ile ilk misyonerlik yolculuğuna çıkmışlardır.³⁵⁰ Buradaki hizmetçi terimi genellikle, köleden oldukça farklı olarak bir resmi asistanı belirtir. Bu sebeple Markos seyahat eden ekibin asistanıdır.³⁵¹

1.2.4. Avrupa'nın İlk Ev Kilisesi: Lidya'nın Evi

Avrupa'daki ilk ev kilisesi Filipi'deki Lidya'nın evidir. Filipi kasabası bugün Yunanistan'ın Kavala kentindeki Doğu Makedonya ve Trakya bölgesinin bir

³⁴³ Elç.12:12.

³⁴⁴ Elç. 4:36,37.

³⁴⁵ Kol. 4:10.

³⁴⁶ Elç. 12:12,13.

³⁴⁷ 1Pe.5:13.

³⁴⁸ Bkz. Markos 14:51, 52.

³⁴⁹ Bkz. Yu. 21:24.

³⁵⁰ Elç.13:5.

³⁵¹ "John Mark, Encyclopedia of the Bible", <https://www.biblegateway.com/resources/encyclopedia-of-the-bible/John-Mark>, [06 Mart 2022].

parçasıdır.³⁵² Avrupa'daki ilk kilise evine sahip olması bakımından ayrıcalıklı bir özelliğe sahiptir. Luka'nın kaydettiğine göre Pavlus bir görünümde Tanrı tarafından Makedonya'ya çağırılmıştır. Bu çağırının ardından Pavlus ve Silas Makedonya'nın önemli bir kenti olan Filipi'ye gitmişlerdir.³⁵³ Sept günü ırmak kıyısına varmış ve orada toplanmış olan kadınlarla konuşmuşlardır. Onları dinleyenler arasında Lidya adında bir kadın vardı. Lidya Tiyatira³⁵⁴ kentinden başarılı bir iş kadınıydı. O Pavlus'un mesajını kabul etmiş ve ev halkı ile birlikte vaftiz olmuştu.³⁵⁵ Elçilerin İşleri'ndeki ifadelerden anlaşılan Lidya Avrupa'da Hristiyan olan ilk kişidir. O misafirperverliğiyle Pavlus'u ve yoldaşlarını evine davet etmiş ve şöyle demiştir: *"Eğer siz beni Tanrı'nın inananlarından görüyorsanız gelin ve benim evimde kalın."*³⁵⁶ Luka, Lidya'nın kendilerini ikna ettiğini ifade etmektedir. Böylece Avrupa'da ilk kilise ortaya çıkmış oldu.³⁵⁷

Pavlus ve Silas zindandan çıktıktan sonra Lidya'nın evine gidip burada kardeşlerle buluştular ve onları cesaretlendirdiler.³⁵⁸ Lidya'nın evinde kurulan Filipi Kilisesinin nasıl büyüdüğü hakkında bir malumat bulunmamaktadır. Muhtemelen grup artık Lidya'nın evine sığamadığında, şehirde başka bir yerde başka bir grup oluşturdular ve bu şekilde bölünmeye ve çoğalmaya devam ettiler. Kilise tarihi de bu sonucu desteklemektedir.³⁵⁹

1.2.5. Korint'teki Ev Kiliseleri

Korint, günümüzde Mora Yarımadası'nı Yunanistan anakarasına bağlayan Korint ve Saronik körfezlerinin arasında bulunan koridiorun batısında yer alan bir Yunanistan şehridir.³⁶⁰ Bu konumu sebebiyle Roma İmparatorluğu'nun önemli bir ticaret merkeziydi. Şehir sahip olduğu iki limanı ile Mora-Yunanistan ticaret yollarının vazgeçilmez geçiş noktasıydı. Bunun yanı sıra Roma ile Asya arasındaki yolu kısalttığı için Roma-Asya ticaretinde de bir köprü konumundaydı. Korint ticari faaliyetlerinin yanı sıra el sanatları bakımından da oldukça gelişmiş

³⁵² "Philippi Arkeolojik Bölgesi", *Unesco Dünya Mirasları*, [16 Temmuz 2022].

³⁵³ Elç. 16:6-10.

³⁵⁴ Tiyatira antik kenti günümüzde Manisa ilinin Akhisar ilçesindedir.

³⁵⁵ Elç. 16:11-14.

³⁵⁶ Elç. 16:15.

³⁵⁷ Birkey, *House Church*, 43.

³⁵⁸ Elç.16:40.

³⁵⁹ Fitts, *The Church in the House*, 13.

³⁶⁰ Machiel Kiel, "Gördüs", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:14(İstanbul:İSAM Yayınları, 1996), s.154.

zengin ve ihtişamlı bir şehirdi.³⁶¹ Yeni Ahit'e göre miladi birinci yüzyılda Korint halkı cinsel ahlaksızlığıyla tanınmaktadır. Öyle ki Pavlus yazdığı mektupta Korintlileri cinsel ahlaksızlık,³⁶² birbirlerine karşı açtıkları davalar³⁶³ ve toplantılardaki düzensizlikleri konusunda³⁶⁴ azarlamaktadır. Putperest olan şehir halkının Eski Grek tanrılarına ait en az on iki tapınağı vardı. Felsefenin yaygın olmasından dolayı gerek Yahudi, gerekse Yahudi olmayanlardan oluşan inanlılar topluluğu bazı kültürel sorunlarla karşı karşıya idi. Pavlus, Korint'e M.S.50 yıllarında gelmiş, İsa'nın "Bu kentte benim halkım çoktur" sözü üzerine orada bir buçuk yıl kalmıştır.³⁶⁵

Pavlus, Korint'ten olan Romalı Hristiyanlara selamını gönderdiğinde buna Gayus'u da eklemiştir: "*Benim ev sahibim, kilisenin evinde bulunduğu Gayus size selamlarını gönderiyor.*"³⁶⁶ Bu ev sahibi, muhtemelen sinagogun yanındaki evini, başlattığı işi devam ettirebilmesi için Pavlus'un emrine veren Titus Justus ile aynı kişiydi. Bundan sonra adı, Roma vatandaşı olduğunu gösteren Gayus Titus Justus oldu. Bu ev görünüşe göre Korint Kilisesi ve Pavlus'un merkezleri için ilk buluşma yeri olmuştur.³⁶⁷ "Bütün kilisenin aynı yerde" toplanmış olması orada önemli bir olay ve özel bir meclis olduğu izlenimi vermektedir. Gayus'un, tüm Korint Kilise'sini evinde toplaması nedeniyle bu eve özel önem verilmiştir. Ancak Korintliler'in her zaman onun evinde buluşmadığı belirtilir.³⁶⁸

Pavlus, muhtemelen M.S.52 civarında Korint'te misyonerlik çalışmasına başlamıştı. Elçilerin İşleri 18'de Luka, Pavlus'un Akvila ve karısı Priska ile ilk nasıl tanıştığını ve onlarla nasıl konaklamaya başladığını anlatır. Bu Yahudi çift, Klavdiyus'un fermanı nedeniyle Roma'dan "yakın zamanda" sürülmüştü.³⁶⁹ Suetonius'a göre imparator, "Chrestos" adlı bir adam yüzünden bir dizi Yahudi'yi kovdu. Pavlus, Akvila ve Priska'yı değil, İstefanas'ı ve ev halkını "Ahaya'nın ilk meyveleri" olarak adlandırdığına göre, muhtemelen bu çift, Pavlus onlarla tanıştığında zaten Hristiyan olmuştu. Aksi takdirde Pavlus'u ağırlamaya hazır

³⁶¹ "Antik Korint Kenti", (Hristiyanlık.org), <https://www.hristiyanlik.org/antik-korint-kenti/> [16 Temmuz 2022].

³⁶² 1Ko. 6:9-20.

³⁶³ 1Ko. 6:1-8

³⁶⁴ 1Ko. 11:17-34.

³⁶⁵ Birkey, *Ön. ver.*, s. 43.

³⁶⁶ Rom. 16:23.

³⁶⁷ Elç. 18:7-11.

³⁶⁸ Branick, *Ön. ver.*, s.24.

³⁶⁹ Elç. 18:1-4.

olmalarını anlamak zor olurdu. Daha sonra bu çift Efes³⁷⁰ ve Roma'daki³⁷¹ ev kiliselerinden sorumlu olacaktır. Pavlus'un ayrılmasından sonra, evleri- en azından Apollos için- Hristiyan ilmiyelerinin yeri olarak tanımlanır.³⁷² Bu nedenle, Pavlus onlarla tanıştığında evlerinin bir Hristiyan ev kilisesi olarak işlev gördüğü varsayılabilir.

Bilim insanları arasında Klavdiyus'un fermanının tarihlendirilmesi ve dolayısıyla Akvila ve Priska'nın Korint'e gelişi, bir tartışma konusudur. İlk Hristiyan yazar Paulos Orosius'u (ölümü yaklaşık 418) takip eden çoğu araştırmacı, Klavdiyus'un fermanını M.S. 49'a tarihlendirirken, diğer bir kısım ise ikinci yüzyıl yazarı Dio Cassius'a bakarak, M.S. 41'i esas alırlar.³⁷³

Korint'teki kilise belki en sorunlu kiliseydi fakat aynı zamanda en renkli olanı idi. Tanrı'nın bir vizyonda Pavlus'a burada inananların sayısının çok olduğunu bildirdiği belirtilmektedir.³⁷⁴ Bu bilgi şehrin farklı yerlerinde birden çok ev kilisesi bulunduğunu göstermektedir.³⁷⁵ Pavlus'un I.Korintlilere Mektup'un başında ele aldığı Korint'teki bölünmeyle³⁷⁶ ilgili sorundan, şehrin içinde çok sayıda alt grup olduğu anlaşılmaktadır.³⁷⁷

Pavlus, Korint'teki İstefanas'ın evinden söz eder ve onun önemi üzerinde ısrar eder. İstefanas, Pavlus'un vaftiz ettiği birkaç kişiden biridir.³⁷⁸ Onun ev kilisesi Ahaya eyaletinde Hristiyan olan ilk ev halkıydı.³⁷⁹ Ahaya günümüzde Yunanistan'ın Mora Yarımadası'nın kuzey kıyılarında ve Korint Körfezi'nin güneyinde yer alan bölgedir.³⁸⁰ Pavlus, İstefanas ve onun ev kilisesini şu sözlerle över: *“Ahaya'da ilk iman eden ve kendilerini kutsalların hizmetine adayan İstefanas'ın ev halkını bilirsiniz. Kardeşler, size yalvarırım, bu gibilere ve onlarla birlikte çalışıp emek verenlerin hepsine bağımlı olun.”*³⁸¹

³⁷⁰ 1Ko. 16:19.

³⁷¹ Rom. 16:3.

³⁷² Elç. 18:26.

³⁷³ Branick, *Ön. ver.*, s.60.

³⁷⁴ Elç.18: 9-10.

³⁷⁵ Birkey, *Ön. ver.*, s. 43.

³⁷⁶ 1Ko.1:11-13.

³⁷⁷ Branick, *Ön. ver.*, s. 24.

³⁷⁸ 1Ko. 1:16;16:15-16.

³⁷⁹ Branick, *Ön. ver.*, s. 24.

³⁸⁰ “Achaea”,(Britannica), <https://www.britannica.com/place/Achaea>, [Erişim 16 Temmuz 2022].

³⁸¹ 1Ko. 16:15.

Pavlus ayrıca Krispus'tan vaftiz ettiği biri olarak bahseder.³⁸² Elçilerin İşleri'nde, Yustus'un evinin bitişiğindeki havranın yöneticisi olan Krispus'un tüm evinin dönüşümünü³⁸³ anlatır.³⁸⁴ Korint'te bunlardan başka bir ev Kilisesinin olma ihtimali de görünüyor. Pavlus Korint'teki rekabet ve bölünmeler hakkında malumatlar edindiği bir aileden, "Klovi ailesi"nden Korintlilere mektubunun başında bahseder.³⁸⁵ *"Kardeşlerim, Klovi'nin ev halkından aranızda çekişmeler olduğunu öğrendim. Şunu demek istiyorum: Her biriniz, " Ben Pavlus yanlısıyım. ", " Ben Apollos yanlısıyım. ", "Ben Kefas yanlısıyım. " ya da "Ben Mesih yanlısıyım. " diyormuş."*³⁸⁶ Bu cümlelerden anlaşılan Klovi, Korint'te yaşayan Hristiyan bir kadındır ve elçi Pavlus'un bir tanıdığıdır. Pavlus ondan yalnızca Klovi adıyla söz ettiğine göre denilebilir ki o, bölgenin inananları tarafından tanınan biriydi. Kendisi muhtemelen varlıklı bir ev sahibiydi.³⁸⁷ Korintlilerle yazışmadaki ifadeler, o toplumdaki "zayıf kardeş" sendromuna, " bilge adamların" (Süper Havarilerin³⁸⁸) varlığına ve bunun yanında dört taraflı bir ayrılığın olduğuna kanıttır. Bu dört grup karikatürize edildiğinde, Paulistler, Pavlus'un orada ilk olduğu gerçeği üzerine tutunan gelenekçileri, Petrus'un taraftarları ise en başa geri dönen yenilikçileri karakterize etmektedir. Petrus orijinal bir havari ve Hristiyan Kilisesinin baş mimarı olduğu için onlar onun etrafında toplanılacak biri olarak görmüşlerdir. Apollo meclisine İncil yazarları veya Apollo takipçileri denebilirdi. Apollo, Yunancada uzman biriydi. Bu grup, kendilerini Korint'teki kilise gruplarının en ruhanisi olarak görmekteydi. Mesih yanlılarına gelince onlar diğerlerinin yaptıkları ayrımı önemli olarak görmekle beraber onlar için önemli olan konu sadece İsa ile yürümekti. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda şöyle bir varsayım ortaya çıkmaktadır; her bir toplanma grubu birbirinin topluluğunu kendisine yakın bulmuş ve bu nedenle ayrı evlerde toplanmışlardır. Filson, Korint'te bir grubu diğerinden ayıran derin doktrin farklarına dikkat çekerek apostolik kiliselerde görülen bölünmeye yatkınlığın, belli

³⁸² 1Ko. 1:14.

³⁸³ Elç. 18:8.

³⁸⁴ Branick, *Ön. ver.*, s. 24.

³⁸⁵ Birkey, *Ön. ver.*, s. 44.

³⁸⁶ 1Ko.1:11-12.

³⁸⁷ "Who Was Chloe in the Bible?", <https://www.gotquestions.org/Chloe-in-the-Bible.html>, [26 Şubat 2022].

³⁸⁸ Süper havariler kavramıyla Pavlus muhtemelen İsa'yı hayatında görüp ona inanmış olan öğrencilerini kast etmektedir. Başlangıçta Hristiyanlara zulmettiği için kendisini İsa'nın havarilerinden aşağı görüyordu. Bkz. 1.Ko. 15:9. Ancak 2.Korintliler 5:6 'da bu "üstün" havarilerden bilgi bakımından hiç de aşağı olmadığına değinir. "Apostles", http://stringfixer.com/tr/Twelve_Apostle [6 Haziran 2022].

bir şehirdeki Hristiyanların ev kiliselerine bölünmesiyle bağlantısız olmadığını ileri sürmektedir.³⁸⁹

1.2.6. Efes'teki Ev Kilisesi

Roma ve İskenderiye'den sonra birinci yüzyılın en büyük şehirleri arasında yer alan Efes, Anadolu'nun kültürel, ekonomik, sosyal ve dini merkeziydi. Dünyanın yedi harikaları arasında yer alan Artemis Tapınağı ve Antik Tiyatro burada bulunmaktadır.

Bugün İzmir sınırları içinde bulunan Efes'in ilk kilisesi Yeni Ahit'e göre Priska ve Akvila adında ünlü çiftin ve onların orada tanıştığı Apollos'un etrafında oluşmuştu. Apollos, Vaftizci Yahya'nın vaftizini vaaz eden ama Hristiyan olmamış biriydi. Daha sonra onun da Hristiyan olmasıyla Efes'te Hristiyan cemaati kurulmuş oldu.³⁹⁰

Akvila, yoksulluk ve kölelik içinde doğmuş ve bir şekilde özgürlüğünü kazanıp Roma'ya gelmiş biriydi. Orada tuval yapımcısı bir zanaatkardı. Daha sonra kendisinin eşi olacak olan Priska adında bir kadınla karşılaşır. Onlar, Pavlus'un mesajına inanmışlardır. Bu çift Roma'da birtakım yeni problemlerle karşılaşır. Bu problemler onların ve diğer inananların Klavdiyus'un fermanıyla Roma'dan kovulmalarına sebep olmuştur. Bu yüzden Akvila ve Priska Korint'e giderler. Onlar orada liman yakınlarında uzun gemiler için yelken bezi satarak ve çadır endüstrisinde tüccar olarak hünelerlerini göstererek mallarını pazarlamışlardır.³⁹¹ Ancak bir müddet sonra belki de orada bir iş kurmak için Efes'e tekrar taşınırlar. Kasabaya geldikten kısa bir süre sonra bu çift inananları evlerine davet etmeye başlarlar. Bundan sonra cemaat düzenli bir şekilde buluşma yeri olarak onların evini kullanmaya başlar.³⁹² Kısa süre sonra onlarla Korint'ten ayrılan Pavlus inananlara şu sözlerle bir yazı yazmıştır: *"Asya ilindeki topluluklar size selam ederler. Akvila ve Priska, evlerinde toplanan kiliseyle (toplulukla) beraber Rab'de size çok selam ederler "*³⁹³

Pavlus, bu şehri ikinci ve üçüncü misyon yolculuğunda ziyaret etmiş ve birçok insan Hristiyan olmuştu. Ancak Efes'te Pavlus'un faaliyetleri sebebiyle kargaşa çıkmıştı. Artemis Tapınağı'nın gümüşten maketlerini yapan bir kuyumcu

³⁸⁹ Birkey, *Ön. ver.*, s. 44.

³⁹⁰ Madrigal, *Ön. ver.*, s. 1.

³⁹¹ Elç.18:1-3.

³⁹² Birkey, *Ön. ver.*, s. 45.

³⁹³ 1.Ko.16:19.

birçok zanaatkara da iş sağlamaktadır. Kuyumcu bir gün diğer zanaatkarlara Pavlus'un elle yapılan tanrıların batıl olduğu inancını Asya illerine yaydığını bu yüzden kendilerinin yakında işlerini kaybedebileceklerini söyler. Orada bunu duyan herkes çok öfkelenir ve “Efeslilerin Artemis'i uludur!” diye bağırmaya başlarlar. Pavlus'un yol arkadaşlarından Makedonyalı Gayus ve Aristarkus'u yakalayıp sürükleyerek hep birlikte tiyatroya gelirler. Pavlus halkın arasına girmek istese de öğrencileri engel olurlar. Olay daha da büyümek üzereyken Romalı bir görevli halkı teskin eder ve topluluğu dağıtır.³⁹⁴ Bu sebeple o dönem Pavlus'u Efes'te himaye etmek büyük fedakarlık olarak görülmektedir. Bu süre zarfında Akvila ve Priska onun hayatı için kendilerini riske atmışlardır.³⁹⁵ Onlar inançları için evlerini açarak kovulma riski almış ayrıca Pavlus ve diğer Hristiyanlarla evlerini paylaşarak kendi canlarını tehlikeye atmışlardır. Bu durum İncil'de şöyle ifade edilir: “*Mesih İsa yolunda emektaşlarım olan Priska ve Akvila'ya selam edin. Onlar benim uğruma kendi yaşamlarını tehlikeye attılar. Bunun için yalnız ben değil, diğer ulusların bütün inanlı toplulukları da onlara minnettardır.*”³⁹⁶

Pavlus'un burada kaldığı süre içinde “Tiranus” adıyla tanınan bir oditoryumda ilahiyat dersleri verdiği, bu sebeple Efes'teki Hristiyanların derin bir Kutsal Kitap ve ilahiyat bilgisine sahip olduğu ifade edilmektedir. Bu sayede Efes'in tebliğci bir kilise haline geldiği ve yöredeki birçok kilisenin kurulmasına katkı sağladığı vurgulanmaktadır.³⁹⁷ Mesela Epafras isimli misyonerin, Kolose, Hierapolis ve büyük ihtimalle Laodikya kilise topluluklarının kurulmasında rol oynadığı belirtilmektedir.³⁹⁸

1.2.7. Roma Ev Kiliseleri

Yeni Ahit'teki ifadeler ve tarihsel veriler Roma'da, Petrus ve Pavlus şehre gelmeden önce, Hristiyan bir topluluğun var olduğunu göstermektedir. Muhtemelen Hristiyanlık, Pentekost'tan sonraki yıllarda, Roma ile Filistin arasındaki ticaret vasıtasıyla Roma'da yayılmış olmalıdır. Roma tarihçisi Suetonius, “Chrestus kışkırtmaları” nedeniyle Klavdiyus'un Yahudileri Roma'dan sınır dışı ettiğini

³⁹⁴ Elç. 19:23-41.

³⁹⁵ Rom. 16:4.

³⁹⁶ Rom. 16:2-3.

³⁹⁷ Bkz. Kol 1:7

³⁹⁸ Madrigal, *Ön.ver.*, s. 13.

söylemektedir. Bu olaydaki Chrestus muhtemelen Hristiyanlardır.³⁹⁹ Yine Klavdiyus döneminde Romalı General Plautius'un eşi gayr-i resmi bir inanca bağlı olmakla suçlanmıştır. Bu durum şehirdeki Hristiyan yayılcılığına işaret etmektedir. Pavlus da Roma'daki Hristiyan topluluğunu ziyaret etmek istediğini ifade ettiğine göre⁴⁰⁰ bütün bu veriler, Hristiyanlığın Roma'da İmparator Nero döneminden önce yayılmış olduğuna işaret etmektedir. Öyle ki Nero, M.S. 69'da Roma'da gerçekleşen büyük yangından Hristiyanları sorumlu tutmuştur. Bütün bu kanıtlar, en erken M.S. 40 veya en geç M.S.50'lerde Roma'da Hristiyanlığın bulunduğunu desteklemektedir.⁴⁰¹ Günümüzde İtalya'nın başkenti olan Roma şehrinde Pavlus ve Petrus'un nerede kaldığına dair Yeni Ahit'te bir bilgi bulunmamaktadır. Aslına bakılırsa Pavlus Roma'ya vardığında (M.S. 60) hiçbir yere gidebilecek durumda değildi. Çünkü o, Roma'da birkaç yıl ev hapsinde kalmıştır. Elçilerin İşleri'nde haber verildiğine göre bu süre zarfında onun kiralık dairesi küçük bir ev kilisesi olmuştur.⁴⁰² *“Pavlus tam iki yıl kendi kiraladığı evde kaldı ve ziyaretine gelen herkesi kabul etti. Hiçbir engelle karşılaşmadan Tanrı'nın Egemenliğini tam bir cesaretle duyuruyor, Rab İsa Mesih'le ilgili gerçekleri öğretiyordu.”*⁴⁰³ Görülen o ki Pavlus, Hristiyan mesajını yaymak için yalnızca başkalarının evlerini kullanmamış aynı zamanda kendi kiralık evini de değerlendirmiştir.⁴⁰⁴

Pavlus'un mektupları ve Roma'daki durum göz önüne alındığında orada merkezi kayıtlı bir kilisenin olması şüpheli görünmektedir. Pavlus genelde mektuplarının başında o bölgedeki kiliseye işaret eden bir selamlama şekli kullanır. Ancak Romalılara yazdığı mektupta böylesi bir ifadeye rastlanmaz.⁴⁰⁵ Bunun yerine o, Tanrı tarafından sevilen tüm Roma'dakileri ve azizler⁴⁰⁶ olarak nitelendirilenleri selamlar.⁴⁰⁷

³⁹⁹ Çoğunluğun görüşüne göre SuetoniusChristus (Hristiyan) kelimesi yerine yanlışlıkla Chrestus yazmıştır. Diğer bir görüşe göre ise Suetonius eserinin 16. bölüm 2. kısmında İmparator Nero'dan bahsederken Christiani kelimesini doğru bir şekilde kullandığı için Chrestus kelimesi kışkırtıcı radikal Yahudi bir grubu ifade eder.Bkz. Kübra Cengiz, *Ahmed Midhat Efendi'nin Havariler İle İlgili Verdiği Bilgilerin Değerlendirilmesi* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), s. 46.

⁴⁰⁰ Rom. 1: 10-11.

⁴⁰¹ Cengiz, *Ön. ver.*, s. 45-46.

⁴⁰² Birkey, *Ön. ver.*, s. 46.

⁴⁰³ Elç. 28: 30-31.

⁴⁰⁴ Fitts, *Ön. ver.*, s. 13.

⁴⁰⁵ Rom. 1: 1.

⁴⁰⁶ Hristiyanlıkta kimlerin aziz olarak nitelendirildikleri hakkında geniş bilgi için bk. Kemal Polat, *Katolik Hristiyanlıkta Azizlik*, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2019).

⁴⁰⁷ Rom. 1: 7.

Robert Banks, Pavlus'un mektuplarında karakteristik olarak belirli bir bölgedeki kiliselere hitap ettiğine dikkat çekerek, ulusal kilise fikrinin onun düşünce dünyasına yabancı olduğunu öne sürer. Banks'a göre “ *ekklesia*” hep birlikte bir yerde toplanmayıp dağınık duran bir gruba işaret edemez. Bu sebeple onun Roma'daki bütün Hristiyanları kilise olarak tanımlaması mümkün değildir.⁴⁰⁸ Yine de Pavlus, mektubunun oradaki bütün Hristiyanlara ulaşmasını beklemiştir.⁴⁰⁹ Mektubun herkes tarafından okunduğunu duyduğunda Pavlus'un kafasında sadece belli bir yer olduğu kanısına varmak doğru değildir. Belki de Bruce'nin dile getirdiği gibi, Phoebe, mektubu bir ev kilisesinden diğerine taşıdı.⁴¹⁰

Roma'da en çok tanınan ev kilisesi büyük ihtimalle Akvila ve Priska'nın yeni kurulan eviydi. Muhtemelen onlar birliğin papazlarıydı. Corint ve Efes'te yaşayıp çalıştıktan sonra tekrar Roma'ya dönmüşlerdir. Belki de onlar Roma'da ilk inananlar olmuştur. Pavlus oradaki birliğe yazdığında onlardan şu şekilde ricada bulunur: “*Akvila ve Prescilla'yı selamlayın...benim İsa Mesih'teki dost çalışanlarım....sadece ben değil Yahudi olmayanların kiliseleri de onlara minnettardır. Onların evlerinde buluşan cemaati de selamlayın.*”⁴¹¹

Akvila bir Yahudi olmasına rağmen Priska'nın doğum yeri Roma olabilir. Roma'da bugün Priska'nın mezarlığına (eski Acilian ailesinin gömüldüğü mezarlık) ek olarak Aziz Priska Kilise'si vardır. Ayrıca bu çifte yapılan altı atfın dördünde Priska kocasından önce anılmıştır. Bu ima Priska'nın azat edilmiş bir kadın olmadığını bundan ziyade Acilian ailesinin doğuştan bir üyesi ve asil bir kadın olduğunu gösterir.⁴¹²

Barclay onların aşk hikayelerinin parçalarını bir araya getirir:

Muhtemelen Hristiyanların bazı toplantılarında bu yüce Roma kadını, Akvila (mütevazı çadır imalatçısı) ile karşılaşmış olabilir ki bu sayede ikisi aşık oldular, bu sayede Hristiyanlık ırk, rütbe, doğum, varlık engellerini yıkmış oldu ve yine bu sayede bu Romalı aristokrat ile Yahudi sanatçı, Hristiyan sevgisi ve hizmeti içine dahil oldular.

Kasemann, bu çiftin Diasporadaki ilk Hristiyan misyonerler arasında görülmesi gerektiğine işaret eder. Onlar çalışmalarına Pavlus'tan bağımsız bir şekilde

⁴⁰⁸ Birkey, *House Church*, 46.

⁴⁰⁹ Rom. 1: 7.

⁴¹⁰ Birkey, *Ön. ver.*, s. 47.

⁴¹¹ Rom. 16: 4-5, Birkey, *Ön. ver.*, s. 47.

⁴¹² Birkey, *Ön. ver.*, s. 47.

başlamışlar ve daha sonra onunla işbirliği içerisinde devam etmişlerdir. Anlaşılan o ki onlar her zaman Hristiyan birliği ve hizmetinin merkezinde olmuşlardır.⁴¹³

Romalılar bölüm 16'da 24'ten fazla isim bu ünlü çiftinkileri takip etmektedir. Akvila ve Priska'nın ev kilisesi ile birlikte dört ev kilisesi seçilir. Bunlara "*Aristobulus ve Nargis'in evinde olanlar*" dahil edilir.⁴¹⁴ Onların erkek kardeşleri ile birlikte diğer toplanma merkezleri 14.cümledeki beş ismin etrafındadır. Daha sonra, 15. cümlede beş inanana "*onlarla birlikte bütün azizler*" dahil edilerek yer verilir. Bu ev kiliselerindeki isim listesinin altında bulunan sosyolojik ipuçlarına bakıldığında geniş ırksal bir çeşitliliği ifade ettiği belirtilir. Örneğin; Peris bir İranlı, Rufus bir Afrikalı, şehirli ve diğerleri, Romalı centileler (Yahudi olmayanlar) bu çeşitliliği göstermektedir. Ayrıca bu Hristiyan birliğin sosyal açıdan önde gelen imparatorluk isimleriyle ortak köle isimlerini yan yana içerdiğini, bununla beraber güçlü bir cinsiyet eşitliğinin de var olduğu bildirilir. Bu 26 kişinin altısı kadındır. İlk isim Phoebe sadece yardımcı papaz değil aynı zamanda bir prostatit (diğerlerine başkanlık eden bir kadın) veya lider piskoposluk olasılığını akla getirir. Junia yoldaş bir havari olarak düşünülür. Bu kadınlardan biri de daha önce hakkında bilgi verdiğimiz Priska'dır.⁴¹⁵

Roma'da ev kiliselerinin bu toplantılarına diğer bir önemli grup dahil edilmiştir ki o da Yahudi kökenli Hristiyanlardır. İbranilere gönderilen mektubun bir ev kilisesine hitap ettiği kabul edilir. Roma'daki kiliseler çok uluslu olduğu için Yahudi kökenli Hristiyanların bazıları kendilerini hala sinagoglardan birinin taraftarları olarak saymış olabilir. Nitekim mektubun içeriğinin tamamı, mektubun Yahudi asıllı Mesih inanlılarına yazıldığını ve onların kısa zamanda her iki tarafa ayak uyduramayacağını göstermektedir.⁴¹⁶

Bruce, İbranilerin Roma'da, özellikle de Clement tarafından iyi bilindiği gerçeğine dikkat çekerek, bir sorgulamaya davet eder. Ona göre, Romalıların Hristiyan cemaatinde uyumsuz Yahudi unsurlar vardı. İbraniler mektubu alıcıları, Yahudi dini kökenlerine daha bağlı ikinci nesil Hristiyanları oluşturmuşlardı. Onlar belki de bir şehir Kilisesinin geniş cemaat yapısı içinde bir ev kilisesi kurarak kendi

⁴¹³ Ayn. s. 47.

⁴¹⁴ Rom. 16: 10-11.

⁴¹⁵ Birkey, *Ön. ver.*, s. 48.

⁴¹⁶ Ayn. s. 49.

iç çevrelerinin dışındaki diğer Hıristiyanlara bağlayan kardeşlik bağlarını ihmal etme eğiliminde olmuşlardır.⁴¹⁷

Roma kilisesi için cemiyet (community) kelimesini kullanmak tamamen uygun değildir. Roma'daki Hıristiyanlar çoğaldığında Pavlus'un bunları bir merkeze bağlamak için çok uğraşmadığı görülmektedir. Justin Martyr, Ignatius ve Hermas'ın verdiği bilgiler de kilisenin merkezi bir yapısının olmadığını, tek bir piskoposun idari yetkisi altında organize edilmediğine dair bazı kanıtlar göstermektedir.⁴¹⁸

Roma ev kiliseleri hakkında yapılan bir değerlendirme de, Roma'daki yapımı yaklaşık 4. yüzyıla kadar uzanan Aziz Clement Bazilika'sının, önceki kilisenin kalıntıları üzerine inşa edildiği yönündedir. Çoğu bilim insanı ile birlikte Protestanlar ve Katolikler bu özgün yapının 1. yüzyılda Roma'nın Clement'inin evi olma ihtimaline işaret etmektedir.⁴¹⁹

1.2.8. Kolose'deki Ev Kiliseleri

Kolose Antik Kenti Denizli iline bağlı Honaz ilçesinin Emirazizli mahallesinde bulunmaktadır.⁴²⁰ Kolose, Laodikya'nın (Denizli) yaklaşık on mil (16 km) doğu-güneydoğusunda Küçük Asya'da Frigya'da bir şehirdi.⁴²¹ Hierapolis ve Laodikya kadar görkemli bir şehir olmasa da, yörenin en büyük Hıristiyan topluluğunu barındırıyordu. Buradaki ev kilisesi Efes'ten gelen müjdeci Epafras tarafından kurulmuştu.⁴²² Kolose siyah yün üretimine odaklanmış küçük bir sanayi şehriydi. Hierapolis'e ve Laodikya'ya yakınlığından dolayı Hıristiyanlık açısından pek çok sahte felsefeye ve sapkın görüşlere maruz kaldığı düşünülüyordu. Pavlus'un giysi üretiminde uzman olan bu şehrin topluluğuna tavsiyesi eski hayatın zevklerini ve felsefelerini bırakıp Mesih'i giyinmeleridir.⁴²³

Kolose'deki ev kilisesi zengin bir iş adamı olan Filimun ve eşi Afiya'nın evi olmuştur.⁴²⁴ Filimun'un oğlu Arkipus⁴²⁵ kilisede önderlik görevini üstlenmişti.

⁴¹⁷ *Aynı.* s. 49.

⁴¹⁸ *Aynı.* s. 49.

⁴¹⁹ Birkey, *Ön. ver.*, s. 50.

⁴²⁰ "Colossae Antik Kenti", (Denizli İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü), <https://denizli.ktb.gov.tr/TR-211757/colossae-antik-kenti.html> [Erişim 27 Aralık 2022].

⁴²¹ Richard R. Losch, *The Uttermost Part of the Earth: A Guide to Places in the Bible* (Grand Rapids, Michigan : W.B. Eerdmans, 2005), s.71.

⁴²² Kol 1:7, Cetin, "Kolose Kilisesi | İncil Tarihi", (Nedenisa), <https://www.nedenisa.com/kolose-kilisesi/> [23 Haziran 2021].

⁴²³ Mardigal, *Ön.ver.*, s. 27.

⁴²⁴ Fil. 1-2.

⁴²⁵ Kol. 4: 17, Fil. 2.

Pavlus Arkipus'tan "birlikte mücadele verdiğim kardeş" olarak söz etmektedir. Filimun'un evinde hizmet eden Onesimus adında bir uşak vardı. Onesimus efendisinin parasını çalıp Roma'ya kaçar. Oradayken gözaltında olan Pavlus ile tanışır ve Hristiyan olur. Sonrasında Pavlus onu Filimun mektubuyla Kolose'ye geri gönderir. Mektupta Pavlus Filimun'a, Onesimus'u tekrar ev halkına kabul etmesi için yalvarır ve Onesimus'un borçlandığı her kuruşu gerekirse kendi cebinden karşılayacağına dair söz verir. Pavlus, mektubunu, Kolose'yi ziyaret etme arzusunu dile getirerek sonlandırır.⁴²⁶

Pavlus Filimun'a olan mektubunu Afiya, Arkipus ve Filimun'un evinde toplanan imanlılara yazmakla birlikte, seslenmek istediği esas kişi, büyük olasılıkla Kolose'deki kilisenin önderlerinden biri olan Filimun'dur. Pavlus ondan övgüyle söz etmekte⁴²⁷ onu "sevgili emektaşımız" diye adlandırarak hapisten çıktıktan sonra onun yanına gitmeyi umduğunu ifade etmektedir.⁴²⁸

Pavlus'un, öğretiyi ilan etmek için her şeyden önce şehirde herkesin toplanabileceği uygun bir yere, pek çok dinleyiciyi kabul edecek, ne gözetleme yerlerinin ne de rahatsız edici komşuların yakınında olmayan geniş bir yere ihtiyacı vardı. Jerome, Pavlus'un aslında Filimun'dan istediği özel konuk odası yerine, "herkesin toplanabileceği" geniş odaları tarif ederken, zamanının bazilikalarını ve aulalarını⁴²⁹ düşündüğünü belirtmektedir. Bununla birlikte, Jerome, erken dönem Hristiyan misafirperverliğini, misyonerlik çalışmasıyla doğrudan ilişkilendirir. Bu ilişki İsa'nın havarilerine, "Herhangi bir eve giderseniz, çıkana kadar orada kalın."⁴³⁰ ve "Herhangi bir şehre giderseniz, sizi karşıladıktan sonra önünüze koyduklarını yiyin ve orada hastaları iyileştirin."⁴³¹ şeklindeki talimatlarda açıkça görülür. Bu tür bir talimat, haneye tam olarak katılmayı ima eder. Faaliyetlerin temelini bir hane halkının oluşturduğu görülür. Misyonun anahtarı, bir hane tarafından kabul edilmesi idi. O halde, aslında, İncillerde anlatılan misyonerlik çabası, İsa'yı takip etmenin iki yolunu içerir. Birinci yol açıktır:

⁴²⁶ "Kolose Kilisesi", (İncil Tarihi Kutsal Kitap Ve Arkeoloji), <http://inciltarihi.com/hristiyanlik-tarihi/1-yy- Anadolu-kiliselere/kolose-kilisesi/> [6 Mart 2022].

⁴²⁷ Fil. 4-7.

⁴²⁸ "Pavlus'tan Filimon'a Mektup" (eBible), https://ebible.org/pdf/turev/turev_PHM.pdf [26 Mart 2022], Bkz. Fil. 22.

⁴²⁹ Aula: Antik Roma'da içinde mahkemelerin de bulunduğu saray, atrium. Antik Yunan evlerinin çevresinin tamamı ya da bir kısmı (üç tarafı revaklı), sütunlu, üstü açık olan avlu. "Aula Haberi", (Arkeolojik Haber), <https://www.arkeolojikhaber.com/haber-aula-5313/> [16 Mart 2022].

⁴³⁰ Mar. 6: 10.

⁴³¹ Luk. 10: 8-9.

Yolculuk için hiçbir şey almayın, ne değnek ne de torba seyahat çantası, ekmek yok, para yok. Kimsenin iki ceketi olmayacak. Hangi eve girerseniz girin, orada kalın ve oradan ilerleyin.⁴³² Endişelenmeyi bırakın, “Ne yiyelim? Ne içelim? Ne giyelim? Önce krallığı ve Tanrı’nın adaletini arayın, bütün bunlar size verilecektir.”⁴³³

cümlelerinde açıkça ifade edilen gezici misyonerliktir. İsa’yı takip etmenin ikinci yolu ise bu gezici misyonerleri evine kabul edip onları ağırlayan ev sahibinin tavrıdır.⁴³⁴

Filimun Pavlus’un çabasıyla Hristiyanlar arasına girmiştir.⁴³⁵ Onun ve kölesinin Pavlus’la tanıştıktan ve ona inandıktan sonra ikisinin artık efendi ve köle değil eşit iki kardeş olduğuna mektupta yer veriliyor.⁴³⁶ Filimun’un evi, Kolose’deki ev kiliselerinin buluşma yerlerinden biriydi.⁴³⁷ Muhtemelen Filimun’a mektup, Koloseliler’e yazılan mektupla aynı zamanda M.S. 60 yılı dolaylarında Roma’dan yazılmıştır.⁴³⁸

Filimun’un evindeki kilise birliği muhtemelen Kolose’de düzenli olarak toplanan tek kilise evi değildi. Burada ayrıca Epafra tarafından toplanmış bir ev Kilisesinin varlığından bahsedilmektedir.⁴³⁹ Epafra, Lykos Vadisi’nin evangelisti ve kiliselerin bölgeleri hakkında Pavlus’u bilgilendiren kişiydi.⁴⁴⁰ Anlaşılan o ki Pavlus mektubunu yazdığında Kolose’deki ev kiliselerini henüz ziyaret etmemişti.⁴⁴¹

1.2.9. Laodikya’daki Ev Kilisesi

Laodikya Antik Kenti, Denizli ilinin 6 km kuzeyinde yer almaktadır. Hristiyanlığın ilk 7 kilisesinden birine sahip olan kent, Erken Bizans Dönemi’nde metropollük seviyesinde dini bir merkez haline gelmiştir. Kentin dört tarafını ise nekropol alanları çevirir. Laodikya, Hristiyanlık dünyası için çok önemlidir. Çünkü kent M.S. 4. yüzyıldan itibaren Kutsal Hac Merkezi olma gibi dinsel bir özelliğe sahip olmuştur. Bu nedenle İncil’de adı geçen ve adına vahiy gönderilen bir kentte Laodikya Kilisesi adı verilen bir yapının ortaya çıkarılması, bu kutsallığı bir kat daha artırmaktadır. Kilise, Büyük Constantinus zamanında (M.S. 306-337),

⁴³² Luk. 9: 3.

⁴³³ Mat. 6: 31-33.

⁴³⁴ Branick, *Ön. ver.*, s. 19.

⁴³⁵ Fil. 1: 19.

⁴³⁶ Fil. 16-20.

⁴³⁷ Birkey, *Ön. ver.*, s. 50.

⁴³⁸ “Pavlus’tan Filimon’a Mektup” *Ön. ver.*, [26 Mart 2022].

⁴³⁹ Kol. 1: 7, 4: 12-13.

⁴⁴⁰ Kol. 2: 1.

⁴⁴¹ Birkey, *Ön. ver.*, s. 52, Bkz. Fil. 22.

Hristiyanlığın M.S. 313 yılında Milano Fermanı ile serbest olmasıyla birlikte yapılmıştır. Bu yönüyle Hristiyanlık dünyasının en eski ve en önemli kutsal yapılarından biri olma özelliğini korumaktadır ve bu nedenle yapı bir hac kilisesidir.⁴⁴² Pavlus Roma'daki hapisneden Kolose kilisesine mektubunu gönderdiğinde yaklaşık 10 mil uzaklıktaki Laodikya yakınlarındaki kilisede okunmasını istemektedir. *“Laodikya'daki Hristiyanlara, Nimfa'ya ve onun evinde buluşan cemaate selamlarımı iletiyorum. Bu mektubu kilisenizde okuttuktan sonra (yani Filimun'un evindeki kilise), Laodikya Kilise'sinde de okunduğunu görün (emin olun). Siz de Laodikya'dan gelecek olan mektubu okuyun.”*⁴⁴³ Pavlus'un bahsettiği Laodikya'ya olan mektup büyük ihtimalle onun tarafından yazılmış fakat kaybedilmişti. Pavlus'un kiliseyi ziyaret ettiğine dair bir kanıt yoktur. Bu kiliseyi Yeni Ahit'te Yuhanna'nın Vahiy bölümünde de görmekteyiz. Yuhanna, cemaatin içinde bulunduğu istenmeyen durumdan yani kayıtsızlıktan tövbe etmeleri için onlara nasihat etmektedir.⁴⁴⁴

Laodikya Kilisesi hakkında diğerlerine nispeten daha az şey bilinmektedir. Ancak son yıllarda bölgede yapılan kazı çalışmalarında yaklaşık 2000 yıllık bir villaya rastlanmıştır. Kazı heyetinin A Evi diye isimlendirdiği villa birbiriyle bağlantıları olan odalardan meydana gelen üç peristilli (iç avlulu) bir yapı kompleksidir. Kapladığı alan 2000 metrekare olup Miladi 1.ve 7. yüzyıllar arasında kullanılan yapının bir bölümünün gizlice kiliseye çevrildiği düşünülmektedir. Kazı heyeti başkanı Prof.Dr. Celal Şimşek evde kadın ve erkeklere ait ayrı ayrı iki mimari yapıyı salon bulunduğunu batıdaki erkekler için, doğudaki kadınlar için düzenlendiğini ve burada ibadethane bölümü yapıldığını hatta son cemaat yerinin ayrıldığını ifade etmektedir. Kazılarda ilk Hristiyanların kullandığı düşünülen kutsal eşyalar da ortaya çıkarılmıştır. Bu bakımdan kilisenin varlığı Laodikya'da milattan sonra 1. yüzyıl ortasından itibaren Hristiyanlığın nasıl yayıldığıyla ilgili verilere ulaşmak bakımından ümit vericidir.⁴⁴⁵

Yukarıda bahsettiğimiz ev kiliseleri dışında Pavlus, ilk misyonerlik yolculuğunda dört farklı şehre küçük bir öğrenci grubu bırakmıştır. Bu şehirler;

⁴⁴² “Laodikeia Antik Kenti (Denizli)",(Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü), <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-51372/laodikeia-antik-kenti-denizli.html> [10 Nisan 2022].

⁴⁴³ Kol. 4: 15-16.

⁴⁴⁴ Birkey, Ön.ver. , s. 52, Bkz. Va. 3: 14-22.

⁴⁴⁵ Sebahatdin Zeyrek, “Denizli'deki Laodikya Antik Kenti'nde Bulunan ‘Kiliseli Ev’ Gün Yüzüne Çıkarıldı”, (Anadolu Ajansı), <https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/denizlideki-laodikya-antik-kentinde-bulunan-kiliseli-ev-gun-yuzune-cikarildi/2018375>, [25 Ocak 2022].

Antakya, Iconium (Konya), Derby (Aşırın köyü, Karaman) ve Listra (Meram, Konya)'dır. Bu küçük gruplara o şehrin kilisesi olarak atıfta bulunmuştur. Dolayısıyla buralarda ev kilisesi olduğu açıktır.⁴⁴⁶

1.3. ANADOLU'DAKİ İLK KİLİSELER

Hristiyanlık tarihinde bugünkü kilise binaları inşa edilinceye kadar, ilk üç yüzyıl boyunca Hristiyanlar Yahudilerin ve Romalıların baskısı altında uğradıkları zulümden dolayı evlerde toplanmışlardır. O dönem Romalıların kamu binalarında toplanmayı da reddetmişlerdir. Çünkü onlar bu binaları pagan ilahlarına adanmışlardı.⁴⁴⁷ Evlerin yanı sıra ayinlerini yapmak için gizli bir şekilde dağlarda, mezarlıklarda, katakomplarda da bir araya gelmişlerdir. Dolayısıyla Anadolu'nun en küçük kentlerinde bile hiçbir Hristiyanın belli bir mekânda açıkça bir araya gelip toplanması olası değildi. Özellikle Yuhanna'nın "apokalips"ini kaleme aldığı dönem Hristiyanlar, Roma imparatoru Domitianus'un (81-96) hükümrانlığı altında en ağır ceza ve işkencelere maruz kalıyordu.⁴⁴⁸

Günümüzde anladığımız şekliyle ilk kilise binaları İmparator Konstantin tarafından 313 yılında imzalanan ve Hristiyanlara uygulanan politikayı olumlu yönde değiştiren Milan Fermanı'nın sağladığı hoşgörü ortamında doğmuştur. Bu fermanla Hristiyanlara karşı sürdürülen zulüm sona ermiş, bunun neticesinde Hristiyanlar evlerden çıkmış, "bazilika" ve "mozole" adı verilen binaları satın alıp mabet olarak buraları kullanmaya başlamışlardır. Böylece bugünkü kilise binalarının ilk örnekleri ortaya çıkmıştır. Bundan sonra cemaatler binalarıyla anılmaya başladığı için kilise kelimesi cemaat anlamının yanında ibadethane manasını kazanmaya başlamıştır.⁴⁴⁹

Hristiyanlık Filistin bölgesinde doğmuş, ilk önce Anadolu'ya ulaşmış daha sonra buradan önce Avrupa'ya sonra da dünyanın geri kalan bölgelerine yayılmıştır. Bu sebeple Avrupa'da Hristiyanlığa ait mimari yapılar ve ibadet yerleri Anadolu'dakiler kadar eski değildir.

Konumuz ilk dönem cemaati tarafından kilise olarak kullanılan mekânlar olduğu için öncelikle o dönem Hristiyanların yoğun olarak yaşadığı bölgeleri,

⁴⁴⁶Fitts, *Ön.ver.*, s. 50.

⁴⁴⁷ Madrigal, *Ön.ver.*, s. 6.

⁴⁴⁸ Varış, "Anadolu'daki İlk Yedi Kilise", *Skylife Türk Hava Yolları*, (Şubat 2000), s. 99-100.

⁴⁴⁹ Madrigal, *Ön.ver.*, s. 6.

özellikle Yedi Kiliseler olarak bilinen bölgeyi ve buralardaki toplanma merkezlerini ele almaya çalışacağız. Daha sonra Anadolu'daki diğer kiliselere yer vereceğiz.

1.3.1.YEDİ KİLİSELER

Yeni Ahit'in son bölümü olan Vahiy (Esinleme) bölümü, Havari Yuhanna'nın Tanrı tarafından kendisine verildiğini söylediği görüşleri içerir.⁴⁵⁰ Yirmi iki baptan oluşan Vahiy bölümünün Yuhanna tarafından yaklaşık M.S. 94-95 yıllarında Yunanistan'ın Patmos Adası'nda sürgün olduğu dönemde yazıldığı düşünülmektedir.⁴⁵¹ Buna göre Yuhanna, miladi 94-95 yıllarında bugün Türkiye'nin Ege bölgesinde oluşan yedi inanlı topluluğa yönelik buyruklar, övgüler, uyarılar ve vaatler içeren özel bildirimler alır. “...bir ses işittim. Ses, gördüklerini kitaba yaz ve yedi kiliseye, yani Efes, Smyrna(İzmir), Pergamon(Bergama), Thyateria (Akhisar), Sardes(Salihli), Philadelphia(Alaşehir) ve Laodikeia'ya(Denizli) gönder dedi.”⁴⁵² Görüldüğü üzere metni yazan kişi kendini Yuhanna diye tanıtır, kendisine bu esinin Tanrı tarafından verildiğini söyler. Bu kitapta isimleri zikredilen yedi cemaat, Hristiyanlığın ilk kiliseleri (cemaatleri) sayılmaktadır. Günümüzde bu kiliselerin üç tanesi İzmir'de, üç tanesi Manisa'da ve bir tanesi de Denizli sınırları içerisinde bulunmaktadır.⁴⁵³ Buradaki cemaatlerin kıyamete kadar ayakta kalacağına inanılmaktadır. Bu sebeple bunlara ithafen yapılan kiliselere Apokaliptik Kiliseler adı verilmiştir.⁴⁵⁴ Yuhanna daha sonra tekrar Efes'e dönmüş, orada İncil'i ve bazı mektupları kaleme almıştır.⁴⁵⁵

Rivayetlere göre yaklaşık 100 yaşında Efes'te ölen Yuhanna vasiyeti üzerine Ayasuluk Tepesi'ne (Selçuk/İzmir) gömülür. Onun kabrinin üzerine miladi 300 yıllarında yapılan anıt mezar daha sonra 350'li yıllarda ahşap çatılı bir bazilika içine alınır. 6. yüzyıl başındaki depremler nedeniyle ağır hasar gören bazilikanın yerine İmparator Justinianus tarafından 527-565 yılları arasında bir kilise inşa edilir. Efes

⁴⁵⁰ Va.1: 1-3, 22: 7.

⁴⁵¹ Küçük , Ön.ver. , s. 344.

⁴⁵² Va.1: 9.

⁴⁵³ Özlem Güzel, “Turistik Ürün Çeşitlendirmesi Kapsamında Yeni Bir Dinamik: İnanç Turizmi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, Cilt-Sayı:2-2 (2010), s.96.

⁴⁵⁴ Leman Altuntaş, “Aziz Yuhanna'nın Batı Anadolu'daki Kıyamete Kadar Kalacak 7 Kilisesi!”, (Arkeonews blog), <https://arkeonews.com/aziz-yuhannanin-bati-anadoluda-ki-kiyamete-kadar-kalacak-7-kilisesi/> [24 Ekim 2020].

⁴⁵⁵ Gündüz, Ön. ver. , “Yuhanna”, s. 400.

kenti 7. yüzyıldan sonra Ayasuluk'a taşınınca piskoposluk kilisesi St. Jean Kilise'si olmuş ve burası bir hac kilisesi haline gelmiştir.⁴⁵⁶

Yuhanna'nın Vahiy bölümünde belirttiği yedi cemaat için ilk defa Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlığı kabulünden sonra kiliseler yapılmıştır. Bu kiliselerin yapım tarihleri birbirinden farklı olup Erken Hristiyanlık döneminde yapıldığı düşünülen kiliselerle herhangi bir ilişkisinin olmadığı kabul edilmektedir. Yedi cemaate ait olduğu düşünülen kiliselerin çoğu Konstantin döneminden sonraki iki yüzyıla tarihlenmektedir.⁴⁵⁷

Yedi Kilise içerisinde günümüze kadar nispeten korunarak gelebilmiş olan Philedelphia (Alaşehir) ve Efes (Efes) kiliselerini, imparator I. Justinianus Nika Ayaklanması'nı (M.532) bastırmasının ardından yaptırmıştır. Efes St. Jean (Aziz Yuhanna) Kilisesi'ni Ayasofya'nın mimarı Miletoslu İsidoros'un (442-537) yaptığı bilinmekte olup Philedelphia (Alaşehir) St.Jean Kilisesi'ni de onun planladığı düşünülmektedir. Anadolu içlerine kadar ilerleyen Sasani ve Arap akınları sebebiyle diğer birçok yapı gibi Yedi Kiliselerin çoğu da tahribata uğramıştır.⁴⁵⁸

1.3.1.1.Efes Kilisesi

Günümüzde İzmir ili Selçuk ilçesinde bulunan Efes şehrinin geçmişi Kalkolitik dönemlere kadar uzanır. Kurulduğundan itibaren çeşitli yönetimlerin egemenliğine giren Efes M.Ö. 133 yılında son Pergamon Kralı III. Attalos'un vasiyetiyle Roma topraklarının bir parçası olmuştur.⁴⁵⁹ Limanı ile birlikte gelişmiş yol bağlantıları sebebiyle Antik dünyanın en önemli ticaret merkezlerinden biri olan Efes, Milattan önce 30/29 'da Octavianus'un (Augustus), Asya eyaletinin başkenti olarak Efes'i tercih etmesiyle daha fazla önem kazanmıştır.⁴⁶⁰ Efes eskiden beri siyasi kültürel ve dini bir merkezdi. Nitekim Antik Çağ'da Anadolu'da önemli bir yer tutan tanrıça Artemis, Efes kentinin de baş tanrısıydı ve bugün dünyanın yedi

⁴⁵⁶ "St. John Kilisesi", (T.C.Selçuk Kaymakamlığı) <http://www.selcuk.gov.tr/st-john-kilisesi>, [13 Temmuz 2022].

⁴⁵⁷ Fırat Baranaydın - Doğu Baranaydın, "Apokaliptik Kiliseler", *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* Cilt-Sayı: 6-17 (Mayıs 2019), s. 217.

⁴⁵⁸ *Ayn.* s. 217.

⁴⁵⁹ Peter Scherrer, *Ephesus: The New Guide* (İstanbul: Ege Yayınları, 2000), s.20-21.

⁴⁶⁰ Andreas Külzer, "Bizans Dönemi Ephesos'u: Tarihine Bir Genel Bakış", çev. Selma Gün, Filiz Öztürk, Banu Yener Marksteiner, *Bizans Döneminde Ephesos*, ed. Falko Daim - Sabine Ladsätter (İstanbul: Ege Yayınları, 2011), s.29.

harikasıdan biri olarak kabul edilen Artemis Tapınağı da Efes'te bulunmaktaydı.⁴⁶¹ Şehrin bu konumu Roma döneminde de artarak devam etmiştir.

Octavinus'un şehri başkent ilan etmesiyle imparatorluk döneminde yoğun imar faaliyetleri başlamış, pek çok siyasi, ticari ve dini yapı bu dönem Efes'e kazandırılmıştır. Devlet Agorası, Pollio Su Köprüsü, Liman Kapısı, Vedius Gymnasiumu, Celsus Kütüphanesi Serapeion Tapınağı, Domitianus Tapınağı ve Hadrianus Tapınağı bu dönemin önemli yapılarından bazılarıdır.⁴⁶²

Efes, Hristiyanlık açısından yedi kilisenin bulunduğu kentlerin en önemlisidir denilebilir. Çünkü Pavlus'un mektuplarında ilk bahsedilen kent Efes olup⁴⁶³ kendisi ikinci misyon gezisinde buraya uğramış, üçüncüsünde ise (M.S. 54-57) rotayı tamamen Efes'e odaklamıştır. Pavlus, Efes'teki Hristiyanlara burada kaldığı iki yıl boyunca Hristiyanlığı öğretmek için sabahtan akşama kadar dersler vermiştir.⁴⁶⁴ Yuhanna'nın Vahiy'inde bahsi geçen yedi kilise, Pavlus'un Efes'teki bu misyon faaliyetleri döneminde kurulmuştur.⁴⁶⁵

Efes'i Hristiyan dünyası için özel ve önemli kılan bir başka husus Havari Yuhanna'nın buradaki faaliyetleridir. Pavlus'un ölümünden sonra Efes ve ona bağlı kiliselerin önderi Havari Yuhanna olmuştur. Kendisi ilerleyen yaşına rağmen yolculuklara çıkmış ve Hristiyanlığı yaymaya çalışmıştır. Asya şehirlerinde Hristiyanlara baskıların en yoğun olduğu dönemde Yuhanna, Roma'ya götürülerek işkenceyle cezalandırılmış, bundan sonra da Yunanistan'ın Patmos Adası'na sürgün edilmiştir. Hristiyanlara en çok zulmeden imparatorlardan biri olan Domitian'ın bir suikastla öldürülmesinin ardından (MS. 96) Efes'e dönen Yuhanna burada İncil'ini yazmaya başlamış ve Roma topraklarında Hristiyan inancının yayılmasına öncülük etmiştir.⁴⁶⁶

Efes cemaati, İmparator Klavdiyus'un fermanıyla (miladi 42) Roma'dan buraya gelen Akvila ve Priskila adındaki bir çift tarafından kurulur. Bu Hristiyan karı koca Efes'te Vaftizci Yahya'nın vaftizini vaaz eden ama Hristiyan olamayan

⁴⁶¹ Gülseren Alkış Yazıcı - Hüseyin Üreten, "Ephesos Kenti Tanrı(ça) ve Kültleri", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt-Sayı:7-1 (2020), s. 455-456.

⁴⁶² Gülseren Alkış Yazıcı, *Ephesos Kenti Tanrı Ve Kültleri* (Aydın: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), s.11.

⁴⁶³ Külzer, *Ön.ver.*, s. 38.

⁴⁶⁴ Çiğdem Dürüşken, *Paulus'un Kutsal Görev Gezileri ve Anadolu Halklarına Mektupları* (İstanbul: Homer, 2003), s. 33-34.

⁴⁶⁵ *Aynı.* s. 41.

⁴⁶⁶ Fernand Lequenne, *Galat'lar*, çev. Suzan Albek (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1979), s.157-159.

Apollos adında birisiyle tanışrlar. Apollos Hristiyanlığa girer ve böylece Efes'teki Hristiyan cemaati kurulmuş olur.⁴⁶⁷ Pavlus M.S. 54 yılında şehre geldiğinde hali hazırda var olan Hristiyan cemaatinin sayısı artar. Kendisi Yeni Ahit'te yer alan mektuplarını burada yazar. Efes'te güçlü bir Yahudi cemaati ile karşılaşan Pavlus, buradaki Yahudilerle de iyi ilişkiler kurmuştur.⁴⁶⁸ Efeslilerin sahip olduğu derin ilahiyat bilgisine Pavlus'un M.S. 62 yılında buradaki cemaate yazdığı mektupta işaret edilmektedir. Ancak cemaatin imanında eskisine nazaran azalma görüldüğü için Yuhanna aracılığıyla buradaki Hristiyanlara bir uyarı gönderilmiştir.⁴⁶⁹ Daha sonra Aziz Yuhanna Efes'e yerleşmiş ve burada İncil'i yazmıştır. İnanişâ göre bu sırada Ayasuluk Tepesi'nde küçük bir kulübede yaşıyordu. Vasiyeti üzerine Ayasuluk Tepesi'ne gömülmüştür. Daha sonra buraya Efes cemaati tarafından Aziz Yuhanna adına bir martylion⁴⁷⁰ (anıt mezar) yaptırılmıştır.⁴⁷¹ Buraya I. Justinianus zamanında bir bazilika yapılmıştır. I. Justinianus, Ayasofya'nın mimarlarından İsidoros'u Efes'teki Aziz Yuhanna Kilise'si için de görevlendirmiştir. Bu kilisenin de yapılmasıyla birlikte Ayasuluk zamanla kent merkezi haline gelmiştir.⁴⁷² Bugün Aziz Yuhanna Kilisesi ve çevresinde kazı ve restorasyon çalışmaları halen devam etmektedir. Ayasuluk Tepesi ve Saint Jean Anıtı ören yerinde yetkili makamlardan izin alınarak ibadet yapılmaktadır.⁴⁷³

Efes'i Hristiyanlarca kutsal kılan bir başka husus Meryem Ana'nın ömrünün son günlerini burada geçirdiğine ve kabrinin burada olduğuna dair inanıştır. Buna göre İsa'nın çarmıha gerilmesinden sonra Yuhanna, Meryem Ana'yı Efes'e getirir (M.S.42) ve bugün Bülbül Dağı olarak bilinen yere yerleştirir.⁴⁷⁴ Burası hem kentin imkânlarından yararlanacak kadar şehrin yakınında (6 km) hem de gözlerden uzak sayılacak bir mesafedeydi.⁴⁷⁵ İnanişâ göre Meryem Bülbül Dağı'ndaki mekânında

⁴⁶⁷ Madrigal, *Ön.ver.* , s. 6.

⁴⁶⁸ Mustafa Büyükkolancı, *St. Jean (Hayatı Ve Anıtı)* (İstanbul: Efes 2000 Vakfı Yayınları, 2001), s.17.

⁴⁶⁹ Va. 2: 1-8.

⁴⁷⁰ Martyrium (Latince) veya Martyrion (Antik Yunanca) azizlerin hayatlarını geçirdikleri ya da dinleri uğruna öldükleri yerde anılarını yaşatmak adına inşa edilen yapılardır. Azizlerin rölikleri genelde burada tutulur. Sonraları ana yapı etrafına dikey olacak şekilde bölümler eklenerek haç planlı yapılara dönüşmüşlerdir. "Martyrium", (Vikipedi), <https://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=Martyrium&oldid=2474840229> Ocak 2021.

⁴⁷¹ Büyükkolancı, *Ön.ver.* , St. Jean (Hayatı Ve Anıtı) , s.12.

⁴⁷² Külzer, *Ön.ver.* , s.32.

⁴⁷³ Baranaydın , *Ön.ver.* , s. 223.

⁴⁷⁴ Sinem Kunt, *Aziz Yuhanna'nın Vahiy Kitabı Çerçevesinde Yedi Kiliseler ve Bu Kiliselerin Hristiyanlık Tarihindeki Yeri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014), s. 60.

⁴⁷⁵ Varış, *Ön.ver.* ,s. 104.

101 yaşına kadar yaşamış ve burada hayata gözlerini yummuştur. Yine iddialara göre Yuhanna kendisinden başka kimsenin bilmediği bir yere onu defnetmiştir.⁴⁷⁶

Meryem Ana Evi Hristiyanlarca "Panaya Kapulu" olarak da adlandırılır. 1967 yılında Papa VI. Paul Meryemana Kilise'sini ziyaret ederek burayı resmi kutsal hac mahalli olarak ilan etmiştir.⁴⁷⁷ Bu sebeple her yıl Ağustos ayının 15'ini izleyen ilk pazar günü "Meryem'in Göğe Çıkma Bayramı" kutlanır, ayin yapılır ve gelenler hacı olurlar.⁴⁷⁸

Hz. Meryem'in nerede ve ne zaman öldüğü konusu tartışmalıdır. Onun mezarının Kudüs, Efes ve Antakya'da olabileceğini ileri sürenler vardır.⁴⁷⁹ Günay Tümer Efes'te 4. yüzyılda yapılan bir kazıda Yuhanna ve Meryem'e ithaf edilen bir kilise bulunduğunu ancak Meryem'in kabrinin burada olduğuna dair herhangi bir kanıtın mevcut olmadığını, Eski Kilise Babalarının da Efes'te Meryem'in evinin veya mezarının bulunduğundan bahsetmediklerini belirtmektedir.⁴⁸⁰ Efes Konsili'nin (431) İstanbul halkına ve ruhban sınıfına gönderdiği mektupta geçen, "Teolog Yuhanna ve Tanrı'nın annesi Bakire Meryem'in... Efes'te" şeklindeki kapalı ifadeden mektup metni tahlil edildikten sonra Meryem'in Efes'te yaşadığı değil orada Yuhanna'ya ithaf edilenle beraber Meryem'e de ithaf edilmiş bir kilisenin bulunduğu sonucu çıkarılmıştır.⁴⁸¹ Efes'in Hz.Meryem'in mezarının olduğu inancını kuvvetlendiren ve burayı inanç turizminin merkezi haline gelmesini sağlayan olay Alman mistik ve stigmatisti Anne Catherine Emmerich'in (ö. 1824) vizyonlarıdır.⁴⁸² Emmerich'in ifadelerinde hem kendi içinde hem tarihi gerçeklerle tutarsız noktaların bulunması ve Emmerich'in iddiaları doğrultusunda Lazarist rahiplerin Bülbüldağı'nda buldukları evi ve ayazmayı içine alan 919 dönümlük araziye satın alarak Fransız uyruklu Lazarist başrahip M. Joseph B. Gabriel adına kayıt ettirmeleri⁴⁸³ konuyla ilgili Hikmet Tanyu'nun yorumlarının isabetli olduğuna işaretler. Tanyu bir rahibenin gördüğü rüyaya dayanarak ortaya atılan böylesi bir

⁴⁷⁶ "Ayasuluk - St.Jean Örenyeri", (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı), <https://muze.gov.tr/muze-detay?SectionId=STJ01&DistId=STJ>, [14 Temmuz 2022].

⁴⁷⁷ "Panaya Kapulu Archives - Efes Antik Kenti, Efes Harabeleri Hakkında Her Şey" <https://www.efesharabeleri.com/etiket/panaya-kapulu/>, [14 Temmuz 2022].

⁴⁷⁸ Orhan Seyfi Yücetürk, "Bülbüldağı", *DİA*, Cilt:6 (İstanbul, 1992).

⁴⁷⁹ Meryem'in son günlerini Kudüs'te geçirdiğini savunan tezin daha kuvvetli olduğu konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Faruk Harman, "Meryem", *DİA* Cilt:29(Ankara: İSAM Yayınları, 2004).

⁴⁸⁰ Günay Tümer, *Hristiyanlıkta ve İslamda Hz. Meryem* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doçentlik Tezi, 1996), s.81-82; Yücetürk, *Ön.ver.*, "Bülbüldağı".

⁴⁸¹ Tümer, *Ön.ver.*, s.86.

⁴⁸² *Aynı.* s. 88-89.

⁴⁸³ Yücetürk, *Ön.ver.*, "Bülbüldağı".

iddianın şüpheleri üzerine çeken bir misyoner planı olduğunu, turizm kisvesi altında maksatlı ve siyasi bir olay olarak görülmesini gerektirecek deliller bulunduğunu belirtir. Zira 1950 yılında Papa, Meryem'in asli suça sahip olmadığını bu yüzden ölümsüz olup göğe yükseldiğini açıklamıştır. Bu inanca göre onun bir mezarının olması söz konusu olamaz.⁴⁸⁴ Sonuç olarak Hz.Meryem'in mezarının Efes'te olduğunu destekleyen arkeolojik, tarihî veya dini bir veri bulunmamaktadır.

Efes, Hristiyanlık tarihinde 3. Ekümenik Konsil'in yapıldığı yer olması bakımından önemlidir. Bizans döneminde (M.S. 431) yapılan konsilde Azize Meryem "Tanrı'nın Annesi" olarak kabul edilmiştir. Konsilin yapıldığı yerin Konsil Bazilikası olarak da bilinen Meryem Ana Kilise'si olduğu ve 2. yüzyıla tarihlenen Roma tarzı bu binanın Azize Meryem adına yapılan ilk kilise olduğu kabul edilmektedir.⁴⁸⁵

1.3.1.2. Pergamon (Bergama/İzmir)

İzmir iline bağlı Bergama ilçesi Romalılar tarafından M.Ö. 133 senesinde ele geçirilmiştir.⁴⁸⁶ Antik Çağ'da şehir, iki yüz bin kitap rulosunun muhafaza edildiği kütüphanesi, sağlık tanrısı Asklepios adına kurulmuş gelişmiş sağlık merkezi, onbin seyirci kapasiteli tiyatrosu, Athena Tapınağı, Zeus Sunağı, büyük sarayı ve kent surları ile Anadolu'nun en ihtişamlı şehri idi.⁴⁸⁷

Bergama yalnız Antik dünya için değil Hristiyanlık için de önemli bir kenttir. Çünkü buradaki ilk kilisenin kuruluşunun Pavlus'un Efes'te bulunduğu yıllara (M.S. 53-56) dayandığı tahmin edilmektedir.⁴⁸⁸ Daha sonra Yuhanna Vahiy bölümünde ilk yedi kiliseden biri olarak bu cemaate hitap etmiştir. O yazdığı mektupla Bergama kilisesini ağır bir dille uyarmıştır:⁴⁸⁹

Bergama'daki topluluğun meleğine yaz. İki ağızlı keskin kılıca sahip olan şöyle diyor:

“Nerede yaşadığını biliyorum; Şeytan'ın tahtı oradadır. Yine de adıma bağlı kalıyorsun.

⁴⁸⁴ Hikmet Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, (Ankara:Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1973), s.120.

⁴⁸⁵ “Konsil Bazilikası (Meryem Ana Kilisesi) – Efes | Hz. Meryem Ana Evi”, (Hz. Meryem Ana Evi | Meryem Ana Evi Resmi Web Sitesi (blog)), <https://www.hzmeryemanaevi.com/konsil-bazilikasi-meryem-ana-kilisesi-efes/>, [14 Temmuz 2022].

⁴⁸⁶ Madrigal, *Ön. ver.*, s. 7.

⁴⁸⁷ “Pergamon (Bergama)”, <https://izmir.ktb.gov.tr/TR-210588/pergamon-bergama.html>, [14 Temmuz 2022].

⁴⁸⁸ Ece Yüksel, *17. Yüzyıl Sonu, 18.Yüzyıl Ortası Ve 19.Yüzyıl Başında Yabancı Seyyahların Gözünden Batı Anadolu Antik Kentleri* (Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi, 2012), s.70.

⁴⁸⁹ Bkz.Va. 2: 12-17.

Aranızda, Şeytan'ın yaşadığı yerde öldürülen sadık tanığım Antipa'nın günlerinde bile bana iman ettiğini inkâr etmedin.⁴⁹⁰

Roma döneminde Bergama tıpkı önceden Pergamon Krallığı'nda olduğu gibi “Neokoros” yani İmparator tapınışını sağlayan ve muhafaza eden şehirdi. Nitekim M.Ö. 29 yılında İmparator Augustus ve Roma onuruna ilk tapınak yapılmıştı. Yine Bergama'da bulunan ve tapınılan şifa tanrısı Asklepias'ın simgesi bir yilandı ki o dönem Hristiyanlar için yılan Şeytan'ı temsil ediyordu. Yuhanna “Şeytan'ın tahtı oradadır” ifadesiyle muhtemelen Roma ilahlarından birini veya imparator için yapılan tapınağı kast etmektedir. Yuhanna'nın sözlerinin devamında Hristiyanların burada büyük bir zulüm altında yaşadığı anlaşılmaktadır. Nitekim onun “sadık tanığım” diye nitelendirdiği Antipa, İmparator Domitian'ın döneminde (MS 81-96) öldürülerek Asya ilinde inancı için öldürülen ilk Hristiyan olmuştur.⁴⁹¹

Roma İmparatorluğu Hristiyanlığı kabul ettikten sonra birçok pagan tapınağı kiliseye çevrilmişti.⁴⁹² Bergama'daki Kızıl Avlu Kilisesi de bunlardan biridir. Hristiyanlıktan önce Serapion Tapınağı olarak isimlendirilen yapı İmparator Hadrianus dönemine (M.S.117-138) tarihlenmektedir. Muhtemelen mabet Mısır Tanrısı Serapis'e ithaf edilmiştir. Yapı Hristiyanlığın kabulünden sonra miladi beşinci yüzyılın ortalarında kiliseye çevrilerek Aziz Yuhanna'ya adanmıştır.⁴⁹³ Kızılavlulı denilmesinin sebebi yapımında kullanılan kırmızı renkli tuğlalardır. Kızıl Avlu yakınında bulunan ve kentin en eski havrası olma özelliğini taşıyan sinagog buradaki Yahudi cemaatinin varlığı hakkında bilgi vermektedir.⁴⁹⁴ Osmanlılar tapınağın iki tarafında bulunan silindir biçimindeki yapılardan kuzeydekini cami olarak kullanmıştır. Günümüzde burası Kurtuluş Camii ismiyle hizmet vermeye devam etmektedir.⁴⁹⁵ Bergama sonraki dönemlerde Efes Metropolitliği'ne⁴⁹⁶ bağlı bir piskoposluk merkezi haline gelmiştir.⁴⁹⁷ Günümüzde

⁴⁹⁰ Va.12-13.

⁴⁹¹ “Kutsal Kitap Vahiy 2:13”, <https://kutsalkitap.info.tr/?q=va%202:13>, [14 Temmuz 2022].

⁴⁹² Wolfgang Radt, *Pergamon: Antik Bir Kentin Tarihi Ve Yapıları*, çev. Suzan Tammer (İstanbul: Nisan Yayınları, 2002), s.287.

⁴⁹³ “Bergama Belediyesi Serapion Tapınağı (Kızıl Avlu)” <https://bergama.bel.tr/serapion-tapinagi-kizil-avlu/>, [15 Temmuz 2022].

⁴⁹⁴ Suna Doğaner, “Bakırçay Yöresi Kültürel Coğrafyası”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları II*, (ed. Mustafa Günay - Ö.A.Ördem (Ankara: Akademişyen Kitabevi, 2020), s.165.

⁴⁹⁵ “Bergama Belediyesi Serapion Tapınağı (Kızıl Avlu)”, <https://bergama.bel.tr/serapion-tapinagi-kizil-avlu/>, [17 Temmuz 2022].

⁴⁹⁶ Metropolit: Bölgenin tüm kiliselerinden ve din işlerinden sorumlu görevli.

⁴⁹⁷ Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Cilt.1 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007), s.53.

Bergama cemaatine ithaf edilen Kızıl Avlu Kilisesi (Mısır Tanrıları Tapınağı) ören yeri statüsündedir.⁴⁹⁸

İlk dönem kiliselerinden hiçbiri günümüze kadar ulaşamamıştır, ancak bunların yerlerine sonraki dönemlerde bazilika yapılmış olabilir. Dolayısıyla halk arasında Kızıl Avlu olarak bilinen bazilika için de aynı durum söz konusudur.⁴⁹⁹

1.3.1.3. Smyrna (İzmir) Kilisesi

Smyrna (İzmir) Antik çağda Anadolu'nun en gelişmiş şehirlerinden biriydi. Büyük İskender'in Helenistik dönemde (M.Ö.4.yy.) kurduğu bu büyük liman şehri coğrafi konumu ve nüfusuyla önemli bir ticaret merkezi idi. Bunun yanı sıra doğal güzellikleriyle meşhurdu. Bugün İzmir ili Konak ilçesinde bulunan Smyrna Antik kenti modern şehrin içinde kalmıştır.⁵⁰⁰

Smyrna, ilk Hristiyan cemaatlerinden birine ev sahipliği yapmış olması bakımından önemlidir. Pavlus M.S.53-57 yılları arasında dört yıl süren üçüncü misyon yolculuğunun iki yılını Efes'te geçirmiştir.⁵⁰¹ Bu yolculuğunda Efes'e gelmeden önce veya orada bulunduğu sırada çok kısa süre de olsa İzmir'de kalmıştır. İzmir cemaatinin bu dönem Pavlus tarafından kurulduğu kabul edilmektedir. Smyrna Kilisesi'ne ilişkin tek atıf İncil'de Vahiy kitabının ikinci bölümündedir.⁵⁰² Kilisenin yeri konusunda somut arkeolojik veriler bulunmasa da Alsancak'taki Aziz Polikarp Kilisesi, tarihî süreç içerisinde ilk kilise olarak düşünülmüştür.⁵⁰³ Erken dönem İzmir cemaati zulüm politikasına maruz kalmıştır. Bunun sonucunda Hristiyanların bazıları hapse atılmış bazıları ise öldürülmüştür. Bunda İzmir'in Neokoros yani imparatora tapınmayı sağlayan ve muhafaza eden şehir olmasının büyük rolü vardır. Burada birçok Hristiyan imparatora tapınmayı reddettiği için cezalandırılmıştır.⁵⁰⁴ Bunlardan biri de havarileri son görenlerden ve Yuhanna'nın yaşlılığında onun öğrencisi olan Aziz Polykarpos idi. Kendisi Smyrna Kilisesinin 115-155 yılları arasında liderliğini yapmıştı. M.S. 155 yılında, Hristiyanlara yönelik takibatın yoğun olduğu bir dönemde Asya Eyaleti Kentleri Birliği'nin Smyrna Stadium'unda yapılan

⁴⁹⁸ Baranaydın, *Ön.ver.* , s. 218.

⁴⁹⁹ Kunt, *Ön.ver.* , s. 68.

⁵⁰⁰ Madrigal, *Ön.ver.* , s. 6.

⁵⁰¹ Gündüz, *Ön.ver.* ,s. 70.

⁵⁰² Akın Ersoy, "Bazı Arkeolojik Buluntu Örnekleri Üzerinden Antik Smyrna/İzmir'de İnançlar", *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi* ,Cilt-Sayı: 5-1 (29 Mayıs 2018), s.97.

⁵⁰³ Kunt, *Ön.ver.* , s. 66.

⁵⁰⁴ Madrigal, *Ön.ver.* , s. 6.

şenlikleri sırasında tutuklu bulunan Polikarp, İmparator kültünü kabul etmediği için Stadium'da pagan halkın ve iddialara göre Yahudilerin istekleri doğrultusunda öldürülmüştür. Bugün modern evlerin altında kalan ancak tapografi haritasından bulunduğu yer anlaşılan Stadium'un yanına bir anıt mezar inşa edilmiştir. Muhtemelen yakınlarında bir kilise de yapılmıştır.⁵⁰⁵

İzmir'de ilk kilisenin yeri ile ilgili olarak bir başka düşünce de metruk Aya Yanni Kilisesinin bulunduğu yerdir. Burası İzmir Agorası'nın hemen güneyindeki yamaçta yer almaktadır.⁵⁰⁶ Günümüzde Konak ilçesi Kemeraltı mevkiinde bulunan Kadifekale'nin (Pagos) kuzey yamacına kurulmuş olan Smyrna Agorası Helenistik ve Roma dönemlerinde kentin merkeziydi. Buradaki kalıntıların büyük bir kısmı miladi 2. yüzyıla tarihlenmektedir.⁵⁰⁷ Bu bakımdan Örenyeri inanç turizmi açısından ilgi çekicidir. Bölgede halen devam eden kazı ve restorasyon çalışmaları ilk cemaate ithaf edilebilecek bir kilisenin kalıntılarına ulaşılması bakımından ümit vericidir.⁵⁰⁸

1.3.1.4. Thyateira (Akhisar) Kilisesi

Günümüzde Manisa'nın bir ilçesi olan Thyateira (Akhisar) Antik Çağ'da Bergama, Sart, Manisa ve İzmir'e giden ana yolların kavşak noktasında kurulmuş olduğundan, stratejik öneme sahip bir Anadolu kenti idi.⁵⁰⁹ Günümüzde de İzmir ile İstanbul'u birbirine bağlayan karayolları ve İzmir ile Bandırma'yı birbirine bağlayan demiryolları güzergâhı üzerinde bulunur.⁵¹⁰ Lidyalılar tarafından kurulmuş olan şehir sırasıyla Perslerin, Büyük İskender'in fethi ile Makedonya'nın ve Seleukos Krallığının egemenliğinde bulunmuştur. Daha sonra M.Ö. 80 yılında Roma İmparatorluğutopraklarına katılan Akhisar o dönem terzilik, çömlekçilik, yün boyamacılık, ayakkabıcılık, dokumacılık, dericilik ve demircilik gibi birçok meslek kolunda yoğun faaliyetlerin olduğu ve zanaatkârların güçlü dernekler etrafında örgütlendiği bir sanayi merkeziydi.⁵¹¹ Burası aynı zamanda, Filipi şehrinde Hristiyan olan ve oradaki kilisenin kurulmasında başrolde bulunan kumaş boyacılığı yapan iş kadını Lidya'nın memleketidir. Erken Hristiyanlık döneminde Pagan inanca sahip olan toplumda her meslek kolunun sığındığı bir koruyucu ilahı vardı. Tabii ki bu

⁵⁰⁵ Ersoy, *Ön.ver.*, s. 100.

⁵⁰⁶ Baranaydın, *Ön.ver.*, s. 221.

⁵⁰⁷ "Agora Örenyeri", (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı), <https://muze.gov.tr/muze-detay?SectionId=AGR01&DistId=MRK>, [17 Temmuz 2022].

⁵⁰⁸ Baranaydın, *Ön.ver.*, s. 222.

⁵⁰⁹ Belkız Ayaz, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Akhisar Kazası (1923-1933)*, (Manisa: Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), s.8.

⁵¹⁰ *Aynı.* s.2.

⁵¹¹ *Aynı.* s.8,9.

durum Hristiyan esnaf ve zanaatkârların üzerinde bir baskı oluştuyordu. Yeni Ahit'te bu durum Vahiy 2. bölümde dile getirilir.⁵¹² Buna göre buradaki Hristiyan topluluğunu cinsel ahlaksızlığa davet eden ve putlar için kesilen kurbanları yemeye teşvik eden İsabel adında bir kadın vardır. Vahiy bölümünde anlatıldığına göre kilisenin çoğunluğu onun bu tuzağına düşse de, ona uymayıp Tanrıya sadık kalan bir avuç Hristiyan da bulunmaktadır.⁵¹³ İsabel ve onu izleyenlere hastalık ve cezalar öngörülürken sadık kalan azınlığa ödüller vaat edilmiştir.⁵¹⁴

Akhisar Hristiyanlığın yayılması ve gelişimi açısından önemli bir kent olmuştur. Hristiyanlığın ilk yedi kilisesinden biri olarak bilinen kent daha sonra da önemini korumaya devam etmiştir. Kent, Roma İmparatorluğu Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılınca (M.S.395) Doğu Roma İmparatorluğu'nun (Bizans) egemenliğinde kalmış, Sardes metropolitliğine bağlı bir piskoposluk merkezi olmuştur.

Çeşitli araştırmalarda Thyateira'da Miladi 1.ve 2.yüzyıla ait erken dönem bir kilisenin olup olmadığı hakkında yorumlar yapılmıştır. İlk cemaat üyelerinin toplandığı mekânlar genelde bazı evler veya evlerin bu iş için ayrılmış bölümleri olmuştur. Hatırdan çıkarılmamalıdır ki Hristiyanlara ait kilise yapıları en erken I.Konstantin'in tüm inançlara hoşgörü ortamını sağlayan Milan Fermanı (M.S.313) sonrası ortaya çıkmaya başlamıştır.⁵¹⁵ Tüm bunlar göz önüne alındığında Akhisar'da arkeolojik kazılarda bulunabilecek en erken tarihli kilise binası miladi dördüncü yüzyıldan daha erken bir tarihe gidememektedir. Milan Fermanı'ndan sonraki dönemde hem yeni kilise binaları inşa edilmiş hem demevcut "bazilikalar" kullanılmaya başlanmıştır. Bugün Akhisar kent merkezinde bulunan Ulu Camii ve çevresi ilk kilisenin yeri olarak düşünülmektedir. Çünkü camii burada bulunan bir kilisenin yerine inşa edilmiştir. Caminin güney kısmındaki antik duvar ve kemerli kısımlar ile kilisenin apsisi olduğu düşünülen doğu kısmındaki yarım daire şekilli temel kalıntısı bu görüşü doğrulamaktadır. Yine caminin kuzey ve güney duvarlarında sıralanan nişlerin birbirine bağladığı payelerin temel kalıntısına göre konumları incelendiğinde buradaki kilisenin, üç avlulu bir bazilika olduğu

⁵¹²Madrigal, *Ön.ver.* , s.18.

⁵¹³ Bkz.Va.2: 18-29.

⁵¹⁴ Va.2: 26-29.

⁵¹⁵Yeliz Keser, *Aziz Yuhanna'nın Vahiy Kitabında Adı Geçen Yedi Kiliseler ve Arkeolojik Olarak Geçmişten Günümüze Durumu* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), s.102.

anlaşılmaktadır.⁵¹⁶ Ancak bu kalıntıların daha geç döneme ait bir kiliseye ait olduğu düşünülmektedir.⁵¹⁷

Thyateira kentinde ilk kilisenin yeri konusunda bir başka düşünce de yine Akhisar kent merkezinde bulunan ve halk arasında “Tepe Mezarı” adıyla bilinen ören yeridir. Burada yapılan kazılarda, Roma dönemine ait çeşitli mimari eserler ve sütunlu bir cadde bulunmuştur. Yedi kiliseden biri olan Thyateira Kilisesinin burada olduğu düşünüldüğü için inanç turizmi kapsamında ziyaret edilmektedir.⁵¹⁸

1.3.1.5. Filadelfya (Alaşehir) Kilisesi

Günümüzde Manisa ilinin bir ilçesi olan ve Türklerin fethinden önce Philadelphia (Filadelfya) adını taşıyan Alaşehir, M.Ö. ikinci yüzyılda Bergama krallarından 2. Attalus Philadelphos tarafından kurulmuştur. Bozdağlar’ın eteğinde Alaşehir Çayı’nın geçtiği ovanın güneyinde bulunan şehir, Kıyı Ege’yi İç Anadolu’ya bağlayan yol üzerindedir. Bu ticari önemi sebebiyle kente “Lidya bölgesinin anahtarı” denilmektedir.⁵¹⁹

İrlandalı bir rahip ve aynı zamanda bir gezgin olan Robert Walsh, Alaşehir’i anlatan sözlerinde şunları söyler:

Apokalips kiliselerinin tamamının içinde, eski Hristiyan kimliğini en iyi muhafaza eden yer burasıdır... Hristiyanlık mesleği (din adamlığı) orada sadece büyük bir nüfus tarafından sevilmele kalmaz, aynı zamanda bir Hristiyan piskopos tarafından yönetilirdi... Türkler, sanki eski kutsallığını belirtmek istercesine, şimdi ona Allah Sher veya “Tanrı Şehri” diyorlar.⁵²⁰

Alaşehir’e Hristiyanlık İsa’nın doğumundan 40 yıl sonra gelmiştir. Bu kadar erken bir dönemde Hristiyanlığı kabul etmesine rağmen Philadelphia’nın sürekli gelişmeye devam etmesi o dönem Roma ile büyük sorunlar yaşamadığını göstermektedir. Hatta XIX. yüzyılda Alaşehir’e gelen Texierde buradaki Hristiyanların dini görevlerini oldukça özgür bir biçimde yerine getirebildiklerini söylemiştir.⁵²¹ Ancak aynı hoşgörüyü şehirde meskûn Yahudilerden gördükleri söylenemez. Alaşehir’de başlangıçtan beri önemli bir Yahudi kolonisi ikamet

⁵¹⁶ Sibel Çetinkaya, “Akhisar Ulu Cami”, *Sanat Tarihi Dergisi*, Sayı:14 (2005), s.49.

⁵¹⁷ Baranaydın -,*Ön.ver.* , s. 219.

⁵¹⁸ “Tepe Mezarlığı Ören Yeri (Akhisar)”, (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı), <https://manisa.ktb.gov.tr/TR-73011/tepe-mezarligi-oren-yeri--akhisar.html> ,[11 Haziran 2022].

⁵¹⁹ Feridun Emecen, “Alaşehir”, *DİA*, Cilt:2(İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989).

⁵²⁰ Robert Walsh, *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor: Illustrated Cilt:1*(London: Fisher, Son & Company, 1839), s.71.

⁵²¹ Ali Yalçın Tavukçu vd., “Alaşehir – Philadelphia Araştırmaları 2013”, 32.Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt:1 (Ankara: T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2015), s. 303.

etmekteydi. Philadelphia'daki Hristiyanlar sayıca az olsalar da inançlarını yaşamaya çalışmışlardır. Bu durum özellikle şehirde yaşayan Yahudilerin dikkatinden kaçmamış ve bir müddet sonra onlara zulmetmeye başlamışlardır. Ancak buradaki Hristiyanların tüm bu zorluklar karşısında gösterdikleri sabır ve özveriden ötürü Tanrı tarafından sevilip takdir edildikleri ve iki vaatle müjdelendikleri ifade edilmektedir. Bunlardan birincisi İsa'nın ikinci gelişiyle yaşanacak olan imtihan döneminden azat edilecek olmalarıdır. İkincisi ise Tanrı'nın onları kendi hizmetinde sarsılmaz bir sütun yapacak olmasıdır.⁵²²

Kent deprem bölgesinde olmasında dolayı birçok yapı inşa edildiği dönem içerisinde yıkılmış veya hasar görmüştür.⁵²³ Bunlardan biri inşa tarihi daha erken evreye gitmekle beraber, VI. yüzyılda kiliseye çevrilmiş ve İsa'nın havarilerinden Aziz Yuhanna'ya adanmış olan⁵²⁴ Philadelphia Kilisesi'dir. Halk arasında "Üçayak ve Aziz Yuhanna" adıyla anılan kilise kalıntıları, bugün kent merkezinde, Yıldırım Bayezid Camii'nin güneyindedir.⁵²⁵ Kalıntılar günümüze sağlam bir şekilde ulaşamamıştır. Payelerinden 3 tanesi ayakta iken biri toprak seviyesindedir. Yapılan araştırmalar sayesinde kilisenin planı anlaşılmıştır. Kilisede kullanılan malzeme, üslup özellikleri ve kubbesi I. Justinianus'un Konstantinopolis ve Efes'te inşa ettirdiği kubbeli kiliselere benzetildiği için elde yazılı kaynaklar olmamasına rağmen kilisenin, I. Justinianus zamanındaki mimarlarla bağlantılı olduğu söylenebilir.⁵²⁶ Binanın aslının ise Roma çağına ait sivil bir yapının kalıntılarından faydalanılarak yapılmış olması mümkündür. Kalıntıların pek çoğu Orta Bizans Devri içlerinde yapılmış olan tamirlerin izlerini taşımaktadır.⁵²⁷

1.3.1.6. Sardes

Günümüzde Manisa ili Salihli ilçesine bağlı Sart beldesinde bulunan Sardes Antik Kenti Lidya'nın başkenti idi.⁵²⁸ Konum olarak Gediz Vadisi'nde Paktalos (Sartçayı) kıyısında ve Bozdağ'ın eteklerinde kurulmuştu. Kentin tarihi doğu-batı yoluna egemen stratejik bir noktada bulunuyordu.⁵²⁹ Buna ilavetentarıma elverişli

⁵²² Va.3:7-13; Madrigal, *Ön.ver.*, s. 9.

⁵²³ Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Cilt:I, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007), s.187.

⁵²⁴ Tavukçu vd., *Ön.ver.*, s.307.

⁵²⁵ Rana Modjtchedi, *Alaşehir'de Mimari Mirasın Durumu* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1988), s.3.

⁵²⁶ Baranaydın, *Ön.ver.*, s. 220.

⁵²⁷ Modjtchedi, *Ön.ver.*, s.12.

⁵²⁸ Baranaydın, *Ön.ver.*, s. 219.

⁵²⁹ Sevin, *Ön.ver.*, s.185.

toprakları, Bozdağ'da bulunan ormanları, zengin mermer ocakları ve en önemlisi Paktolos çayının taşıdığı altın sayesinde Lidya'nın ünlü zenginliğini borçlu olduğu son derece görkemli bir Antik çağ Anadolu merkeziydi.⁵³⁰

Lidya Kralı Kroesus zamanında (M.Ö.6.yy.) altının keşfinden sonra tarihte ilk altın ve gümüş karışımı olan elektron para burada kullanılmaya başlanmıştır.⁵³¹ Bu görkemli şehir önce Persler tarafından ele geçirilmiş (M.Ö.546), sonrasında Büyük İskender tarafından ele geçirilerek (M.Ö.334) Helenistik dönemde garnizon olarak kullanılmıştır.⁵³² Mimari alanda Antik çağ ve sonrasında ilklerini barındıran Hermogenes'in ustalık eseri Artemis Tapınağı da burada bulunmaktadır. Kent Pergamon kralının vasiyeti ile M.Ö. 133 yılında Roma İmparatorluğu'nun topraklarına katılmıştır.⁵³³

Roma döneminde M.S. 2-5 yy. arasında gelişmeye devam eden kente çok sayıda mimari yapı kazandırılmıştır. Gymnasion ve Sinagog günümüze kadar ulaşabilmiş yapılardandır.⁵³⁴ Burada bulunan büyük sinagog kentteki Musevi nüfusunun yoğunluğunu göstermektedir. Erken Hristiyanlık döneminde Küçük Asya'nın yedi kilisesinden birini bulundurması bakımından Hristiyanlık tarihinde önemli bir yeri olan Sardes, Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesinin ardından (M.S.395) Bizans'a geçmiş ve bir piskoposluk merkezi olarak önemini sürdürmeye devam etmiştir.⁵³⁵

Aziz Yuhanna Vahiy'de Sart kilisesine seslenirken sözlerine önce uyarı ile başlar. "...Senin yaptıklarını biliyorum. Yaşayan topluluk olarak ad yapmışsın, ama ölüsün. Uyan! ...tövbe et! Eğer uyanmazsan, ben hırsız gibi geleceğim. Sana hangi saatte geleceğimi hiç bilemeyeceksin."⁵³⁶ Burada şehir halkının tarihinde yaptığı gibi oradaki Hristiyanların da geçmiş başarılarına güvenip gaflete düştüğüne ve artık gündelik hayatta Tanrıyı aramaz hale geldiklerine işaret vardır. Kuşkusuz burada şehrin ruhsal uykudan ötürü daha önceden yaşadığı tarihsel hezimete bir gönderme

⁵³⁰ Fikret K. Yegül, "Sardes: Tarih, Mimarlık ve Şehircilik", *Anadolu Araştırmaları* Sayı:23 (18 Şubat 2021), s. 139.

⁵³¹ Varış, *Ön.ver.*, s. 102.

⁵³² Sevin, *Ön.ver.*, s.186.

⁵³³ Baranaydın, *Ön.ver.*, s. 219.

⁵³⁴ Sevin, *Ön.ver.*, s.186.

⁵³⁵ Mustafa Uçar, "7 Önemli Kiliseden Birisi; Sardes Kilisesi", *sardessalihli* (blog), <http://sardessalihli.blogspot.com/2018/08/7-onemli-kiliseden-birisi-sardes.html> [02 Ağustos 2018].

⁵³⁶ Va. 3: 1-4.

vardır. Kiliseden kendini düzeltmesi ve İsa Mesih'ten neler aldıklarını hatırlaması istenmektedir.⁵³⁷

Günümüzde Hristiyanlarca inanç turizmi kapsamında ziyaret edilen yedi kiliseler bölgesi aslında kilise binalarının değil ilk cemaatlerin bulunduğu yerler olması bakımından önemlidir. Daha sonraları buralara kiliseler yapılmıştır. Sardes için de bu durum geçerlidir. Her ne kadar orada yedi kiliseden biri olduğuna inanılsa da bu kilisenin hangi kilise olduğu tartışılmaktadır. Çünkü bazı kaynaklara göre Artemis Tapınağı, darphane, altın arıtımevi, dükkânlar ve büyük sinagog M.Ö.4 yüzyıldan kalma şehrin en eski bölgeleridir ve buralar Hristiyanlığın gelişmesiyle birlikte kiliseye dönüştürülmüştür. Bazı kaynaklara göre ise Artemis tapınağının yanında “baki kalan” ve “benimle yürü” gibi anlamlara gelen Sard Kilisesi bulunmaktadır.⁵³⁸ Charles Texier, “Küçük Asya, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi” adlı eserinde, Sardes Kilise’sini anlatırken “Plan itibarıyla bu yapının, Antik Hristiyan kiliselerinden biri olduğunu söylemek yanlış olmaz.” demektedir.⁵³⁹ Ne zaman inşa edildiği kesin olarak bilinmeyen kilise bazı araştırmacılara göre M.S. 4.yüzyıl ortalarına tarihlenmektedir. S.W. Jacops ise bu konudaki delilleri yetersiz bularak kilisenin en azından kentin tahrip olduğu 616 yılından önceki bir tarihte yapılmış olabileceğini öngörmektedir. Yarım yuvarlak apsisli, tek nefli olan bu şapelin, İncil’de geçen yedi kiliseden biri olduğu düşünülmekte ve halen ziyaret edilmektedir. Yapının Artemis Tapınağı ile mimari bağlantısı bulunmamaktadır. 7. yüzyıl başındaki deprem ve Sasani istilasına sebebiyle (M.S.616) hem tapınak hem de kilise tahrip olmuştur. Toprağa gömülü olan bu yapılar 1910’da başlayan arkeolojik kazılarla gün yüzüne çıkarılmış, kilise 1961’de restore edilerek ziyarete açılmıştır.⁵⁴⁰

Sardes’te bulunan sinagog binasının ilk dönem Hristiyan cemaatiyle bağlantısı olduğu düşünülmektedir. Sardes’te miladi birinci ve ikinci yüzyıllarda yoğun bir Yahudi nüfusu bulunmaktaydı. Kentte Hristiyanlık muhtemelen bu Yahudiler arasında yayılmıştı. Bilindiği üzere ilk Hristiyanlar uzun bir süre sinagogları kullanmışlardır. Pavlus da gittiği şehirlerde sinagoglarda vaazlar vermiştir. Bu bakımdan Sardes kentindeki Hristiyanların ilk dönem tapınımlarını

⁵³⁷ Kunt, *Ön.ver.*, s. 79.

⁵³⁸ Mehmet Alparslan Küçük, “İnanç Turizmi Açısından Türkiye”, *Dinler Tarihi Araştırmaları Dergisi* VII (2010), s.777-778.

⁵³⁹ Keser, *Ön.ver.*, s. 86.

⁵⁴⁰ Enis Karakaya, “Sardes’in Nekropol Kilisesi”, *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi* Sayı:12, s. 75-76.

sinagogda yapmış oldukları ve bu sebeple bölgedeki günümüze kadar koruna gelmiş sinagog binasının erken Hristiyan topluluğa ithaf edilebileceği düşünülmektedir.⁵⁴¹

1.3.1.7. Laodikya Kilisesi

Yedinci kilisenin içinde bulunduğu Laodikya Antik Kenti, günümüzde Denizli ili merkezine 6 km. uzaklıkta, Pamukkale ilçesinde yer alır.⁵⁴² Seleukos Kralı II. Antiokhos tarafından kurulan kent, (M.Ö.3.yy.) ismini II. Antiokhos'un karısı Laodike'den almıştır. Laodikya şehrinin içinde bulunduğu Lykos (Çürüksu) Vadisi, Pergamon Kralı III. Attalos'un vasiyetiyle yılında, miras yoluyla Roma egemenliğine verilmiş (M.Ö.133) böylece bölge Roma İmparatorluğu'nun Asya Eyaleti'ne bağlanmıştır.⁵⁴³

Laodikya konum itibarıyla Anadolu'nun batısını iç bölgelerine ve güney Anadolu'ya bağlayan yollar kavşağındaydı. Bu sebeple ticaret için stratejik öneme sahipti. Laodikya'nın en önemli gelir kaynaklarının başında tekstil ticareti gelir.⁵⁴⁴ Bunun en büyük nedeni, Laodikya'da yetiştirilen kuzguni siyah renkli bir tür koyun yününden üretilen dokumalardır.⁵⁴⁵ Şehrin bir başka cazibe merkezi komşu kent Hierapolis'teki bir kaynaktan gelen şifalı termal sularıydı. Öyle ki birçok insan buraya tedavi olmaya gelirdi.⁵⁴⁶

Laodikya şehri en parlak dönemini, MS 1. ve 3.yüzyıllar arasında yaşamıştır. Laodikya Antik şehrinin kazı ekibi başkanı Prof. Dr. Celal Şimşek, bu dönemde kentin 80 bin civarında nüfusu olduğunu, bu sayının yaklaşık 40 bin civarındaki nüfusuyla Hierapolis ve Tripolis'in iki katı olması sebebiyle Laodikya'nın metropol kent olduğunu ifade etmiştir.⁵⁴⁷ Laodikya, ikinci parlak dönemini ise Hristiyanlığın bölgede hızlı yayılması neticesinde M.S. 4. ve 6. yüzyıllar arasında yaşamıştır. Bizans İmparatorluğu döneminde metropolük seviyesinde olması şehrin o dönem

⁵⁴¹ Baranaydın, *Ön.ver.*, s.220.

⁵⁴² Celal Şimşek, "Laodikeia Antik Kenti'nde Yapılan Çalışmalar", *Colloquium Anatolicum* 12 (2013), 15; Sebahatdin Zeyrek, "Laodikya Antik Tiyatrosu, 1690 yıllık hasretin ardından izleyicilerle buluştu", (Anadolu Ajansı), [23 Mayıs 2022].

⁵⁴³ Saadet Mutlu Kaytan, *Lykos Laodikeiası'nda Bulunan Laodikeia Kilisesi'nin Analitik Çözümlemesi Ve Koruma Yaklaşım* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014), s.11.

⁵⁴⁴ Şimşek, *Ön.ver.*, s.16.

⁵⁴⁵ Kaytan, *Ön.ver.*, s.7.

⁵⁴⁶ "Denizli Hierapolis Antik Havuz Haberi", (Arkeolojik Haber), <https://www.arkeolojikh Haber.com/haber-denizli-hierapolis-antik-havuz-461/>, [21 Haziran 2022].

⁵⁴⁷ "Prof. Dr. Celal Şimşek, Laodikya Antik Kenti Kazılarının 15. Yılında Değerlendirmelerde Bulundu", (paühaber), <https://haber.pau.edu.tr/Haber/prof-dr-celal-simsek-laodikya-antik-kenti-kazilarinin-15-yilinda-degerlendirmelerde-bulundu>, [21 Haziran 2022].

önemli bir dini merkez olduğunun göstergesidir. Günümüzde sahip olduğu alt yapısı, caddeleri, çeşmeleri, tiyatroları, dini yapıları, stadyumu, hamamları ile mükemmel bir kent planlamasına sahip olan Laodikya Antik Kenti 2013 yılında Unesco'nun Geçici Kültür Mirası Listesi'ne eklenmiştir.⁵⁴⁸

Laodikya, Hristiyanlık dünyası için çok önemlidir. Yuhanna'nın mektuplarından birini gönderdiği ilk cemaatin burada olmasının yanı sıra tarihi Laodikya Kilisesi de buradadır. Kilise Hristiyanlık dünyasının en eski yapılarından biri olup bu yönüyle bir hac kilisesidir. Konstantin zamanına (M.S. 306-337) tarihlenen kilise kentin kutsallığını bir kat daha artırmaktadır.⁵⁴⁹ Günümüzde yedi kiliseler içerisinde en iyi korunmuş kilise olması dikkat çekicidir.⁵⁵⁰ Laodikya'da bugün bilinen kiliseler, 4. ve 6. yüzyıllar arası döneme aittir. Bu kiliseler Kuzey Kilisesi, Kuzeybatı Kilisesi, Laodikya Kilisesi, Stadyum Kilisesi, Güneybatı Kilisesi, Merkezi Kilise ile Kiliseli Peristylli Ev'dir.⁵⁵¹

Bir ev kilisesi olma özelliği taşıyan 2000 metrekare alanı kaplayan A Evi tamamen kazılmış ve restorasyon çalışmalarının çoğu tamamlanmıştır.⁵⁵² Son yıllarda yapılan kazı çalışmalarında yaklaşık 2000 yıllık olan bu villanın miladi 1.ve 7. yüzyıllar arasında kullanıldığı ve yapının bir bölümünün gizlice kiliseye çevrildiği düşünülmektedir.

Hierapolis, Laodikya, Kolose kentleri, Pavlus'un yardımcısı Epaphras önderliğinde Hristiyanlıkla tanışmışlardır. Pavlus Koloselilere mektubunda hem Kolose hem de Laodikya cemaatine seslenerek⁵⁵³, bu iki cemaatin üyelerine İsa'nın bilgeliğin kaynağı olduğunu ve nefislerine hoş gelen ancak imanlarını yitirmelerine sebep olacak öğretilerden uzak durmalarını söyler.⁵⁵⁴ Mektupta Pavlus bu şehirlere komşu olan Hierapolis cemaatine de seslenir.⁵⁵⁵ Pavlus, Laodikya'ya gönderdiği mektubun diğer şehirlerde de okunmasını ister.⁵⁵⁶ Mektupta bahsedilen Hierapolis bir Frigya şehriydi. Strabon ile Ptolemaios Hierapolis kentinin Laodikya ve Tripolis

⁵⁴⁸ Şimşek, *Ön.ver.*, s. 16-17.

⁵⁴⁹ Celal Şimşek, "2010 Yılı Laodikeia Kazıları", http://acikerisim.pau.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11499/26976/Simsek_C._2010_Yili_Laodikeia_Kazilari_4.pdf?sequence=1&isAllowed=y, s. 584.

⁵⁵⁰ Baranaydın, *Ön.ver.*, s. 225.

⁵⁵¹ Kaytan, *Ön.ver.*, s.14.

⁵⁵² Şimşek, *Ön.ver.*, "Laodikeia Antik Kenti'nde Yapılan Çalışmalar", 25.

⁵⁵³ Kol. 2: 1.

⁵⁵⁴ Kol. 2: 8-9.

⁵⁵⁵ Kol. 4: 13.

⁵⁵⁶ Kol. 4: 16.

şehirlerine çok yakın olduğunu bildirir.⁵⁵⁷ Şifalı yeraltı sularına sahip olması nedeniyle Roma İmparatorluğu'nda Hierapolis ve çevresi insanların tedavi olmak için geldiği bir yerdi. O dönemde şehir ve çevresinde 15'ten fazla hamam bulunmaktaydı.⁵⁵⁸

Laodikya'da bulunan Yahudi topluluğu Pavlus'un öğretilerini benimsemiş ve hatta yayılmasına yardımcı olmuştur.⁵⁵⁹ Buna rağmen ilk Hristiyanlar azınlık olarak inançlarını gizli bir şekilde yaşamaktaydılar. Bununla beraber Laodikya'daki Hristiyan sayısı diğer Anadolu kentlerine kıyasla oldukça fazlaydı. Kentlik Hristiyanların faaliyetleri için rahat bir ortam sunmaktaydı. Bunda gerek şehrin hatırı sayılır Yahudi nüfusu gerekse dini bakımdan kozmopolit yapısı etkili olmuştur.⁵⁶⁰ Bu durum Hristiyanlık için Efes'ten sonra yedi kilisenin bulunduğu şehirler arasında Laodikya'nın önemini göstermektedir.⁵⁶¹

1.3.2. ANADOLU'NUN DİĞER KİLİSELERİ

İncil'deki yönlendirmeler İsa peygamber zamanından itibaren Hristiyanlıkta mesajın yayılması için seyahatin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. *“İsa onlara şöyle buyurdu: “Dünyanın her yanına gidin, Müjde'yi bütün yaratılışa duyurun.”⁵⁶² “Bu nedenle gidin, bütün ulusları öğrencilerim olarak yetiştirin. Onları Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un adıyla vaftiz edin.”⁵⁶³* Özellikle havarilerini Hristiyan mesajını yaymakla görevlendiren İsa, onların gerek yolculukları sırasında gerekse gittikleri yerlerde nasıl davranmaları gerektiği konusunda birtakım tavsiyelerde bulunmuş karşılaşılabilecekleri güçlüklerle karşı onları uyarmıştır.⁵⁶⁴

Havariler İsa'nın bu talimatına uyarak misyon yolculuklarına çıkmışlar ilk taraftarlarını Anadolu'da yaptıkları gezilerle toplamışlardır. Pavlus, Barnaba ve Filip Anadolu'nun hemen hemen her yerini gezmişlerdir. Efes, Milet, Sard, İznik, Konya, Tarsus, Antalya, Perge, Antakya, Kayseri, Galatya (Ankara), Pontus, Frigya, Kapadokya Yeni Ahit'te misyon seyahatlerinin yapıldığı bilinen şehir ve bölgelerdir.

⁵⁵⁷ “Hierapolis”, *Vikipedi*, <https://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=Hierapolis&oldid=26892915>, [13 Ocak 2022].

⁵⁵⁸ Aynı. “Hierapolis”.

⁵⁵⁹ Celal Şimşek, *Laodikeia Kilisesi: Lykos Vadisinde Hristiyanlık* (Denizli: Denizli Belediyesi Kültür Yayınları, 2015), s.14.

⁵⁶⁰ Varış, “Anadolu'daki İlk Yedi Kilise”, 102.

⁵⁶¹ Baranaydın - Baranaydın, “Apokaliptik Kiliseler”, 225.

⁵⁶² Mar.16:15.

⁵⁶³ Mat.28:19.

⁵⁶⁴ Mat.10:9-14.

Havariler o dönemde seyahatlerini zor şartlarda gerçekleştirmekle birlikte dinlerini yaymaktan vazgeçmemişlerdir.⁵⁶⁵ Onları evlerinde ağırlayan kişilerde fedakârlık ve misafirperverlikleri nedeniyle övülmüştür. Nitekim Hristiyanlıkta misafirperverlik o dönemlerden itibaren teşvik edilen bir nitelik olmuştur: “*Konuksever olmaktan geri kalmayın. Çünkü bu sayede bazıları bilmeden melekleri konuk ettiler.*”⁵⁶⁶ cümlesi bu gerçeği ifade etmektedir.

Anadolu’nun Hristiyanlar için önemli olmasının bir başka sebebi de Ekümenik Konsillerin gerçekleştiği şehirlere ev sahipliği yapmasıdır. Hristiyanlık tarihinde ilk konsil havariler döneminde miladi 48, 49 veya 52 yılında Kudüs’te gerçekleşmiş olup bu toplantı Elçilerin İşleri 15: 6-29’da anlatılmıştır. Hristiyanlık tarihinde hem Katolikler hem de Ortodokslar tarafından Ekümenik kabul edilen konsiller sırasıyla şu şekildedir: 325-İznik Konsili, 381-İstanbul Konsili, 431-Efes Konsili, 451-Kadıköy Konsili, 553-İstanbul Konsili, 680-İstanbul Konsili, 787-İznik Konsili. Ayrıca Doğu Kilisesine bağlı olan İskenderiye ile Antakya Ekolü de Anadolu topraklarında doğmuştur.⁵⁶⁷

Hristiyanlığın mimarı olarak bilinen Pavlus Tarsusluydu ve Anadolu’nun birçok bölgesine misyon seyahatleri düzenlemişti. Bu durum Anadolu’yu özel kılan bir başka etkidir. Pavlus’un dört misyon seyahati olmuştur. Bunlardan ilkinde o, Antakya’dan bir Samandağ’a buradan da Kıbrıs üzerinden Antalya’ya geçmiştir. Daha sonra Isparta Yalvaç’a geçmiş, oradan yolu Konya, Hatunsaray Kasabası ve Derbe’ye (Aşıran Köyü) ulaşmıştır. Dönüşte aynı güzergâhtan Antakya’ya varmıştır. İkinci misyon seyahatinde ise Kudüs’ten çıkarak Antakya’ya gelmiştir. Oradan da Tarsus, Derbe, Hatunsaray Kasabası, Konya, Yalvaç, Çanakkale ve Makedonya gibi yerlere uğramıştır. Oradan Efes’e dönen Pavlus Rodos Adası’na ve Suriye’ye geçtikten sonra son durağı Kudüs olmuştur. Üçüncü yolculuğunda ise güzergâhı Hatay, Tarsus, Derbe (Aşıran Köyü), Hatunsaray Kasabası, Konya, Yalvaç, Efes (Selçuk), Çanakkale, Ege Adaları, Rodos Adası, Kalkan (Patara /Antalya) ve Kudüs olmuştur. Pavlus, Kudüs’te yargılanmış ve ardından Antakya’ya ve Tarsus’a geri dönmüştür. Demre (Myra), Datça (Cnidus), Girit ve Malta adalarından sonra Roma’ya ulaşmıştır.

⁵⁶⁵ Mustafa Aksoy, “Türkiye’de İnanç Turizmüne Genel Bir Bakış Ve Hristiyanlığın Seyahate Verdiği Önem”, 2000. *YILINDA HİRİSTİYANLIK (DÜNÜ, BUGÜNÜ ve GELECEĞİ)* (Dinler Tarihi Araştırmaları - III (Sempozyum, 09-10 Haziran 2001, Ankara), (Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2002) ,s.428-429.

⁵⁶⁶ İbr.13:2.

⁵⁶⁷ “Konsil”, *DİA*(Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002).

En sonunda Roma’da suçlu bulunarak idam edilmiştir.⁵⁶⁸ Görüldüğü üzere yolculukların neredeyse tamamı Anadolu topraklarında gerçekleşmiştir. Roland Ellen konuyla ilgili şöyle bir tespitte bulunur:

10 yıldan biraz fazla bir sürede Pavlus Roma İmparatorluğunun dört eyaletinde Galatya, Makedonya, Ahaya ve Asya’da kilise inşa etti. Miladi 47 yılından önce buralarda kilise yoktu. Miladi 57 yılında Pavlus bu kiliselerin kendisinin rehberliği ve desteği olmaksızın yok olmalarından korkmadan sanki oradaki işler bitmiş gibi konuşabiliyor ve Uzak Batıya kapsamlı turlar planlayabiliyordu.⁵⁶⁹

Buna göre Pavlus’un gittiği yerlerde kiliseler bir başka deyişle cemaatler kurduğu bu cemaatlerin de mutlaka toplandıkları mekânların ve evlerin bulunduğu aşikârdır. Anadolu’da kurulan diğer kiliseler (cemaatler) başlığı altında bunlardan başlıcalarına yer vereceğiz.

1.3.2.1. Antakya (Psidia) Kilisesi

Antiokheia Antik Kenti konum olarak Isparta ili Yalvaç ilçesinin yaklaşık 1 km. kuzeydoğusunda yer almaktadır.⁵⁷⁰ Büyük İskender’in komutanlarından Selevkos I. Nikator tarafından M.Ö. 300 yılında kurulan Antakya antik şehri (Yalvaç) M.Ö. 64 yılında Roma İmparatorluğu’nun eline geçmiştir. Psidia Antakyası Hristiyan dünyası için son derece özel ve önemli bir şehirdir. Çünkü çarmıh olayından sonra Kudüs’teki havariler teşkilatlanarak Hristiyanlığı duyurmak için Antakya’yı seçmişlerdi. Bu seçimde Psidia Antakyası’nın bölgenin en büyük şehri olmasının yanında yönetimde özerk bir yapıya sahip olması da etkili olmuştur. Havariler meclisi önce Pavlus’u Tarsus’a, akabinde Barnaba’yı Antakya’ya göndermiştir.⁵⁷¹ İsa’nın göğe çekilmesinden dört yıl sonra, Antakya’da (Isparta/Yalvaç) buluşan Barnaba ile Pavlus’un gayretleriyle bir yıl içinde kentte cemaat oluşmaya başlamıştı. Elçilerin İşleri’nde anlatıldığına göre Pavlus burada Yahudilerin havrasına giderek Yeni Ahit’te kayıtlı ilk vaazını vermiştir. Vaazında kurtuluşun yalnızca İsa Mesihle mümkün olacağını dile getiren Pavlus, Yahudi şeriatının kurtuluş için yeterli olmayacağını ilk defa burada vurgulamış olur. Yahudiler Pavlus’un sözlerinden onun anlattığı dinin Yahudilikten farklı bir din olduğunu anlamışlardır. Ertesi gün Şabat ayini için sinagoga giden Pavlus ve Barnaba buradaki Yahudiler tarafından düşmanlığa uğramışlar ve en sonunda onlar

⁵⁶⁸ Gündüz, *Ön.ver.*, 2017, s. 58-85.

⁵⁶⁹ Birkey, *Ön.ver.*, s. 41.

⁵⁷⁰ “Psidia Antiokheia Antik Kenti”, [24 Haziran 2022].

⁵⁷¹ Glanville Downey, *A History of Antioch in Syria: From Seleucus to the Arab Conquest* (New Jersey: Princeton University Press, 1961), s.275.

tarafından sınır dışına atılmışlardır.⁵⁷² Daha sonra buradaki Yahudiler, Pavlus ve Barnaba'yı Konya'ya kadar takip etmiş ve buradaki insanları kışkırtarak, onların taşlanmasına sebep olmuşlardır. Bu olaydan sonra Pavlus ve Barnaba dönüş yolunda tekrar Antakya'ya uğrayıp, buradaki cemaate önder atamışlar⁵⁷³ ve böylece cemaat içerisinde düzeni sağlamışlardır.⁵⁷⁴ Ancak tüm bu olaylar Hristiyan misyon hareketi açısından dönüm noktası olmuştur. Çünkü Pavlus Yahudilerin düşmanca hareketleri üzerine Hristiyanlığı artık Yahudi olmayanlar arasında yayma kararı almıştır.⁵⁷⁵

Buradaki cemaatin dini görüşleri Pagan Roma Dünyası'nı etkilemiştir. Denilebilir ki Hristiyanlık Kudüs'te doğmuş Antakya'da son şeklini almıştır. Kudüs'teki Hristiyanlar Yahudi asıllıyken Antakya'daki Hristiyanlar her ırktan ve her milletten insanı bünyesinde barındırıyordu. Bu yüzden ilk defa Antakya'da Greklerin ve Yahudi olmayanların çoğunlukta olduğu bir cemaat ortaya çıktı.⁵⁷⁶

Tarihi yönden çok zengin olan antik kentte ilk sistemli kazı çalışmaları 1908 ve 1927 yılları arasında Amerikan Michigan Üniversitesi ekibi tarafından yürütülmüştür. Günümüzde Süleyman Demirel Üniversitesi Arkeoloji Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Mehmet Özhanlı tarafından 2008'de başlatılan kazı çalışmaları ise halen devam etmektedir.⁵⁷⁷ Özhanlı 2015 yılında yaptığı açıklamada; son buldukları kiliseyle birlikte Antakya'daki kilise sayısının dörde çıktığını belirtmiş ve şunları söylemiştir:

Kilise Antoniler döneminde yapılmış bir tapınağın üzerine inşa edilmiş. Roma Antiocheia'sının dindar bir kente dönüştürülmeye çalışıldığı, şu ana kadar bulduğumuz 4 kiliseden anlaşılıyor. Kentin mahalleye bölündüğünü biliyoruz. Şu ana kadar kuzey bölümde yaptığımız kazı çalışmalarında 4 kilise çıkması ve bunlardan Saint Paul Kilisesinin 300 kişi, diğer 3'ünün en az 150 kişi kapasiteli olması sözlerimizi doğruluyor nitelikte.⁵⁷⁸

⁵⁷² Elç.13: 42-45,50, Nasuh Günay, "Isparta, Burdur Ve Çevresinde Misyonerlik Faaliyetleri", *Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiye'de Misyonerlik*, Dinler Tarihi Araştırmaları 5 (Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2005), 336.

⁵⁷³ Elç.14: 22-23.

⁵⁷⁴ Madrigal, Ön.ver., s. 38.

⁵⁷⁵ Nasuh Günay, Ön.ver., s. 336.

⁵⁷⁶ Gürhan Bahadır, "Hristiyanlığın Antakya'da Şekillenmesi Ve Habib-İ Neccar", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10/23 (2013), 209-210.

⁵⁷⁷ Nalan Damla Yılmaz Usta, Mehmet Özhanlı, Tuçe Güngör, "Pisidia-Antiocheia (Isparta-Yalvaç) Bizans Dönemi Kilise Mezarlığından Bir Çoklu Kemik Kırığı Örneği", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi*, Sayı:33 (Haziran 2017), s.3.

⁵⁷⁸ "Pisidia Antiocheia Antik Kenti'nde Dördüncü Kilise Gün Yüzüne Çıktı", Arkeofili (blog) <https://arkeofili.com/pisidia-antiocheia-antik-kentinde-dorduncu-kilise-gun-yuzune-cikti/>, [26 Haziran 2022].

Psidia Antiokheia Antik Kenti'nin ilk ve en büyük kilisesi St. Paul Kilise'sidir. Bu kilisenin Pavlus'a bir şükran borcu olarak onun buradaki ilk vaazını verdiği Sinagog üzerine yapıldığı düşünülmektedir. Halen ziyarete gelen yabancı turistler burada ayin yapabilmektedir.⁵⁷⁹

1.3.2.2.Hierapolis Kilisesi

Hierapolis Antik kenti Çökelez Dağı'nın batı yamacında kurulmuştur. Burası Lykos Vadisi'ne hâkim bir noktada bulunur. Kuruluş tarihi ise M.Ö. 188 yılında Apameia Barış'ı sonrasında Bergama Kralı II. Eumenes zamanında (M.Ö. 197-159) kurulmuştur.⁵⁸⁰ Denizli'ye 17 kilometre mesafede bulunan kent birçok tapınak ve diğer dinsel yapıya ev sahipliği yaptığı için literatürde “Holy City” yani “Kutsal Kent” olarak adlandırılır. Antik coğrafyacı Strabon ile Ptolemaios Hierapolis'in bir Frigya kenti olduğunu savunurlar. Hierapolis antik dünyanın şifa merkeziydi. Termal sularının mineral zenginliği sebebiyle günümüzde olduğu gibi antik dünyada da birçok insan sağlık için buraya geliyordu.⁵⁸¹ Pamukkale Hierapolis Antik Kenti'nin kalıntıları ile travertenler UNESCO Dünya Kültürel ve Doğal Miras Listesi'nde yer almaktadır.⁵⁸²

Hierapolis'te diğer Lykos Vadisi kentlerinde olduğu gibi hatırı sayılır yoğunlukta bir Yahudi topluluğu bulunuyordu. Bu durum erken dönemde Hristiyanlığın burada doğmasına zemin hazırlayan unsurlardan biriydi.⁵⁸³ Buradaki kiliseyi (cemaati) Efes Kilise'sinden gönderilen misyoner Epafras kurmuştur.⁵⁸⁴ Pavlus, Koloselilere gönderdiği mektubun Hierapolis'te de okunmasını istemiştir.⁵⁸⁵ Burası dünyanın dört bir yanından gelen ziyaretçiler sebebiyle birtakım yanlış öğretiler ve felsefeler maruz kaldığı için Pavlus mektubunda onları uyarmıştır.⁵⁸⁶ Mektubun konusu özetle Mesih'in yerde ve gökte tüm varlıkların üzerinde olan egemenliği ve üstünlüğüdür.⁵⁸⁷

⁵⁷⁹ “Pisidia Antiokheia, St Paul Kilisesinde Ayin...”, (T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı), <https://isparta.ktb.gov.tr/TR-108552/pisidia-antiokheia-st-paul-kilisesinde-ayin.html>, [26 Haziran 2022].

⁵⁸⁰ Bilal Söğüt, “Phrygia Hierapolis'inde Yeni Bir Çeşme Anıtı”, *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri*, Cilt-Sayı: 5-1 (2002), s.193.

⁵⁸¹ Madrigal, Ön. ver. , s.25.

⁵⁸² “Pamukkale Hierapolis Antik Kenti”, (Kültür Portalı), <http://www.kulturportalı.gov.tr/turkiye/denizli/gezilecek/yer/pamukkale-hierapolis-antik-kenti>, [22 Haziran 2022].

⁵⁸³ Celal Şimşek, *Kutsal Kent Laodikeia'nın Kiliseleri* (Denizli: Denizli Belediyesi, 2012), s.12.

⁵⁸⁴ Kol. 1: 7.

⁵⁸⁵ Kol. 4: 16.

⁵⁸⁶ Kol. 2: 8.

⁵⁸⁷ Madrigal, Ön.ver. , s. 26.

Miladi birinci yüzyılın ikinci yarısında buraya gelip yerleşen havari Filip 80 yıllarında burada şehit edilmiştir. 2011 yılında Filip'e ait kutsal alanın ve mezarın bulunması Hristiyan dünyası için büyük bir keşif olmuştur. Aynı yıl Konstantinopolis Ekümenik Patrik'i ve İstanbul Başpiskopos'u Patrik Bartholomeos'un alanı ziyareti ve Sekizgen Martyrion'da kutsal tören düzenlemesi, dikkatleri buraya çekmiştir. Aynı yıl havari Filip'in mezarının etrafına inşa edilen bir kilise ortaya çıkarılmıştır. Yapı ilk olarak M.S. 4. yüzyılda havarinin mezarının etrafına yapılmış daha sonra miladi 6. yüzyılın ikinci yarısında Piskopos Theodosios zamanında inşasına başlanan görkemli mermer süslemelere sahip kilise bu ilk yapının yerini almıştır.⁵⁸⁸

Hierapolis Kilisesinin ilk önderlerinden biri olan ve havari Yuhanna'nın öğrencisi olan Papias (M.S. 60-135) Hristiyanlık için son derece önemli bir şahsiyettir. Kendisi en eski Hristiyan tefsir kitabını yazmıştır. Beş kitaptan oluşan tefsir İsa'nın deyişleri ve benzetmelerini konu alır. Markos ve Matta'nın derlemesi hakkında önemli bilgiler içeren bu metinlerden günümüze sadece 13 nüsha ulaşabilmiştir.⁵⁸⁹

1.3.2.3. Troas Kilisesi

Aleksandria Troas Antik Kenti günümüzün Çanakkale ili, Ezine ilçesi Dalyan köyünde tepelik bir alan üzerine konumlanmıştır. Diadokhlar'dan Antigonos Monophtalmos tarafından Antigoneia adıyla kurulmuştur (M.Ö. 310). Şehrin ismi başlangıçta Antigoneia iken daha sonra Aleksandria Troas olarak değiştirilmiştir.⁵⁹⁰

Pavlus, Troas'a ikinci misyon yolculuğunda gider. Troas'ta İncil yazarı Luka yaşamaktadır. Aslen Antakyalı olan Luka muhtemelen Troas'ta hekimlik yapmaktadır. Troas'taki cemaatin kuruluşu ile ilgili olarak iki görüş bulunmaktadır. Buna göre ya Pavlus'un ikinci misyon seyahati sırasında kurulmuştur veya bundan önceki bir zamanda Luka tarafından kurulmuştur.⁵⁹¹ Pavlus bu yolculukta Misya sınırına geldiğinde Bitinya'ya (İzmit) geçmek ister. Ancak İsa'nın ruhu tarafından engellenir ve buradan Troas'a geçerler. Troas'ta aldığı bir görümde Pavlus Makedonyalı bir adam görür. Adam Pavlus'u bu ülkede yaşayan insanlara yardım

⁵⁸⁸ Francesco D'Andria, "Phrygia Hierapolisi. Türkiye'de İtalyan Arkeoloji Araştırmalarının Altmış Yılı", *Lycus Dergisi* Sayı:1 (Haziran 2020), s. 105-106.

⁵⁸⁹ Madrigal, *Ön.ver.*, s. 26.

⁵⁹⁰ Murat Fırat, "Aleksandria Troas Antik Kenti Hs Sektörü'nde Ele Geçen Volütlü Kandiller", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* Sayı:39 (Aralık 2016), s.46.

⁵⁹¹ Madrigal, *Ön.ver.*, s.28.

etmek üzere Makedonya'ya (Yunanistan) çağırır. Bunun üzerine Pavlus ve yoldaşları Aleksandreia Troas kentine gelirler. Şehir o dönem bölgenin en önemli liman kentlerinden biriydi. Burada çok fazla kalmayan Pavlus, rotasını Makedonya'ya çevirerek gemiyle önce Semadirek Adası'na, oradan Neopolis ve Makedonya'daki Philippi'ye ulaşır.⁵⁹²

Pavlus üçüncü misyon yolculuğunda Kudüs'e dönerken yine bu kentten geçecektir. Luka Yunanistan'dan Suriye'ye doğru hareket ettiklerinde diğer yoldaşların önden gidip Troas şehrinde Pavlus'la kendilerini beklediğini haber verir.⁵⁹³ Troas Kilisesi o dönem bir apartmanın (insula)⁵⁹⁴ üçüncü katında toplanmaktadır. Yunanca İncil'deki bu "üçüncü kat" ifadesi aslında ikinci kat veya üst kat anlamına gelir. Çünkü Yunan kat sayımı zemini de kapsar.⁵⁹⁵ Pavlus ve Luka Fısıh Bayramı'ndan sonra Filipi kasabasından ayrılarak Troas'a varırlar ve burada bir hafta kalırlar.⁵⁹⁶ Haftanın ilk günü Ekmek Bölmek için toplandıklarında Pavlus kilisede vaaz verirken vaazı gece yarısına kadar uzatır. Dinleyenler arasında genç bir delikanlı olan Eftikus, odada yanan kandillerin de etkisiyle pencere kenarında uyuya kalır ve oradan düşüp vefat eder. Pavlus, Eftikus için dua ettikten sonra, genç çocuk dirilir ve bundan sonra Pavlus yarım kalan vaazını tamamlar.⁵⁹⁷

Pavlus, Korintliler'e gönderdiği mektubun oraya ulaşmasından sonra, Korint toplumu üzerinde nasıl bir izlenim bıraktığını en kısa sürede öğrenmek için genç Titus'u Efes'ten Korint'e gönderir.⁵⁹⁸ Daha uzun kalmak istediği Troas'ta onunla tekrar buluşmasını söyler.⁵⁹⁹ Efes'ten ayrılmaya hazırlanırken, gümüşçü Demetrius tarafından ona karşı bir isyan çıkar. İsyan bastırıldıktan sonra Pavlus oradan ayrılır.⁶⁰⁰ M.S. 57'de Pentekost'tan kısa bir süre önce yola çıkar ve Troas'a gider. Troas'ta Titus ile buluşmak için onu bekler ama buluşamazlar. Titus ile buluşması

⁵⁹² Elç. 16: 7-12.

⁵⁹³ Elç.20: 3-5.

⁵⁹⁴ İnsula; Antik Roma'da, ızgara plânlı kentlerde, bir yapı adasını dolduran ve tek bir yapıdan ya da bitişik yapılardan oluşan blok. Bu evler daha çok fakir mahallelerini oluşturan ve fakirlere ucuz ev imkânı sağlamak amacıyla yapılan çok katlı kiralık konutlardı. Bu yüzden kavram zamanla Roma mimarisinde kiralık ev karşılığında kullanılır olmuştur. "İnsula Haberi", (Arkeolojik Haber), <https://www.arkeolojikhaber.com/haber-insula-7323/>, [22 Haziran 2022].

⁵⁹⁵ Beate Kowalski, "Der Fenstersturz in Troas", *Studien Zum Neuen Testament Und Seiner Umwelt*, Cilt:30 (2005), s.21.

⁵⁹⁶ Elç. 20: 6.

⁵⁹⁷ Elç. 20: 7-20.

⁵⁹⁸ 2.Ko..7:6,14,12:17-18.

⁵⁹⁹ 2.Ko. 2:12,13.

⁶⁰⁰ Bkz. Elç. 19: 23-41,20:1.

daha sonra Makedonya'da ⁶⁰¹ gerçekleşir. ⁶⁰² Bu olay Yeni Ahit'te şöyle anlatılır: *“Mesih'in müjdesini yaymak amacıyla Troas'a geldiğimde Rab'bin işi için bana bir kapı açıldığı halde, kardeşim Titus'u orada bulamadığım için ruhum huzur içinde değildi. Bu nedenle oradakilere veda ederek Makedonya'ya gittim.”*⁶⁰³

Troas, Yeni Ahit'te son olarak İncil'in 2. Timoteos bölümünde geçer. Pavlus Roma'da hapistedir ve kendisini ziyarete gelecek olan Timoteos'a şöyle der: *“Geldiğin zaman Troas'ta Karp'ın yanında bıraktığım abayı, kitapları ve özellikle yazı derilerini beraberinde getir.”*⁶⁰⁴ Anlaşılan o ki Pavlus Troas'ı dua etmek ve Kutsal Yazıları incelemek için inzivaya çekilme yeri olarak seçmiştir.⁶⁰⁵

Troas şehri Konstantinopolis'in kurulmasıyla önemini kaybetmiştir (M.S. 4.yy). Antik kentte yapılan kazı çalışmalarındaki buluntular arasında bir Roma hamamı, çarşı, liman ve küçük bir tiyatro görülmektedir.⁶⁰⁶ Alexandria Troas Antik Kenti Kazı Başkanı Prof. Dr. Erhan Öztepe'nin verdiği bilgilere göre buradaki kazı çalışmalarının geçmişi yaklaşık 22 yıl olup bundan sonra da uzun süre devam edeceği anlaşılmaktadır. Kentin miladi 9. ve 10. yüzyıllarda terk edildiği düşünüldüğünde kazılar sonucunda M.S. 13. yüzyıla kadar burada insan aktivitelerinin olduğu anlaşılmıştır.⁶⁰⁷

1.3.2.4. Konya Bölgesindeki Kiliseler

Kuruluş tarihi M.Ö. 3000'lere uzanan Konya tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış kadim bir şehirdir. M.Ö. 40 yılında Küçük Asya adıyla bilinen Anadolu'nun iç kısmında üç tane yerel krallık vardı: Başkenti Ankara olan Galatya, Antakya olan Pisidya ve Konya (Icanium) olan Frigya veya Lycaonia. Roma İmparatorluğu, M.Ö. 25 yılında Galatya Krallığı'nı kendisine bağlayarak Konya ve çevresine sahip olmuştur.⁶⁰⁸

M.Ö. 36-37 yıllarında Romalılar Galatya ve Lycaonia'yı Galatya ve Pisidya'nın kralı olan Amyntas'a verirler. Onun beklenmedik ölümü üzerine Roma İmparatoru Augustus, krallığı Amyntas'ın çocuklarına bırakmayıp bölgeyi Galatya Eyaleti'ne dönüştürür. Eyaletin başına atadığı vali adet olduğu üzere doğrudan

⁶⁰¹ 2.Ko. 7: 6-7.

⁶⁰² August Bisping, *Exegetisches Handbuch Zu Den Briefen Des Apostels Paulus*, Cilt:1 (Münster: Aschendorff, 1857), s.3.

⁶⁰³ 2.Ko. 2:12.13.

⁶⁰⁴ 2.Ti. 4: 13

⁶⁰⁵ Madrigal, *Ön.ver.* , s. 29.

⁶⁰⁶ Madrigal, *Ön.ver.* , s. 29.

⁶⁰⁷“Alexandria Troas Antik Kenti'nde Kazı Çalışmaları Hız Kazanacak” ,[23 Haziran 2022].

⁶⁰⁸ Nermin Öztürk, “Yeni Ahid'de Konya Ve Yakın Çevresi”, *Marife Dergisi* 2 (2010), 160.

imparatora bağlıdır. Augustus, dağlardaki kabilelerin gücünü kırmak için buraya Roma askeri birliklerini gönderir. Nitekim elli yıl sonra Pavlus, bu dağlarda güvenlik içinde yolculuklar yapabilmıştır. Yine güvenliği sağlamak için dağların sırtlarına Roma yurttaşlarından oluşan koloniler kurulmuş, onların dağlılara göz kulak olmaları sağlanmıştır. Pisidia Antiokheia (Yalvaç/Isparta), İkonium (Konya) ve Lystra (Hatunsaray) bu kolonilerdendi.⁶⁰⁹

Bölgenin nüfusunun büyük çoğunluğunu Büyük İskender döneminden itibaren buraya yerleşen politeist Helenler ile askeri ve sivil pagan Romalılar oluşturuyordu. Yahudiler ile Kibele tapımının hâkim olduğu Frigyalılar şehri oluşturan diğer unsurlardı. Buradaki Yahudilerin azınlık mı yoksa Roma vatandaşı statüsünde mi olduğu bilinmemektedir.⁶¹⁰

Pavlus Konya ve çevresini birinci ve ikinci misyon yolculuklarında ziyaret etmiştir. Yeni Ahit'te de buradaki kiliselere değinilmektedir. Pavlus Konya'ya ilk olarak birinci misyon yolculuğunda Barnaba ile birlikte gelir. Yolculuğa Antakya'dan başlayan ikili Kıbrıs ve Perge'den sonra Pisidya Antakya'sı olarak bilinen bugünkü Isparta Yalvaç'a uğrarlar. Kent halkı onların davetine teveccüh gösterir ancak buradaki Yahudiler büyük kıskançlık içinde Pavlus ve Barnaba ile tartışır. Kentin ileri gelen Yahudilerini de kışkırtarak onları sınır dışına atarlar. Buradan ayrılan Pavlus ve Barnaba doğruca Konya'ya giderler.⁶¹¹ Konya'da Yahudilerin sinagogunda başarılı vaazlar veren Pavlus ve Barnaba'ya şehirdeki hem centileler hem de bazı Yahudiler iman ederler. Ancak inanmayan Yahudiler burada da centileleri karıştırır Hristiyanlara karşı kışkırtırlar. Hatta kent halkı Hristiyan olanlar ve olmayanlar olarak ikiye bölünür. Karışıklıkların artması üzerine Pavlus ve Barnaba Konya'dan kaçarak Listra (Hatunsaray/Konya) ve Derbe (Karaman) kentlerine varırlar.⁶¹²

Pavlus, Listra'ya geldiğinde doğuştan kötürüm olan bir adamın mucize eseri yürümesini sağlar. Bu olayı gören Listralılar Pavlus ve Barnaba'ya tanrılık atfederler. Barnaba'yı Zeus Pavlus'u Hermes zannederler ve onlara boğa kurban etmek isterler. Pavlus ve Barnaba onları düştükleri yanıltan vazgeçirmek için çok uğraşırlar. Nihayet kurban kesilmesinin önüne geçerler. Ne var ki bunu fırsat bilen Antakya ve

⁶⁰⁹ Mehmet Kurt, "Antik Lykaonia'da Yönetim Ve Şehirleşme", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:28 (2010), s.125.

⁶¹⁰ Öztürk, "Yeni Ahid'de Konya Ve Yakın Çevresi", s.160.

⁶¹¹ Elç. 13:13-52.

⁶¹² Elç. 14:1-7.

Konya'dan gelen bazı Yahudiler, halkı galeyana getirerek Pavlus'u taşlarlar, Pavlus'un öldüğünü zannederek kentin dışına sürüklerler. Kendisine inananların yardımıyla toparlanıp ayağa kalkan Pavlus kente geri döner. Geceyi orada geçirdikten sonra ertesi gün Barnaba'yla birlikte Derbe'ye gider. Orada da Hristiyanlığı yayarlar. Dönüşte aynı güzergâhı kullanan Pavlus ve Barnaba Hristiyan olan halkı inançlarını korumaları için yüreklendirirler.⁶¹³

Listra'da cemaatin içinde ilk Hristiyanlar arasında, Timoteos adlı bir genç, Timoteos'un annesi Evniki ve anneannesi Lois'i bulunmaktadır.⁶¹⁴ Pavlus dönüşte Timoteos'u da yanına alır.⁶¹⁵ Timoteos, çocukluğundan beri Kutsal Yazıları bilen biridir.⁶¹⁶ Pavlus'la ilk karşılaşması, Pavlus'un ilk yolculuğu sırasında olmuştur. Timoteos, Pavlus'un ikinci ve üçüncü yolculuğunda da bulunmuştur. Pavlus dördüncü misyon yolculuğundan sonra Roma'da ev hapsindeyken, Timoteos onun kâtipliğini yapmıştır. Daha sonra Timoteos, Efes'teki kilisenin önderi olarak atanmıştır.⁶¹⁷ Pavlus'un 1. ve 2. Selanikliler'e, 2. Korintliler'e, Filipililer'e, Koloseliler'e ve Filimon'a mektuplarını kaleme almıştır. Timotes adı, Pavlus'un Selaniklilere birinci ve ikinci, Korintlilere birinci ve ikinci, Filipililere, Filimon'a, Koloselilere, Romalılara ve İbranilere yazdığı mektuplarda geçer. Mektuplarda Pavlus'un, Timoteos'tan sevgili oğlum, kardeşimiz, Rabbe sadık olan sevgili çocuğum, oğlum şeklinde söz ettiği görülür. Pavlus'un, Timoteos'a Birinci Mektup ile birlikte, bu müridine yazdığı aynı adı taşıyan ikinci bir mektubu bulunmaktadır.⁶¹⁸ Timoteos, Selanik'e⁶¹⁹, Makedonya'ya⁶²⁰ ve Korint'e⁶²¹ bizzat Pavlus tarafından onun elçisi olarak gönderilir. Yakında ölüm cezasına çarptırılacağını anlayan Pavlus, Timoteos'un hiç vakit kaybetmeden yanına gelmesini ister.⁶²² Luka, hem Konya'daki hem de Lystra'daki Hristiyanların Timoti'den övgüyle söz ettiklerini söyler.⁶²³ Öyle görünüyor ki Timoti'ye duyulan bu hisler dindaşları tarafından Konya'daki kiliseye konulan ikonasıyla günümüzde de sürdürülmektedir.⁶²⁴

⁶¹³ Elç.14: 8-22.

⁶¹⁴ 2.Ti. 1.5.

⁶¹⁵ Elç.15:40,16:1-5.

⁶¹⁶ 2.Ti.3: 15.

⁶¹⁷ Bkz. I. Tim. 1: 3-7

⁶¹⁸ Nermin Öztürk, "Yeni Ahid'de Konya Ve Yakın Çevresi", *Marife Dergisi*, Sayı:2(2010), s.166.

⁶¹⁹ 1.Se. 3: 1-5.

⁶²⁰ Elç. 19: 22.

⁶²¹ 1.Ko. 4: 17, 16: 10-11.

⁶²² 2.Ti. 4:9,21.

⁶²³ Bkz. Elç. 16: 2.

⁶²⁴ Öztürk, *Ön.ver.*, s. 167.

Lystra Antik Kenti Konya'nın Meram ilçesinin Hatunsaray beldesine bağlı Gökyurt köyündedir. Konya'nın güneybatısında ve 35 km. uzaklıkta yer alır. Gökyurt köyünün etrafı Pavlus'tan dolayı kutsal sayılmıştır. Bugün bir höyük (tümülüs) şeklinde olan antik kentten günümüze çok az kalıntı ulaşmıştır.⁶²⁵

Günümüzde Kilistra Antik Kenti ise Konya'nın 45 km güney-batısında, Lистра'nın da 12 km batısındadır. Lистра'nın kilise açısından önem kazanmasıyla birlikte bir kale ve sığınak kenti olmuştur. Lистра'da yaşayan ancak Roma İmparatorluğu'nun baskısından kaçan insanlar Kilistra'ya yerleşmişlerdir. Kilistra'dan Yeni Ahit'te bahsedilmese de, Pavlus'un Lистра'dan Pisidia Antiocheia'ya giderken kenti ziyaret ettiği sanılmaktadır.⁶²⁶

Lystra'da kayalara oyulmuş sarnıçlar, kuleler ile kiliseler, inziva odaları ve manastırların baskı sebebiyle Hristiyanlığın erken döneminde oluşturulduğu düşünülmüştür. Ancak bu yapılar daha geç bir döneme; M.S 8-10. yüzyıllara tarihlendirilmektedir. Pavlus muhtemelen Lystra'ya ulaşan taş döşemeli Kral Yolu'nu kullanmıştır.⁶²⁷ Kilistra'da bir mevkiye halen "Paulönü", buradaki bir kiliseye "Sümbül İni" ve girişteki bir çeşmeye de "Sümbül Çeşmesi" denilmektedir. Saint Paul isminin halk tarafından "Sen Pol" şeklinde söylene söylene "Sümbül" kelimesine dönüştüğü sanılmaktadır. Kilistra'da kayalara oyulmuş manastır kompleksleri, kiliseler, şapeller, mezarlar, sığınaklar, gözetleme kuleleri, toplanma merkezleri, sarnıçlar, şaraphaneler, su yolları, bir köprü ve bir yeraltı şehri bulunmaktadır. Bu yönüyle bölgenin Kapodokya'sı olarak bilinmektedir. Kilistra'nın 4 km batısında bulunan Alisumas Dağı'nda da günümüzde bir kale, manastır, kilise ve diğer yapı kalıntıları görülebilmektedir.⁶²⁸ Özetle Lystra'da Pavlus sonrası dönemden kalma yapılar şöyle sıralanabilir: Haç planlı şapel, Sümbülini Kilise'si, Bayramhacı Manastır kompleksi ve Alisumas Dağı'nın güneyindeki kilise olarak bilinen ancak muhtemelen bir papaz veya rahip okulu olarak yapıldığı sanılan bina.⁶²⁹

⁶²⁵ Gamze Temizel - Melis Attar, "Faith Tourism Potential of Konya in Terms of Christian Sacred Sites", *3rd Mediterranean Interdisciplinary Forum on Social Sciences and Humanities* (Barcelona: European Scientific Institute, 2015), s.133.

⁶²⁶ Aynı. s.133.

⁶²⁷ Muammer Ulutürk, "Lystra'da İlk Hristiyanlar Ve Lystra'nın Hristiyanlıktaki Yeri", *I. Uluslararası Hatunsaray (Lystra) ve Çevresi, Tarih, Kültür ve Turizm Sempozyumu (2-4 Ekim 2011)* Uluslararası Hatunsaray (Lystra) ve Çevresi, Tarih, Kültür ve Turizm Sempozyumu, (Konya: T.C. Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2012), s.10.

⁶²⁸ Kilistra Broşürü (Konya: T.C. Konya Valiliği Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2016), s.10.

⁶²⁹ Ulutürk, *Ön.ver.* , s. 10.

Antik Derbe Kenti'nin yeri 1956'da bugünkü Karaman ili Ekinözü (Aşıran) köyünün 3-4 km kuzeydoğusundaki Kerti Höyük'te, beyaz kalker taşından yapılan, üzerinde eski Yunanca yazılar bulunan ve M.S. 157 yılına tarihlenen bir kaidenin bulunmasıyla tespit edilir. Pavlus buraya birinci ve ikinci yolculuklarında uğramıştır. ⁶³⁰ Pavlus'a bazı seyahatlerinde eşlik eden ve toplanan bağışları Kudüs'teki cemaate götüren Gaius (Gayus) isimli elçi, Derbelidir. ⁶³¹

Derbe kazı sorumlusu Selçuk Üniversitesi Arkeoloji Bölümü Öğretim Üyesi Yrd. Doç. Dr. Mehmet Tekocak kazı çalışması hakkında umut verici konuşmuştur:

Olası bir kilise kalıntısı izine rastladık. Sadece kuzey ve doğu tarafındaki apsisinin bir bölümü sağlam olarak günümüze gelmiş. Kazı devam ettikçe yeni yapılar bulacağımız inancındayız. Bu kilise kalıntısı bile höyükte Hristiyan bir toplumun yaşadığını ifade ediyor ... Bu höyükte günümüzden 8 bin yıl öncesine giden buluntular var. Çalışmalar ilk etapta 3 yıl sürecek. Ondan sonra eldeki verileri değerlendirip, yeni projeler hazırlayacağız. Buradaki kiliseye ait kalıntılar en erken 4. yüzyıla tarihlenebilir. Kilisenin varlığı burada 1.ve 2. yüzyıldan itibaren bir Hristiyan cemaatinin bulunduğu dair güçlü bir ipucudur. ⁶³²

Derbe ve çevresinde Pavlus'un çabaları sonucunda Hristiyanlığın hızla yayıldığını gösteren ve genel olarak 7. ve 9. yüzyıllar arasına tarihlendirilen yüzlerce kilise yapılmıştır. Bundan dolayı günümüzde bölgeye “Binbirkilise” adı verilmiştir.

1.4. TAKİBAT DÖNEMİ

1.4.1. Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlara Yaklaşımı

Hristiyanların kovuşturmaya uğradığı Roma imparatorluğu kendi geleneksel dinine sahipti ve bu dine göre tanrıların devleti koruması için kanunen tüm vatandaşların Roma dinine uymaları gerekiyordu. ⁶³³ Geleneksel Roma dininin başlangıç tarihi tam olarak bilinmese de Roma İmparatorluğu'nun kurulduğu yıl olarak kabul edilen (M.Ö. 753-752) yılları dinin de başladığı tarih olarak kabul edilmektedir. M.Ö. 2000' li yıllarda kendilerini İtalyan olarak adlandıran ve kuzeyden gelen bazı kavimler yerleştikleri topraklara da “İtalia” adını vermişlerdi. İtalya'nın merkezinde bulunan ve tarihin en büyük imparatorluklarından birine

⁶³⁰ Öztürk, *Ön.ver.* , s.167.

⁶³¹ Elç. 20: 4.

⁶³² “Derbe Kilisesi”, (İncil Tarihi Kutsal Kitap Ve Arkeoloji), <http://inciltarihi.com/hristiyanlik-tarihi/1-yy-anadolu-kiliseleri/derbe-kilisesi/>, [24 Haziran 2022].

⁶³³ Alexander Cleance Flick, *The Rise of the Mediaeval Church and Its Influence on the Civilization of Western Europe from the First to the Thirteenth Century* (New York: Burt Franklin, 2013), s.90.

başkentlik yapacak olan Roma şehrinin kuruluşu çok eskilere dayanmaktadır. M.Ö. 753 yılında kurulan Antik Roma M.S. 1453 Doğu Roma (Bizans'ın) yıkılışına kadar iki bin yıldan fazla bir sürede tarih sahnesinde etkili olmuştur. Roma devlet tarihi yönetim şekli bakımından Krallık (M.Ö.753-M.Ö.509), Cumhuriyet (M.Ö.509-M.Ö.27) ve İmparatorluk (M.Ö.27-M.S.476) dönemi olmak üzere üç evreye ayrılır.

634

M.Ö. 200'lü yıllarda Romalılar İtalya'nın büyük kısmına hâkim olup komşu ülkeleri de ele geçirmek istiyordu. Nitekim bu işgal politikaları neticesinde İskoçya ile Anadolu arasında kalan geniş bir coğrafyada yüzyıllarca hüküm sürmüşlerdir. İtalya dışında topraklarına kattığı yerleri "provincia" (eyalet) sistemini uygulamıştır. ⁶³⁵ Hristiyanlığın doğduğu yıllar Roma devletinin imparatorluk dönemine denk gelmektedir.

Oktavius M.Ö. 27 yılında Mısır'ı bir Roma eyaleti haline getirmiş ve Caesar Augustus adıyla "Emperor" lakabını almıştır. Bundan sonra devleti yönetenlere imparator unvanı verilmiş devletin ismi de Roma İmparatorluğu olmuştur. Roma'da imparatorluk kültürü ilk defa M.Ö. 27'de ilk imparator Oktavius Augustus ile başlamıştır. ⁶³⁶

Romalıların hayatı din ile iç içeydi. Aslına bakılırsa Romalılar kendine özgü bir din yaratıcısı olmayıp başka dinlerden ve kültürlerden unsurlar alarak geleneksel dinlerini oluşturmuşlardır. Başlangıçta Latin Etrüsk elementleriyle karışan bu dine üç büyük akımın etkisi olmuştur. Bunlar M.Ö.8. yüzyılda Etrüsk, M.Ö. 6. yüzyılda Yunan ve M.S. 3. yüzyılda Helen-Doğu akımlarıdır. Roma dininde tanrısal kudret günlük hayatta doğa olaylarında ve devlet işlerinde kendini gösteriyordu. Tanrısal güçlerin en eski üçlüsünü (Trias) Iuppiter, Mars ve Quirinus oluştururdu. Aile ve devlet kültürünü esas alan bu dinin Tanrı panteonu oldukça genişti. Örneğin Mars, halkın, şehrin ve mahsulün koruyucusu, Faunus sürülerin Tanrısı ve geyiklerin koruyucusuydu. Nepton Su Tanrısı, Vulkanus Ateş Tanrısı, Saturnus Verimlilik Tanrısı, Yanus ev kapısının, Vesta evdeki ocak ve ocak ateşinin tanrısıydı. ⁶³⁷

⁶³⁴ Norman Davies, *Avrupa Tarihi*, çev. Elif Topçugil vd. (Ankara: İmge Kitabevi, 2011.), s.177.

⁶³⁵ M. Kemal Selimoğlu, *İlk İnançlar* (İstanbul: Mozaik Yayınları, 2009), s.70.

⁶³⁶ Colette Estin - Helene Laporte, *Yunan ve Roma Mitolojisi*, çev. Musa Eran (Ankara: TÜBİTAK, 2007), 218; Recep Yıldırım, *Eskiçağ Tarih ve Uygarlıkları* (İzmir: Yıldız Yayıncılık, 2011), s.306.

⁶³⁷ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi* (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2016), s. 73-74.

M.Ö.6. yüzyıldan sonra ele geçirilen ülkelerin tanrıları da panteonda yerini almış, bu konuda Roma devleti hoşgörülü bir politika takip etmiştir. Aslında bu sadece dini hoşgörü değil bilerek uygulanan bir siyasetti.⁶³⁸ Minicius Felix'in şu sözleri konuya açıklık getirmektedir:

Baştan sona, o çok uzaklara yayılmış imparatorlukta, eyaletlerde, kentlerde bütün yerel halk topluluklarının kendi dini ayinlerine ve yerel tanrıların tapımlarına rastlıyoruz. Örneğin, Eleusisliler Ceres'e tapıyorlardı, Phrygialılar Büyük Ana Tanrıçaya, Epidaurslular Asclapius'a... Ama Romalıların bir farkı vardı, dünyadaki bütün tanrılara taparlardı. Onların gücü ve yetkisi bütün dünyanın en uç sınırına egemen olmuştur ve yetkisi güneşin geçtiği yolların ve koca Oceanus'un sınırlarının ötesine yayılmıştır... Romalılar bir kenti ele geçirdikten sonra... Fethettikleri halkın tanrılarına onur bahşederler. Tanrıları Roma'ya davet ederler, onları ve tüm dünyanın tanrılarını sahiplenirler... Böylece, Romalılar bütün ulusların dini ayinlerini kendilerine uyarlarlarken, kendileri de bir imparatorluk kazanırlar.⁶³⁹

Roma dini, inançtan ziyade Tanrılar için yapılan törenler ve tapınımların ön plana çıktığı bir dindi. Din, devletin devamlılığını sağlayan ve halkı birlik içinde tutan bir faaliyet alanı ve dünyevi bir yapıydı.⁶⁴⁰ Tapınımlarda yerellik söz konusu değildi. Tüm tapınaklarda aynı ilaha aynı kurallarla tapınım gerçekleşiyordu. Bu durum ortak bir dini anlayış geliştirildiğini gösteriyordu. Egemenlik altına aldığı toplumlara da bu kuralları kabul ettiren Roma, ilerleyen zamanlarda imparatorlarını Tanrı olarak görmüş onlara tapınma adına dini ayinler düzenlemiştir. Bu ayinler aynı zamanda devlete sadakatin bir göstergesi olmuştur. Yine imparatorlar onuruna birçok şehirde tapınaklar yapılmış, bu konuda şehirler birbirleriyle yarışmıştır. İmparatorlara sembolik onur bahşeden bu tapınakları kabul etmeyen Hristiyanlar pagan halkın tepkisini çekmiştir.⁶⁴¹

Roma İmparatorluğu'nda tanrıların devleti koruması için kanunen tüm vatandaşların Roma dinine uymaları gerekiyordu. Zararsız olan yabancı dinler genellikle benimsendi ya da en azından hoşgörüyle karşılandı. Bununla birlikte, kamu ahlakı, sosyal düzen veya siyasi güvenlik için tehlikeli olan ve diğer dinlere karşı hoşgörülü olmayanlar, Roma hükümeti tarafından ciddi şekilde muamele gördü. Bu, her din için Roma'nın izlediği yasal ilkesiydi. Bu nedenle Hristiyanlık

⁶³⁸ Murat Katar, *Hristiyanlığın Kabulüne Kadar Roma'da Din* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), s.44.

⁶³⁹ Çiğdem Dürüşken, *Roma Dini* (İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 2003), s.28.

⁶⁴⁰ Çiğdem Dürüşken, *Roma'nın Gizem Dinleri* (Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2001), s.15.

⁶⁴¹ Mauricio Monroy, *The Church of Smyrna: History and Theology of a Primitive Christian Community* (Frankfurt am Main ; New York: Peter Lang Edition, 2015), s.203.

ortaya çıktığında, Roma, önce ona göz yuman, sonra ona zulmeden bir politika geliştirmişti.

Hristiyanlığın doğduğu Filistin bölgesinin Roma topraklarında olması ve yönetimde ona bağlı bulunması sebebiyle Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlıkla olan ilk münasebeti Hz. İsa dönemine dayanır. O yıllarda Hristiyanlık Romalılar tarafından Yahudiliğin heretik bir fırkası olarak görülmekteydi ki bu son derece doğaldı. Çünkü ilk Hristiyanlar da kendilerini Yahudi olarak görüyor ve yeni bir dinin mensubu olduklarını düşünmüyorlardı. Onların tek farkları beklenen Mesih'in geldiğine inanmaları idi. Nitekim Pavlus ve cemaatinin Roma halkı tarafından otantik bir Yahudi cemaati olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.⁶⁴² İlk Hristiyanlarla soydaş olan Yahudiler Romalılar tarafından bir tehdit olarak algılanmamıştı. Onlar atalarının dinine inanıp, hayvan kurban takdim ediyor ve sinagoglarda ibadetlerini özgürce yerine getiriyorlardı. Buna rağmen Hristiyanlar Romalılar tarafından atalarının dinini terk etmiş bir Yahudi mezhebi olarak görülüyordu. Onlar Yahudilerden farklı olarak imparatorluk kültürünü kabul etmedikleri gibi başkalarının da kült uygulamasına katılmalarını engellemeye çalışıyor bununla da kalmayıp Roma yönetimine ağır eleştirilerde bulunuyorlardı. Bunun yanı sıra Hristiyanların belli bir mabette herkese açık toplantılar yerine evlerde genelde geceleri gizli bir şekilde bir araya gelmeleri de Romalılarca yadırganıyordu.⁶⁴³ Onların Evharistiya ayininde İsa'nın bedeni ve kanı olarak kabul ettikleri ekmeği ve şarabı tüketmeleri de Romalılar tarafından anlaşılamamıştır. Tüm bunların sonucunda Hristiyanlar yamyamlık, çocuk cinayeti, ensest ilişki gibi ağır suçlamalara maruz kalmış ve bunun sonucunda takibata uğramışlardır. Takibat döneminde Romalılar Hristiyanları, ateşe ve arenada aslanlara atmak gibi en ağır cezalarla cezalandırmışlardır.⁶⁴⁴

Hristiyan raporlarına göre, Kilise babası Origen⁶⁴⁵, Yahudileri bu tür karalama kampanyaları başlatmakla suçlamıştır. Origen'e göre Hristiyanlığın ilk

⁶⁴² Frend W.H.C. , *Cambridge History of Christianity: Volume 1, Origin to Constantine*, ed. Margaret M. Mitchell - Frances M. Young (Cambridge ; New York: Cambridge University Press, 2006.), s.503.

⁶⁴³ Robin Lane Fox, *Pagans and Christians: In the Mediterranean World from the Second Century Ad to the Conversion of Constantine* (London, Penguin, 2006), s.428.

⁶⁴⁴ Zekiye Sönmez, "Roma Din Anlayışı Bağlamında Hristiyanların Ateistlikle Suçlanması Ve Hristiyan Apologların Karşı Cevapları", *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, Cilt-Sayı: 9-2 (2020), s.1904.

⁶⁴⁵ Origen Hristiyanlık tarihinin en önemli Kitab-ı Mukaddes yorumcularından, İskenderiye ilahiyat okulunun önde gelen temsilcilerindendir. Kilise babası Origen M.S.185- 254 yılları arasında yaşamış, İmparator Decius (201-251) döneminde dininden dönmediği için ağır işkenceye maruz kalmıştır. Decius'un ölümünün ardından serbest bırakılmış ancak işkencenin etkileri sebebiyle 254 yılında ölmüştür. Bkz.Mustafa Güre, "Hristiyan Erken Döneminde Kilise Babalarının Kilise Hakkındaki

aşamasında Yahudiler, cinsel aşırılık, bebek öldürme ve yamyamlık suçlamaları da dâhil olmak üzere Hristiyanlara ve İncil'e iftira atmışlardır.⁶⁴⁶ Tüm bunlara rağmen dördüncü yüzyıla kadar Hristiyan cemaati (Kilise) büyümeye devam etmiştir.

Takibat sürecinin tüm olumsuzluklara rağmen Hristiyanlık açısından birtakım olumlu sonuçları da olmuştur. En başta zulüm yeni inancın duyulmasını ve sempati kazanmasını dolayısıyla Hristiyanlığın yayılmasını sağlamış, Kilise'yi kendisini daha fazla örgütlenmeye zorlamıştır. Teşkilatlanan Kilise sorumlu liderler yetiştirmiştir. Bu dönem Kilise inanç konusunda daha saf cemaat ise daha fazla birlik içinde olmuştur. Çünkü her an başının üstünde ölümle yaşayan Hristiyanlar dünyadan çok ahireti düşünüp hayatlarını buna göre tanzim etmişlerdir. Hristiyan birliği fikrinin gelişmesiyle birlikte, Roma Kilisesinin liderliği kabul edilmiştir. Buna göre her kilise üstün otoritesi nedeniyle Roma Kilisesi'yle aynı fikirde olacaktır. Zulüm, Hristiyanlığı savunan apologları ortaya çıkartmış ve temel /ortodoks Hristiyan doktrininin geliştirilmesine yardımcı olmuştur. İbadet biçimleri değiştirilmiş, azizlere ve kutsal emanetlere tapınma başlamış ve rahiplik kutsallaştırılmıştır.⁶⁴⁷

1.4.2. Takibat Dönemi (M.S.64-313)

Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlığa karşı açıkça ilk eylemi İsa'nın çarmıha gerilmesi gibi görülse de aslında bu olay Yahudilerin düşmanlığının bir sonucuydu. Nitekim imparatorluğun Yahudiye valisi Pilatus “Sizin bir geleneğiniz var, her Fısıh bayramında sizin için birini salıveriyorum. Yahudilerin Kralını sizin için salıvermemi ister misiniz?” diye sorunca baş kâhinler ve ihtiyarlar tarafından kışkırtılmış olan Yahudi halkı bir haydut olan Barabas'ın salıverilmesini istediler. Bunun üzerine vali, İsa'yı kamçılıatıp çarmıha gerilmek üzere askerlerine teslim etti.”⁶⁴⁸ Askerler onu Golgota Tepesine götürüp orada çarmıha gerdiler.⁶⁴⁹ Görüldüğü üzere Roma devletinin İsa'nın şahsıyla ve getirdiği dinle bir problemi olmadığı gibi vali Pilatus İsa'yı suçsuz bulmuş ve serbest bırakmak istemiştir. İsa'nın çarmıha gerilmesi büyük ölçüde Yahudilerin düşmanlığından kaynaklıdır. Hatta Yeni Ahit'e

Temel Görüşleri”, *Dini Araştırmalar*, Cilt-Sayı: 24-61 (2021), s.519-542; Nadide Şahin, “Origen'in Evrensel Kurtuluş Anlayışı: Apokatastasis”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt-Sayı:9-2 (2022), s.1198-1217.

⁶⁴⁶ Bart Wagemakers, “Incest, Infanticide, and Cannibalism: Anti-Christian Imputations in the Roman Empire”, *Greece and Rome*, Cilt-Sayı:57-2 (Ekim 2010), s. 340.

⁶⁴⁷ Flick, *Ön. ver.*, s.107-108.

⁶⁴⁸ Yu.18: 38-40, Mat. 2: 20-26.

⁶⁴⁹ Yu. 19: 17-1.

göre Hristiyanlar genellikle Roma hükümeti tarafından Yahudi şiddetine karşı korunurdu.⁶⁵⁰ Bununla birlikte pagan inanışa mensup olan Romalıların Hz. İsa ve cemaatinden duyduğu ve ileride derinleşecek olan kin ve nefret duygusu Hz. İsa zamanında hissedilmeye başlamıştır.⁶⁵¹ Hz. İsa'dan sonra ise havariler dönemi ve sonrasında Hristiyanlara yönelik takibatın gün yüzüne çıktığı, baskı ve zulmün arttığı Yeni Ahit'teki ifadelerden anlaşılmaktadır. Ayrıca Hristiyanlara zulüm ve işkence politikasının uygulandığı konusunda Batılı din veya din dışı birçok kaynak ittifak etmiştir.⁶⁵²

Hz. İsa'dan sonra havarileri misyon hareketini sürdürürken lidersiz kalmışlar, bir yandan Roma devletinin baskısından kaçınırken diğer yandan Yahudilerin tepkilerine karşı her zaman teyakkuzda olmuşlardır. Daha önce geçtiği üzere Hristiyan cemaat Hristiyanlığı sadece Filistin içinde yaymamış, daveti Filistin sınırının dışına da götürmüşlerdir. Şam ve Antakya bu merkezlerdendir. Özellikle Antakya Kudüs'ten sonra önemli bir merkez halini almış, "Helenistik Hristiyan Cemaati" burada teşekkül etmeye başlamıştır.⁶⁵³

Pavlus Hristiyan olduktan sonra Hz. İsa'nın öğretilerini yeniden yorumlayarak günümüz Hristiyanlığının temelini atmış ve bu sebeple Hristiyanlığın mimarı olarak anılmıştır. O Anadolu ve Avrupa'nın bazı bölgelerine yaptığı misyon seyahatleri sırasında Hristiyanlığı geniş kitlelere duyurma fırsatı yakalamıştır. Bununla beraber gittiği yerlerde birçok baskı ve engellemeyle de karşılaşmıştır.⁶⁵⁴ Pavlus İmparator Neron döneminde (M.S.54-68) Roma yönetimi tarafından mahkûm edilerek ölümle cezalandırmıştır.(M.S.67)⁶⁵⁵ Keza Havari Yuhanna Roma'ya getirilip işkence edildikten sonra Patmos Adası'na sürgün edilmiş, İmparator Domitianus'un öldürülmesinin ardından Efes'e dönebilmiştir. (M.S.96)⁶⁵⁶ Elçilerin İşleri'nde Yuhanna'nın kardeşi Yakup'un Kral Hirodes'in emriyle kılıçla öldürüldüğü, bunun Yahudilerin hoşuna gittiğini görmesi üzerine

⁶⁵⁰ Justol L. Gonzalez, *The Story Of Christianity*, Volume:1(New York: Harper Collins Publisher, 1984), s.34. Bkz. Elç.18: 14-17.

⁶⁵¹ Kürşat Demirci, "Hristiyanlık", *DİA*, Cilt:17 (İstanbul: İSAM,1998), s.332.

⁶⁵² Muhammed Ebu Zehre, *Hristiyanlık Üzerine Konferanslar*, çev. Akif Nuri (İstanbul: Fikir Yayınları, 1978), s.125.

⁶⁵³ Şinasi Gündüz, *Hristiyanlık* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2006), s. 29.

⁶⁵⁴ Bkz.Elç. 19: 23-41.

⁶⁵⁵ Gündüz, *Ön.ver.* ,2017,s.3.

⁶⁵⁶ Lequenne, *Ön.ver.* , s.157-159.

kralın Petrus'u yakalatıp hapse attırdığı bildirilir.⁶⁵⁷ Yine Hristiyan cemaatinden birçok kişiyi yakalattığı belirtilir.⁶⁵⁸

Hz. İsa'nın yaşamında ve onun çarmıha gerilmesinden sonra birçok önemli görevi yerine getiren ve cemaatin lideri olan⁶⁵⁹ Petrus'un ölümüyle ilgili Hristiyanlık dünyasında yaygın kanaat İmparator Neron döneminde (M.S.54-68) idama mahkûm edilerek infaz edildiği şeklindedir. Bu kanaat erken dönem kilise babalarının rivayetlerine dayalı olup, söz konusu rivayetlerde Pavlus'la Petrus'un aynı gün öldürüldüğü iddia edilir. Petrus'un ölüm tarihi bazı kaynaklarda 64 bazı kaynaklar 67 yılıdır.⁶⁶⁰

İlk dönem Hristiyan cemaati Roma İmparatorluğu tarafından gördükleri baskı yüzünden dinlerini serbestçe yaşayamıyordu. Zaman zaman kaçıp saklanmak zorunda kalanlar Roma yönetimi tarafından geri getirilip zulme uğruyordu. Kendilerini koruyacak güçleri olmadığı gibi sığınacakları bir merci de yoktu. Keza Hz. İsa döneminden beri Hristiyanlığa düşman olan Yahudilerin kin ve nefretleri de had safhaya ulaşmıştı.⁶⁶¹ Bu gelişmeler daha ziyade ikinci yüzyılda olmuştur. Çünkü ilk yüzyılda Hristiyanlık Romalılar tarafından Yahudiliğin bir mezhebi gibi görülüyor ve bu yeni dinde devlet yöneticilerine itaat emrediliyordu. Devlete itaat konusunda özellikle Pavlus'un öğretilerinin rolü büyüktür: *“Herkes, altında bulunduğu yönetime bağlı olsun. Çünkü Tanrı'dan olmayan yönetim yoktur. Var olanlar Tanrı tarafından kurulmuştur. Bu nedenle, yönetime karşı direnen, Tanrı'nın düzenlediğine karşı gelmiş olur. Karşı gelenler yargılanır.”*⁶⁶² Bu sözler Hristiyan cemaatte karşılığını bulmuş onlar Roma imparatorlarına ve yönetime karşı gelmemişlerdir.⁶⁶³ Bu sebeplerden Roma devleti diğer dinlere olan hoşgörüsünü Hristiyanlara da gösteriyordu. Fakat zamanla Hristiyanlar dünyanın sonunun yaklaştığı ve yakında Mesih'in Krallığı'nın hüküm süreceğini insanlar arasında yaymaya başladı. Bu durum başta Roma İmparatorluğu yöneticileri olmak üzere diğer din mensuplarını son derece rahatsız etmiş, Hristiyan karşıtı kesimler zaman

⁶⁵⁷ Herod Agrippa, (M.Ö.11-M.S.44). Roma tarafından atanmış son Yahudiye kralı olup Miladi 41-44 yılları arasında üç yıl hüküm sürmüştür. Büyük Hirodes'in torunu ve IV. Aristobulus ile Berenice'nin oğludur. William Smith, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology by Various Writers* (John Murray, 1872), s.77-78.

⁶⁵⁸ Elç. İşl. 12:1-3.

⁶⁵⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Muammer Ulutürk, “Katolik Hristiyanlığına Göre İsa'nın Halefi Ve İlk Papa Havarî Simun Petrus”, *Marife Dergisi* Cilt-Sayı : 6-1 (2006), s.157-159.

⁶⁶⁰ Gündüz, *Ön. ver.*, 2017, s. 82.

⁶⁶¹ Demirci, *Ön. ver.*, s.332.

⁶⁶² Rom.13: 1-2.

⁶⁶³ Lane Fox, *Pagans and Christians*, s.422.

zaman devlet desteğini de alarak Hristiyanlara psikolojik ve fiziki baskı uygulamaya başlamışlardır.

Hzi'sa'nın ilahi görevi duyurması ve çarmıha gerilmesi İmparator Tiberus döneminde olmuştur. (M.S. 14-37) İmparator Tiberus'tan sonra yönetimi devralan Klavdiyus (M.S. 42-54) ise 53 yılında yayınladığı bir fermanla Roma'da yaşayan tüm Yahudileri şehirden sürgün etmişti. O dönem Hristiyanlar da dini açıdan Yahudilere benzediğinden sürgünün en büyük mağdurlarından olmuşlardır.⁶⁶⁴

Havariler döneminde Hristiyanlara farklı yerlerde farklı tepkiler verilmekteydi. Ancak İmparator Neron döneminde (M.S. 54-68) takibat resmi olarak başlamıştır. Tertullianus'a göre Hristiyanlara zulmeden ilk imparator Neron olmuştur. Eusebios onun zamanında Pavlus'un Roma'da başının vurularak kesildiğini, Petrus'un da çarmıha gerilerek şehit edildiğini, birçok piskoposun da katledildiğini haber verir.⁶⁶⁵

Neron'dan sonra Galba (M.S.68-69), Otho (M.S.69), Vitellius (M.S.69) ve Vespasianus'tan sonra tahta geçen Titus döneminde (M.S.79-81) kilise bilindiği kadarıyla çok ciddi bir zulüm görmemiştir.⁶⁶⁶ İlk yüzyılda Neron ile başlayan zulüm ve baskının zaman zaman devam ettiği görülse de gerek eldeki tarihi verilerin yetersizliği gerekse Hristiyanların Yahudiliğin bir mezhebi olarak görülmesinden dolayı imparatorluğun Hristiyanlara tavrı konusunda kesin bir şey söylemek zor görünmektedir. Ancak şu kadarı iddia edilebilir ki Romalılar ilk dönemlerde Hristiyanlar ve Yahudiler arasında bir karışıklık çıkmadığı sürece onlara pek müdahale etmiyordu.

Yahudi kökenli olmayan Hristiyanların kendilerini Yahudilerden uzaklaştırması Klavdiyus'un Yahudilerin Roma'dan kovduğu fermana dayanır. Böylece Roma hükümeti de Hristiyanlığı Yahudilikten farklı bir din olarak görmeye başlar.⁶⁶⁷ Ancak bu yeni cemaatin bir araya gelerek toplanması Roma hukukuna göre yasal değildi. Özellikle 64'teki Roma yangınından imparatorun Hristiyanları sorumlu tutması hem Yahudilerin hem de Romalı idarecilerin öfkelerini

⁶⁶⁴Bkz. Elç. 1: 4.

⁶⁶⁵Eusebios, *Historia Ecclesiastica*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi, 2010), s. 60-61.

⁶⁶⁶Philip Schaff, *About History of the Christian Church, Volume II: Ante-Nicene Christianity. A.d. 100-325* (Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 2002), s.32.

⁶⁶⁷Gonzalez, *Ön.ver.*, s.35.

Hristiyanların üzerine çekmişti.⁶⁶⁸ Böylece Neron'dan Konstantin'in ihtidasına kadar iki buçuk asırlık bir zulüm dönemi başlamış oldu.

Neron döneminde işkenceler çok şiddetli olmakla birlikte bunun Roma şehriyle sınırlı kaldığını ve Asya illerine yayılmadığını söylemek gerekir. Yine Domitianus dönemindeki işkenceler de tüm imparatorluk topraklarında değil Roma şehri ve Asya'nın bazı yerlerinde olmuştur. Bu dönemde sürgünlerin yanı sıra Hristiyanların çok sayıda şehidi olmuştur. Domitianus döneminde Yahudilerle Hristiyanlar arasında yöneticiler tarafından bir ayırım yapılmıyordu, dolayısıyla baskı politikası hem Yahudilere hem de Hristiyanlara karşı uygulanıyordu.⁶⁶⁹

Tüm bunlara rağmen Hristiyanlığın yayılması ile birlikte din değiştirmeler Erken Hristiyanlıkta zulüm çağında gerçekleşmiştir.⁶⁷⁰ Hristiyanlık 258'de zulüm sebebiyle toplumdan sürülmek üzere görünüyordu. Ancak bu süreç İmparator Valerian'ın, Pers kralı tarafından yakalanıp öldürülmesiyle geride kaldı. 260 yılında, Valerian'ın oğlu ve eski ortağı Gallienus, kiliselerin ve mezarlıkların Hristiyanlara iade edilmesini emretti.⁶⁷¹ Böylece 260-303 yılları arası Hristiyanlar için geçici bir dinlenme ve rahatlama dönemi olmuştur. Gallienus (260-268) kiliseye barış getirmiş ve hatta Hristiyanlığı religiolcita (yasal din) olarak kabul etmiştir. Ve bu sakinlik kırk yıl devam etmiş; savaşçı bir asker olan Aurelian (270-275) tarafından zulüm fermanı yayınlansa da uğradığı suikast sonucu ferman geçersiz olmuştur. Daha sonra 275'ten 284'e kadar yönetime gelen altı imparator Hristiyanları rahat bırakmıştır. 284'ten 285'e kadar Carus, Numerianus ve Carinus yönetiminde yapıldığı kabul edilen zulümler ise tarihi değil, efsanevidir.⁶⁷² Bu kırk yıllık süreçte Hristiyanlar gerek yönetimde gerekse sarayda önemli görevler üstlenmişlerdir.⁶⁷³ Bu uzun barış mevsimi boyunca, cemaat hem sayıca fazlalaşmış hem de dışa doğru hızlı bir yayılma göstermiştir. Başlıca şehirlerde büyük ve görkemli ibadethaneler inşa edilmiş ve kutsal kitap koleksiyonları ve ayinlerin yönetimi için altın ve gümüş kaplar sağlanmıştır.⁶⁷⁴ Eusebius pek çok kentte görkemli kiliseler inşa edildiğini;

⁶⁶⁸ Ahmed Güç, *İlahi Dinlerde Mabed* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992), 166.

⁶⁶⁹ Gonzalez, *The Story Of Christianity*, 1/36.

⁶⁷⁰ Robin Lane Fox, *Pagans and Christians: In the Mediterranean World from the Second Century AD to the Conversion of Constantine* (London: Penguin, 2006), 385.

⁶⁷¹ Fox, *Pagans and Christians*, 514.

⁶⁷² Schaff, *Ön. ver.*, s.43.

⁶⁷³ Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, VIII.1; XIII..6. <http://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf201.html>

⁶⁷⁴ Schaff, *Ön. ver.*, s.44.

yerel yöneticilerin ve imparatorluk memurlarının bu mabetlere hoşgörülü bir tavır sergilediğini belirtmiştir.⁶⁷⁵

Nikomedia⁶⁷⁶ ana kilisesi imparatorluk sarayının karşısında inşa edilmişti.⁶⁷⁷ Bu kadar büyük kiliselerin inşası bir taraftan Hristiyan cemaatin sayısındaki artışı gösterirken diğer taraftan kiliseye gelen yüksek sınıftan insanların varlığına işaret ediyordu.⁶⁷⁸ Schaff'a göre bu rahatlık ortamında aynı oranda disiplin gevşedi, kavgalar, entrikalar ve hizipler arttı ve dünyevi bir yaşam tarzı hâkim oldu. Dolayısıyla bu dönem ona göre yeni bir deneyim, zorunlu ve sağlıklı bir arınma süreciydi.⁶⁷⁹

Kırk yıllık istirahatten sonra, imparator Diocletianus ile Hristiyanlara yönelik tüm eski zulümleri gölgede bırakan, takibatların sonuncusu ve en şiddetlisi başlıyordu. Öyle ki İmparator Diocletian'ın tahta çıkışı olan 284 yılı Mısır ve Habeşistan'daki Kıpti Kiliseleri tarafından hala “Şehitler Çağı” adı altında tarihlendirilir. Bu döneme Hristiyanlık tarihinde “Büyük Takibat” adı verilir. Takibat dönemine tanıklık etmiş olan Lactantius⁶⁸⁰ ve Eusebius'un⁶⁸¹ eserleri bu dönemle ilgili birincil kaynaklardır.

Diocletianus'un takibatı 23 Şubat 303 tarihinde Nikomedia'daki kilisenin yıkılmasıyla Terminalia bayramındaOp başladı.⁶⁸² Diocletianus, kilisenin talan edilip kutsal metinlerin yakılması ve en sonunda binanın harabeye çevrilmesini kilisenin tam karşısında yer alan sarayından Galerius'la beraber izlemiştir. 24 Şubat 303'te Büyük Takibat'ın ilk edictumu yayınlanmıştır.⁶⁸³ Bu edictumda yer alan maddelerden bazıları şunlardır: Kiliseler, kutsal metinler ve kutsal metinleri bulunduran evler yakılacak, kiliseye ait olan eşya ve mülklere el konulacak, sosyal

⁶⁷⁵ Eusebios, *Historia Ecclesiastica*, VIII.1.5.

⁶⁷⁶ M.Ö.262'de Bithynia kralı I. Nikomedes tarafından bugünkü İzmit'in merkezinde yükselen tepenin eteklerine kurulan ve krallığın başkentliğini yapan şehir Roma imparatorluğu döneminde Bithynia eyaletinin metropolisi olmuştur. Diokletian'ın (M.S. 284-305) zamanında ise büyük emek ve yatırımlarla imparatorluğun beşinci büyük şehri haline getirilmiştir.Kamil Doğancı, “Antik Kaynaklar Işığında Eskiçağda Nikomedia (İzmit) ve Civarını Etkileyen Depremler”, ed. Haluk Selvi vd. Cilt:1,(Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II, Kocaeli: Pelikan Basım, 2016), s.87.

⁶⁷⁷ Lactantius, *De Mortibus Persecutorum*, <https://www.thelatinlibrary.com/lactantius/demort.shtml>, 12. 3.

⁶⁷⁸ Efrumiye Ertekin, “Roma Devletinin Hristiyanlığı Ortadan Kaldırmaya Yönelik Son Hamlesi: Büyük Takibat (303–311)”, *Selevcia Ad Calycadnym* ,Sayı:I, (2011), s.95.

⁶⁷⁹ Schaff, *Ön.ver.* , s. 44.

⁶⁸⁰ Lactantius, *Ön.ver.* 10.

⁶⁸¹ Eusebios, *Ön.ver.* , VIII.

⁶⁸² Lactantius, *Ön. ver.* , 12.1.

⁶⁸³ Lactantius, *Ön. ver.* , 13.1.

yönden üst düzey ve ayrıcalıklı olan kimseler Hristiyanlıkta ısrar ederse hakları ellerinden alınacak, azatlı memurlar köle seviyesine düşürülecek.⁶⁸⁴ Ortak naip Constantius Chlorus'un ve oğlu Büyük Konstantin'in mümkün olduğunca Hristiyanları korumaya hazır olduğu Galya, İngiltere ve İspanya bölgeleri hariç zulüm kısa sürede tüm Roma İmparatorluğu'na yayıldı. Ancak buralarda bile kiliseler yıkıldı.⁶⁸⁵

Buna rağmen Diocletianus döneminde Hristiyanlar sayıca artmış ve özellikle şehirlerde daha fazla görünür olmuştur. Çünkü bu dönemde onlar orduda zorunlu görev alma ve devlette belirli kademelere gelme noktasında önceki dönemlere göre daha azimli olmuşlardır. Sayıca artan ve nüfuz bakımından güçlenen Hristiyan cemaatin gelirleri de doğal olarak artmış ve böylece daha büyük ibadethaneler inşa etmeye başlamışlardır.⁶⁸⁶

Eusebius büyük şehirlerde Hristiyanların toplu ibadetleri için mekân olarak “Aulae Ecclesiae” ya da onların “Kilise Salonları” adını verdikleri evlerin yapıldığını haber vermektedir.⁶⁸⁷ “Renewing the City of God” adlı eserinde Michael E. DeSanctis de Hristiyanların tapınağa benzer uzun ve bölümlere ayrılmış koridorların aksine açık ve birleşik odalarda veya salonlarda toplanma fikrinin yeni olmadığını belirtir. Bu fikir üçüncü ve dördüncü yüzyıl kilise yapılarından alınmıştır. Erken Hristiyanlığın ev kiliselerinin ilk halefleri arasında “aulae ecclesiae” (Kilise Salonları) adı verilen üçüncü ve dördüncü yüzyıl yapıları bulunuyordu. Bunlar sadece yardımcı odalarla çevrili merkezi salonlardan müteşekkil olup Konstantin sonrası bazilikan kiliselerinde standartlaştırılacak olan ölçeğe ve iç bölümlere sahip değillerdi. Benzer şekilde, Orta Çağ Avrupası'nda da mütevazı tek nefli ibadet binaları, çift ve üç nefli kiliseler ve dilenci topluluklar tarafından yapılmış Romanesk binalar karşımıza çıkmaktadır. Bunların nef ve koridor boşlukları, özellikle halka açık vaaz için uygun salonlar oluşturmuştur. Almanya'daki salon kiliselerinin (Hallenkirchen) gelişmesinde etkili olan bu yapılara Saksonya eyaletinde bulunan Marienberg'deki Aziz Mary Kilisesi (yapımı 1558) veya Annaberg'deki Aziz Anne kilisesi (yapımı 1499) örnek gösterilebilir. Almanya'da salon kilise tipi o kadar kalıcı

⁶⁸⁴ Ertekin, *Ön. ver.* , s. 100-101.

⁶⁸⁵ Schaff, *Ön. ver.* , s.47.

⁶⁸⁶ Eusebios, *Ön.ver.* , 8.3; Fox, *Ön.ver.* , s. 658-661; Noel Emmanuel Lenski (ed.), *Age of Constantine* ,(Cambridge ; New York: Cambridge University Press, 2006), s.137.

⁶⁸⁷ Eusebius, *Ön.ver.* , 8.5-7; Lactantius, “Church Fathers: Of the Manner in Which the Persecutors Died” [06 Ekim 2022], s.12; Michael E. DeSanctis, *Renewing the City of God: The Reform of Catholic Architecture in the United States* (Chicago: Liturgy Training Publications(LTP), 1993), s.16.

olmuştur ki, modern Katolik mimarisinin gelişimine büyük katkılarda bulunan Dominikus Böhm ve Rudolf Schwarz gibi yirminci yüzyıl tasarımcılarının eserlerinde bile varlığını göstermiştir. Örneğin Böhm'ün Almanya'daki Ringenberg bölge kilisesi ve Schwarz'ın Oberhausen'daki Kutsal Aile Kilisesi (Heilige Familie) (yapımı 1955-1958) esasen geniş ve düzenli hacimlerini modern inşaat yöntemlerine borçlu olan salon kiliseleridir.⁶⁸⁸

Şekil 1. Marienberg Aziz Mary Kilisesi

Kaynak: <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=36693240>

Salon kiliseleri o dönem büyük kalabalıkları kendine çekmeyi başarmıştır. Tarihçi Lactantius eserinde, İzmit'teki imparatorluk sarayının alanında böyle bir kilisenin varlığından bahsetmiştir.⁶⁸⁹

Hristiyanlığın resmiyette din olarak tanındığı Konstantin dönemine geçmeden önce çalışmamızın bu bölümünde Takibat döneminde yapılmış ve günümüze kalıntıları ulşmış olan ilk ev kilisesi/salon kilisesi olan Dura Europos hakkında bilgi verilecektir.

1.4.2.1. Dura Europos Ev Kilisesi

Erken Hristiyanlık döneminden arkeolojik olarak günümüze ulaşan Hristiyanlığın en eski kilisesi Dura Europos Ev Kilise'sidir. Suriye'nin doğusunda, Fırat kıyısında küçük bir kent olan Dura Europos kenti miladi ikinci yüzyıl ortalarında Part egemenliğinden ayrılarak kalıcı olarak Roma egemenliğine

⁶⁸⁸ DeSanctis, *Ön.ver.*, s. 16-18.

⁶⁸⁹ Lactantius, *Ön.ver.*, "Church Fathers..." 12; Sabrina Inowlocki - Claudio Zamagni (ed.), *Reconsidering Eusebius* (Leiden ; Boston: Brill, 2011), s.179.

(M.S.164-165) girmiştir. 256 yılında Sasanilerin saldırısına uğrayıp yıkılan şehir, bir daha yerleşim yeri olarak kullanılmamıştır. 1920 yılında İngiliz askerleri tarafından bölgedeki Bel Tapınağı'nın resimleri keşfedilene kadar neredeyse gizli kalmıştır.⁶⁹⁰ 1928'de Dura-Europos, Fransız Yazıtlar ve Harfler Akademisi ve Yale Üniversitesi tarafından kazılmış, 1932'de Vaftizhanenin resimli doğası bir ev Kilisesinin keşfedildiğini açıkça ortaya koymuştur. Ev Kilisesinin arka veya batı ucu yapının şehir surlarının yanındaki konumu nedeniyle korunurken doğu ucu ise neredeyse tamamen yerle bir olmuştur.⁶⁹¹

Konuttan kiliseye dönüştürülürken bir takım değişikliklere uğrayan evin Kuzeybatı köşesindeki yaklaşık 3 metre genişliğinde ve 7 metre uzunluğundaki oda vaftizhaneye dönüştürülürken içine geniş bir havuz yapılmış, dört duvarına Hristiyanlıktaki önemli hikâyeler resmedilmiştir.⁶⁹²

Hristiyan kullanımına uyarlanmadan önce, yaklaşık 18 metrekare ve 5,2 metre yüksekliğindeki özel ev, sekiz oda ve bir avludan oluşuyordu.⁶⁹³ 232-233 yıllarına tarihlenen evin iki küçük odası birleştirilerek birlikte ibadet edilebilecek 13,5 metrekare büyüklüğünde tek bir mekan haline getirilmiştir. Güney tarafta bulunan bu salonunun doğu ucunda yüksekçe bir platform bulunmaktaydı, bu oda muhtemelen öğretim, dua ve Evharistiya içindi. Odanın kapasitesi ise yetmiş beş kişiydi.⁶⁹⁴ Evin var olan ikinci katı, yapının kiliseye dönüşümü sırasında rahip ve ailesinin evi olarak kullanılmıştır.⁶⁹⁵ Burası Konstantin öncesi döneme ait ev kilise tipinde günümüze kadar korunmuş tek yapıdır.⁶⁹⁶ Muhtemelen 233 yılından 256 yılına kadar kullanılmıştır. Kuzey dış duvarına eklenen seki dışında ev dışarıdan bakılınca komşularından ayırt edilemezdi. Muhtemelen büyüyen Hristiyan cemaati, dışarıda bile barınma ihtiyacı hissetmiştir.⁶⁹⁷

⁶⁹⁰ Nivine Al Rihawi, Dura-Europos'ta Tek Tanrılı Dinlere Ait Duvar Resimleri: Metin ve Duvar Resimlerinin Karşılaştırılması (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), s.1.

⁶⁹¹ Snyder, *Ön.ver.*, s.129.

⁶⁹² Michael Peppard, *The World's Oldest Church: Bible, Art, and Ritual at Dura-Europos, Syria* (New Haven: Yale University Press, 2016), s.18.

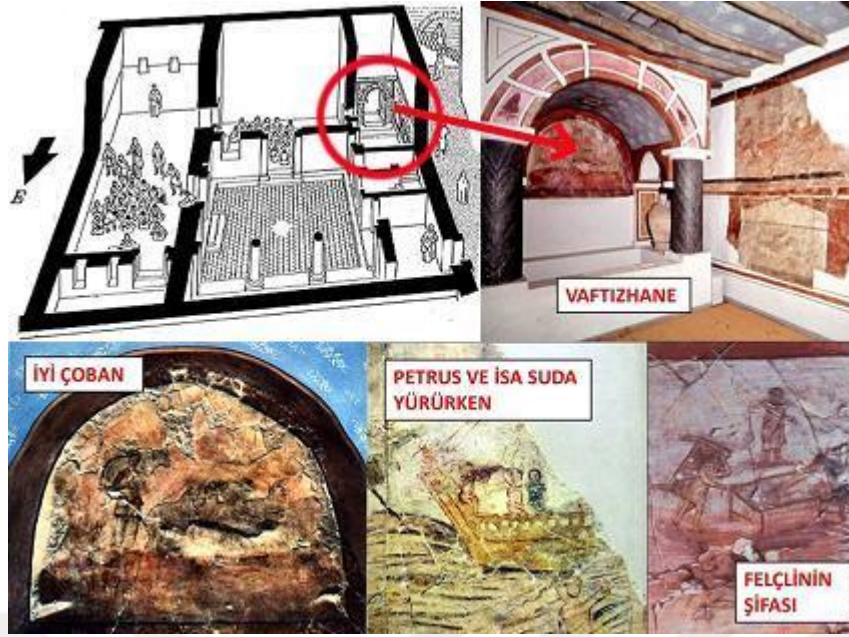
⁶⁹³ Snyder, *Ön.ver.*, s.129.

⁶⁹⁴ Peppard, *Ön.ver.*, s. 1.

⁶⁹⁵ "En Eski Ev Kilisesi Kalıntısı:Dura-Europos" (Erişim 20 Ekim 2022).

⁶⁹⁶ Graydon F. Snyder, *Ante Pacem: Archaeological Evidence of Church Life Before Constantine* (Macon, Georgia: Mercer University Press, 2018), s.128.

⁶⁹⁷ Howard A.Snyder, *Ön.ver.*, s.134.

Şekil 2. Dura Europos Kilisesi Planı Ve Vaftizhane Duvarındaki Resimler

Kaynak: http://www.oodegr.com/tourkika/ieroi_xwroi/dura_europos.htm

1.4.3. Takibat Döneminin Sonu: İmparator Konstantin ve Milano Fermanı (M.S.313 ve sonrası)

Diocletian ve Maximian 305 yılında görevden ayrıldıktan sonra Galerius ve Constantius agustusluğa yükseltilmişlerdir. Sistem gereği her bir *Agustus* kendisi birer kayser atayacakken Galerius her iki kayseri de kendisi belirlemiştir. Kendisi için yeğeni Maximinus'u, Constantius için ise Flavius Valerius Severus'u seçmiştir. Tetrarşi sistemi bundan kısa bir süre sonra Konstantin ile sona ermiştir.⁶⁹⁸

Eusebius ve Lactantius tarafından Hristiyanlara yapılan zulmün mimarı olarak görülen Galerius amansız bir hastalığa yakalanır. Vücudunun tamamını iltihaplı yaraların kapladığı, kötü koku ve dayanılmaz ağrıların eşlik ettiği bu hastalıkla Galerius bir yıl mücadele eder. Eusebius ve Lactantius'a göre tüm bu acıları Tanrı ona zulmünün karşılığına bir ceza olarak vermiştir.⁶⁹⁹ Galerius 311 yılında Hristiyanlara uyguladığı takibatı sonlandırmış tüm dinlere hoşgörüğü içeren bir ferman yayınlamıştır.⁷⁰⁰ Bu fermanın kısa süre sonra da ölmüştür. Galerius'tan sonra yönetimi devralan Maximinus Daia, bu hoşgörü fermanına uymamış ve Hristiyanlara eziyet etmiştir.⁷⁰¹ Ta ki 312 yılında Konstantin'in Maxentius'u yenip

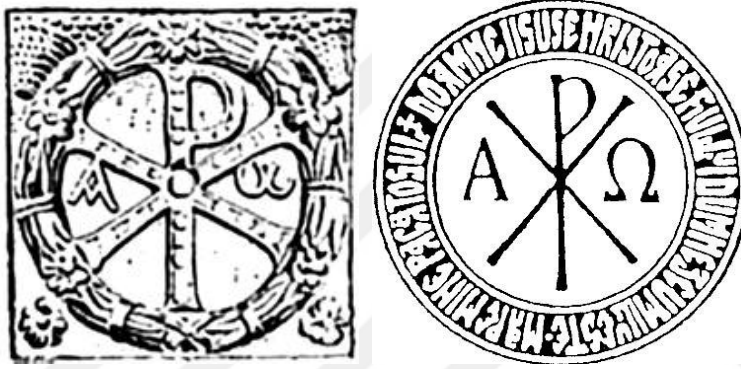
⁶⁹⁸ Frend, *Ön.ver.*, s. 522.

⁶⁹⁹ Eusebius, *Ön.ver.*, 8.16, Lactantius, *Ön.ver.*, s. 33-34.

⁷⁰⁰ Eusebius, *Ön.ver.*, 8.16.

⁷⁰¹ Hans A. Pohlsander, *The Emperor Constantine* (London ; New York: Routledge, 2004), s.22.

yönetimi ele geçirmesine kadar. Bu tarihten itibaren Hristiyanlar için yeni bir sayfa açılacaktır. Lactantius'un bildirdiğine göre 312'de Milvian Köprüsü Savaşı'ndan önceki gece Konstantin rüyasında askerlerinin kalkanlarına Mesih'in işaretini koymasının emredildiğini görür. Konstantin kendisine söyleneni yapar ve savaşı kazanır. Artık o "Hristiyanların Tanrısı"nın gücüne inanmaya başlamıştır. Eusebius, *Life of Constantine* adlı kitabında Konstantin ve ordusunun Roma'ya doğru ilerlerken güpegündüz gökyüzünde garip bir fenomen gözlemlediğini haber verir; gökyüzünde bir ışık haçı bulunmakta ve "bu işaretle galip geleceksin" cümlesi yazmaktadır. Ertesi gece Mesih, Konstantin'e görünür ve ona göksel işareti ordusunun savaş sancaklarına koymasını söyler. Yeni savaş amblemi labarum⁷⁰² olarak tanınır. Bu iki farklı rivayetten Lactantius'un bildirdiği daha inandırıcı bulunmaktadır.

Şekil 3. Labarum

Kaynak: <https://tr.wikipedia.org/wiki/Labarum> <https://www.arkeolojikhaber.com/haber-labarum-labarum-sembolu-19371/>

Roma'nın ele geçirilmesinden kısa bir süre sonra, Konstantin Kartaca piskoposuna ve Afrika valisine, Hristiyanlık dinini desteklediğini teyit eden mektuplar gönderdi, Hristiyan kilisesini kamu fonlarından sübvansetti ve din adamlarını vergiden muaf tuttu. Constantine, Maxentius'u 28 Ekim 312'de Milvian Köprüsü'nde mağlup ederken Licinius da Maximinus Daia'yı 30 Nisan 313'te Tzirallum'daki Ergen Kampüsü'nde (Trakya'da Edirne yakınlarında) yenilgiye uğrattı. Milvian Köprüsü Savaşı'ndan önce Konstantin, üvey kız kardeşi Constantia'yı imparator arkadaşı Licinius ile nişanlayarak siyasi bir hamle yapmıştı.

⁷⁰² Grek alfabesindeki Chi (X) ve Rho (P) harflerinin iç içe geçmesiyle oluşturulan ve Ortodoks mezhebinin önemli sembollerinden biri olan Labarum, Mesih'in Latince isminin (Christus) görünümünden biridir. I. Konstantin döneminden itibaren kullanılmaya başlanan bu sembol daha sonra Roma ve Bizans imparatorları tarafından da kullanılmıştır. "Labarum", (Vikipedi), <https://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=Labarum&oldid=26103463>, [30 Ağustos 2021].

Sınırları Atlantik Okyanusu'ndan Dicle Nehri'ne uzanan Roma imparatorluğu artık iki efendinin; Batı'da Konstantin ve Doğu'da Licinius'un elindeydi. 313 yılının Şubat ayında iki imparator Milano'da bir araya geldi. Gündemlerinde imparatorluk yönetimini yeniden düzenlemek, aralarında akrabalık bağı kurmak ve Hristiyanlara karşı izlenecek siyasetin mahiyeti gibi konular vardı. Bu vesileyle Konstantin'in kardeşi Constantia ile Licinius'un evliliği gerçekleşti. Böylece iki augusti akraba oldular. Toplantıda uzun zamandır takibata uğrayan Hristiyanlara hoşgörülü bir siyaset izlenmesi kararlaştırıldı. Ve bu karara ilişkin yayınlanan hoşgörü fermanı Milano'da yayınlanmamasına rağmen tarihte hep Milano Fermanı olarak (Edictum Mediolanense) anılmıştır. Eskiden Maximinus Daia'nın kontrol ettiği eyaletlerin valilerine Licinius'un yazdığı bir mektup olan bu fermanın metni Lactantius tarafından Latince ve Eusebius tarafından Yunanca olarak kaydedilmiştir. Mektupta Hristiyanlara yapılan zulmün son bulması, el konulan Hristiyan mülkünün hızla iade edilmesi ve tüm vatandaşların dinlerini uygulamakta özgür olmaları talimatları yer almaktadır.⁷⁰³ Licinius büyük takibatın sorumlularına ölüm emri vermiş, tüm vilayet yöneticilerine mektuplar yazarak Milan Fermanı'nda alınan dini hoşgörü kararlarına uyulmasını emretmiştir. Bu dönem İzmit'ten İskenderiye'ye tüm ülkede kiliseler inşa edilmeye başlanmıştır.⁷⁰⁴

Konstantin ve Licinius arasındaki antlaşma çeşitli sebeplerden ötürü on iki yıl sonra sona ermiş ve giriştikleri savaşta (M.S. 324) Konstantin Licinius'u büyük bir mağlubiyete uğrattıktan sonra Roma'nın tek imparatoru olmuştur. Bu durum onun Hristiyanlara olan hoşgörü siyasetini hızlandırmasını sağlamıştır.⁷⁰⁵

Konstantin yaptığı politik hamlelerle Hristiyanların itibarını toplum nezdinde arttırmaya devam etmiştir. Kölelerin kiliseler vasıtasıyla özgürleştirilmesini Roma mahkemelerine kıyasla daha kolay hale getirmesi bunlardan biridir.⁷⁰⁶ Konstantin, hükümdarlığının ilk on yılında birçok yeni uygulamanın yanında kiliselerin kurulmasını hızlandırmış ve adına bastırdığı paralarda her ne kadar bir müddet

⁷⁰³ Pohlsander, *Ön. ver.*, s.25.

⁷⁰⁴ Lactantius, *Ön. ver.*, "Church Fathers:...", s. 44-52; Eusebios, *Ön. ver.*, *Historia Ecclesiastica*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi, 2010), 9.10-11; Timothy David Barnes, *Constantine and Eusebius* (Cambridge: Harvard University Press, 1984), s.63.

⁷⁰⁵ Arnold Hugh Martin Jones, *The Later Roman Empire, 284-602: A Social Economic and Administrative Survey*, Cilt:1 (London: Basil Blackawell: Johns Hopkins University Press, 1964), s.80-81.

⁷⁰⁶ Michele Renee Salzman, *The Making of a Christian Aristocracy: Social and Religious Change in the Western Roman Empire* (Cambridge: Harvard University Press, 2004), s.195.

Koruyucu Tanrı Sol (Güneş) inancını⁷⁰⁷ yansıtmaya devam etse de daha sonra Hristiyan sembollerine yer vermiştir. Bu ve benzeri bütün uygulamaları Konstantin'in Hristiyanlığı ne kadar benimsediğini ve onu sahiplendiğini göstermektedir. Özellikle Hristiyan şehitlerine atfen yeni kiliseler yapılması, hem yerel Hristiyan cemaatin hem de imparatorluğun katkıları ile birçok şehirde inşa edilen kilise sayısının artması bu dönemde olmuştur. Bir taraftan kilise kurumsallaşırken diğer yandan dönüşüm madeni paralarda kendini göstermeye başlamıştır.⁷⁰⁸ Artık paraların üzerindeki pagan tanrı sembolleri yerlerini zamanla Hristiyan sembollerine ve kristogramlara⁷⁰⁹ bırakmıştır.

Konstantin'in imparatorluk kaynaklarını Hristiyanlar için kullanmasının somut bir örneği Afrika'da ve diğer eyaletlerdeki kilise mülkünü restore etmesidir. Onun imparatorluk hazinesinden kiliseye büyük bağışlar yapması önemli bir adımdı. Çünkü önceki imparatorlar mülklerini iade ederek Hristiyanlara yönelik zulmü sona erdirmiş olsalar da, önceki hiçbir imparator bu ölçekte para bir yana, kiliseye maddi bir destek vermemiştir. Yine Konstantin din adamlarına zorunlu sivil kamu görevlerinden muafiyet vermişti ki bu daha önce yalnızca geleneksel Roma kültürü içinde özellikle değerli görülen sporcular, doktorlar ve öğretmenler gibi gruplara tanınan bir ayrıcalıktı.⁷¹⁰ Konstantin'in Hristiyan din adamlarına tanıdığı bu muafiyet onun kiliseyi devletin yararına kabul ettiğini gösterir. Ancak belki de kiliseyi devlete bir fayda sağlamak için ilhak ettiği de düşünülmüştür. Konstantin'in Hristiyan oluşu beklenmedik bir olaydı ve halen birçok yönden tartışmalı bir meseledir. Hristiyanlığa bağlılığında samimi miydi? Hristiyanlığı geleneksel kültürlerin öğeleriyle ne kadar birleştirdi? Konstantin'in Hristiyanlığa verdiği kesin destek hangi tarihten itibaren başlatılabilir? Ölüm döşegine kadar niçin resmi olarak vaftiz edilmedi gibi sorulara cevap aranmaktadır. Konstantin Hristiyanlığın resmi din olması için adımlar atmıştır. Örneğin tüm ülke genelinde pagan tanrılar adına

⁷⁰⁷ Konstantin'in paraların üzerinde yer verdiği Sol (Güneş) inancının aslında Hristiyanlıkla ilgili bir yorumunun olduğudüşünülmektedir. Bkz.Beard, *Ön. ver.* , s.367.

⁷⁰⁸ Eusebios, *Ön. ver.* , *Historia Ecclesiastica*, 10.2; Sozomen, *The Ecclesiastical History of Sozomen: A History of the Church from Ad 324 to Ad 440*, çev. Edward Walford (Mercantville, NJ: Evolution Publishing, 2018), 1.9; Mary Beard vd., *Religions of Rome*, Sayı:1 (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1998), s. 368-369.

⁷⁰⁹ Hristogram, Christus kelimesinden türetilmiş amblemlerdir. Bunların en eskisi Christus kelimesinin Yunan alfabesindeki karşılığında geçen Chi (X) ve Rho (P) harflerinden oluşan amblemdir. Bkz.137.dipnot.

⁷¹⁰ Beard vd., *Ön. ver.*, s.36.

yapılan ritüel ve ayinlere ilişkin bir yasa çıkarmıştır.⁷¹¹ Eusebius Konstantin'in bu konudaki sözlerine yer vererek onun pagan inancıyla mücadelesindeki kararlılığına vurgu yapar: “Bundan böyle hiç kimse put niteliği taşıyan nesneleri kullanmaya cüret edemeyecek, kehanet ve büyücülükle uğraşamayacak, hatta kurban bile adayamayacaktır”⁷¹²

Roma İmparatorluğu’nda Hristiyanlara yönelik M.S. 64 yılında resmi olarak başlayan takibat 313 yılında Konstantin döneminde Milan Fermanı ile son bulmuştur. Yaklaşık iki buçuk asır süren bu uzun baskı ve zulüm döneminde Hristiyanlar bazen rahat nefes alma imkânı bulsalar da genellikle baskı ve işkencelere maruz kalmış çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. Bu süreç Hristiyanlığı zayıflatmak yerine aksine güçlenip yayılması sonucunu ortaya çıkarmıştır. Öyle ki III. yüzyılın sonlarında imparatorluğun sınırları içindeki bölgelerde Hristiyanlığın varlığı hissedilir noktaya ulaşmıştı. Hristiyanlık sadece halk arasında yayılmamış aynı zamanda imparatorluk içinde belirli mevkilerdeki görevliler arasında müntesip kazanmıştır. Gittikçe güçlenen ve görünür hale gelen Hristiyanlık çeşitli nedenlerle takibata uğramış ancak bazı imparatorlar tarafından yayınlanan hoşgörü fermanı ile de her seferinde Hristiyanların varlığı ve nüfuzu kabul edilmiştir. Nihayet Milan Fermanıyla (313) Hristiyanlık imparatorluğun “Religio Licita” olarak tanımladığı yasal dinleri arasına girmiştir.⁷¹³ Hristiyanlığın Roma İmparatorluğu’nun resmi dini olması M.S. 492 yılında imparator I.Theodosius’un Hristiyan olmayan bütün ibadet biçimlerini yasaklaması ile gerçekleşmiştir.⁷¹⁴

Takibat döneminde Hristiyanlar baskı ve zulmün şiddetlendiği zamanlarda ıssız, gözden uzak yerlere gitmişlerdir. Mağara kiliseleri, katakomplar ve yeraltı şehirleri onların sığındığı ve ibadet için bir araya geldikleri yerler olmuştur. Bu dönemde rahat nefes aldıkları zamanlarda ise ev kiliselerinin ardılları sayılan salon kiliseleri ve Roma devletinden satın aldıkları bazilikalar onların ibadet mekânları idi. Konstantin dönemi ve sonrasında ise bugünkü manada kilise binalarının inşası hız ve yaygınlık kazanmıştır.

⁷¹¹ Eusebius, “Life of Constantine”, <https://www.newadvent.org/fathers/25021.htm> [07 Ekim 2022], 2.45.3, Edward Jay Watts, *The final pagan generation* (Oakland, California: University of California Press, 2015), s. 49.

⁷¹² Eusebius, *Ön. ver.*, “Life of Constantine”, 2.45.

⁷¹³ Zafer Duygu, *Hristiyanlık ve İmparatorluk Geç Antikçağ’da Kilise-Devlet İlişkileri Ve Kristoloji Paradigmaları* (İstanbul: Divan Kitap, 2017), s. 177.

⁷¹⁴ Demirci, *Ön. ver.*, “Hristiyanlık”.

1.5. TAKİBAT DÖNEMİNDE MABET OLARAK KULLANILAN YAPILAR

1.5.1. Mağara Kiliseler

Mağaralar bir insanın geçebileceği büyüklükte ağız olan yer yüzeyi altındaki boşluklar olup yüzeye açılımları bulunan oluşumlardır.⁷¹⁵ Arapça bir kelime olan mağara, ğavr kökünden gelmektedir. Ğavr; “derinlemesine girme, dalma, çukur olmak” filinden türemiştir.⁷¹⁶ İlkçağlardan itibaren insanlar başta barınma olmak üzere sığınak, depolama, ibadet ve ayin için binlerce yıl mağaraları kullanmıştır. Nitekim ateş izi, taştan yapılmış silahlar fildişi kemik vs. malzemelerden yapılmış süs eşyaları gibi Prehistorik döneme ait buluntular bunun kanıtıdır.⁷¹⁷

Mitolojide, “dağ” sembolizminin vazgeçilmezi olan mağara insanın yaratıldığı yer, ölümlü tanrı ve tanrıçaların, ruhani varlıkların doğduğu yer olarak görülmüş ve ilahi olanla iletişime geçilen mekânlar olarak tasavvur edilmiştir. Mitolojide dağ eril prensip, mağara dişil prensip olup mağaralar Toprak Ana’nın rahmi olarak hem toprağa verilmenin hem de yeniden doğmanın sembolü olmuştur. Bu sebeple bazı toplumlarda “mağaraya girmek” “*Dünya Ana’nın rahmine yeniden girmek*” demektir. Bunun yanında mağaralar, kahramanların doğum yeri ve tasavvufta benliğin yok edildiği ilahî hikmetlere erişildiği mekânlardır. Örneğin Battal Gazi’nin babası Hüseyin Gazi bir av esnasında bir geyiği takip eder. Geyik bir mağaranın içine girince o da girer ve burada bir ses ona oğlu Cafer’in (Battal Gazi) dünyaya geleceğini müjdeler. Aynı şekilde Köroğlu, kahramanlık döneminin sona ereceğini anlayarak bir dağda veya mağarada “Kırklara” karışır.⁷¹⁸

Dağlar ve mağaralar peygamberlerin de hayatında önemli bir yere sahiptir. Musa’nın Sina Dağı’nda Tanrı ile konuşması ve tabletleri alması⁷¹⁹, İlyas’ın Tanrı Dağı’nda kaldığı mağarada⁷²⁰ Tanrı ile konuşması ve Hz. Muhammed’in Nur Dağı’ndaki Hira Mağarası’nda vahiy alması ve hicret sırasında Sevr Mağarası’nda gizlenmesi bu duruma örnek teşkil etmektedir.⁷²¹

⁷¹⁵ Lütfi Nazik, “Yeraltı Karanlıklar Dünyasının Gizemli Oluşumları: Mağaralar”, *Mavi Gezegen* 24 (2018), s.21.

⁷¹⁶ “Mağara Kelime Kökeni, Kelimesinin Anlamı - Etimoloji” <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/mağara>, [18 Ekim 2022].

⁷¹⁷ Erksin Güleç - İsmail Baykara, “Üçağızlı Mağarası Üst Paleolitik Dönem Ahmarian Taş Alet Kültürü”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt-Sayı:54-1 (2014), s.149.

⁷¹⁸ “mağara sembolü”, http://www.astroset.com/bireysel_gelisim/sembol/s42.htm, [18 Ekim 2022].

⁷¹⁹ Çık.25-31.

⁷²⁰ I.Krallar 19: 8-13.

⁷²¹ Mehmet Alparslan Küçük, “İkonografiden İnanca ‘İsa Mesih’in Dirilişi/Paskalya’ Süreci”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* Sayı: 3 (2016), s.244.

Hem mitolojik hem de ikonografik açıdan son derece önemli olan mağaralar, zamanla mabetlere dönüştürülmüş böylece tarihte insanoğlunun ilk ibadet mekânları olmuşlardır. Bu sebeple günümüzde inanç turizminin başlıca eserleri arasında yerlerini almışlardır. Önemlerine binaen mağaralar niteliklerine göre UNESCO'nun kültürel veya doğal miras listesinde yer almaktadır. Yeraltı şehirleri kaya kiliseleri gibi yapay mağaralarıyla Kapadokya, UNESCO tarafından kültürel miras olarak koruma altındadır.⁷²² Kapadokya, tek nefli, iki ve üç nefli, serbest haç plânlı veya kare içinde haç plânlı olan yüzlerce mağara ve kaya kilisesine sahiptir. Bu kaya kiliselerinden bazıları şunlardır: Geyikli Kilise, Güzelöz Haç Kilisesi, Sümbüllü Kilise, Ağaçaltı Kilisesi (Daniel Pantanassa), Konstantin ve Helena Kilisesi, Hagios Anargyros (Sivişli) Manastırı, Gümüşler Manastırı, Aziz Basil Şapeli, Aziz Jean (Karşı) Kilisesi, Kılıçlar Kilisesi, Karanlık Kilise, Aziz Theodore (Tağar) Kilisesi, Azize Katherine Şapeli, Kızıl Kilise ve Kubbeli Kilise, Meryem Ana Kilisesi, Ayrıca Göreme'deki en eski kaya kiliselerinden olduğu rivayet edilen Tokalı (Taçlı) Kilise; Yılanlı Kilise.⁷²³

Hz. İsa'dan sonra havariler döneminden itibaren Hristiyanlar için mağaralar hayati önemi haiz olmuştur. Özellikle Roma İmparatorluğu'nun uyguladığı baskı dönemlerinde mağaralar onların dinlerini yaşayabilmeleri ve toplanabilmeleri için bir sığınak olmuştur. Daha önce ifade edildiği üzere havariler Roma topraklarının değişik bölgelerine Hristiyanlığı yaymak için seyahate çıkmışlardır. Mısır, İskenderiye, Şam, Lübnan, Ürdün, Kumran, Antakya, Tarsus, Silifke, Konya, Kapadokya, Yalvaç, Pamukkale, Efes, Antalya, Kıbrıs ve Roma bu merkezlerin başlıcalarıdır. İlk dönem Hristiyanları dinlerini yaşayabilmek için devrin zalim yöneticilerinden kaçarak uzak yerlerde mağara ve vadilerde yaşamışlardır. Anadolu'da bunun birçok örneği vardır. Yer seviyesinden yaklaşık 500 metre derinlikte ve doğu-batı yönünde kilometrelerce uzanan İhlara vadisinin her iki tarafındaki dağlara oyulmuş kilise ve mabetler bunun somut örneğidir. Yine Tarsus, Silifke Cennet Mağarası, Nevşehir, Göreme, Derinkuyu Yeraltı Şehri Anadolu'da mağara kiliselerin ilk örnekleri olması bakımından önemlidir.⁷²⁴

⁷²² “Philippi Arkeolojik Bölgesi” (Unesco Dünya Mirasları), <https://whc.unesco.org/en/list/?search=t%C3%BCrkiye&order=country>, [16 Şubat 2022]

⁷²³ Bu kiliseler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Alparslan Küçük, *İnanç Turizmi Açısından Türkiye'de Dini Mekânlar (Yahudilik-Hristiyanlık Örneği)*, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2015).

⁷²⁴ Muharrem Yıldız, *Erken Dönem Hristiyanlık (M.Ö.2-M.S.2.yy)* (İstanbul: Seda Ozalit, 2012), s.268-269.

Dışarıdan bir barınak gibi görünen Derinkuyu Yeraltı Şehri yerin yedi kat altına merdivenlerle inilen ve her türlü ihtiyaca cevap verebilecek donanıma sahip olan yapısıyla ilk dönem Hristiyanlarının gözlerden uzak bir şekilde dinlerini yaşama imkânı sağlamıştır. Keza Göreme'deki yer altı mahzenleri, Ashab-ı Kehfe ait olduğuna inanılan Tarsus Encilus dağında, Silifke'nin Cennet Mağarasında, Efes'te, Maraş Elbistan'da, Diyarbakır Lice'de Ashab-ı Kehf mağaraları ve daha niceleri ilk dönem Hristiyanların özellikle de Pavlus yanlıları ile derin ayrılıklar yaşayan Ebionitlerin eseridir denilebilir. Çünkü Pavlus cemaatinin sayısı sürekli artarken Yahudi Hristiyanlar bir süre sonra tarih sahnesinden silinmişlerdir.⁷²⁵ Daha sonraki dönemlerde ise Neon'dan (M.S.64) itibaren resmi olarak Hristiyan olan herkese takibat uygulanmaya başlamıştır. 64 yılından 313 yılında açıklanan Milan Fermanı arasında geçen takibat döneminde Hristiyanların mağaraları aktif şekilde kullandıkları bilinmektedir. Dördüncü yüzyıl başlarından itibaren Hristiyanlığın paganizm ile beraber yasal din olarak kabulünden itibaren kutsal sayılan bu mağaralara kiliseler yapılmıştır. Yukarıda bazılarının isimlerine yer verilen kaya kiliselerinin sayıları bir hayli fazla olup, bu kiliselerin tamamı konumuzun kapsamı dışında olduğundan bu bölümde sadece Anadolu'da Erken Hristiyanlık döneminde kullanılan mağara kiliselerin iki tanesine yer verilecektir. Bunlar Saint Pierre Kilisesi ile Aya Tekla Kilisesi'dir.

Hristiyanlık tarihinin ilk mağara kilisesi olarak kabul edilen Saint Pierre Mağara Kilisesi Hatay ili, Antakya ilçe merkezi, Küçük Dalyan Mahallesi sınırları içerisinde bulunur.⁷²⁶ Kudüs'ten sonra ikinci önemli hac merkezi sayılan ve günümüzde anıt müze olarak kullanılan kilisede valilik izniyle 29 Haziranda ayin yapılmaktadır. Yüksekliği 7,2 metre, genişliği 9,4 metre ve derinliği 14.35 metre olan mağara Stauris Dağı'nın batısındaki kayalara oyularak yapılmıştır.⁷²⁷

Hristiyanların gizli olarak buluştukları ve havari Petrus'un M.S. 29-40 yılları arasında yaşadığı bu kentte Hristiyanlara ilk defa vaaz verdiği yer olduğuna inanıldığı için mağaraya Aziz Petrus (St. Pierre) adı verilmiştir. 29 Haziran Aziz Petrus'un kilisenin gizli tüneline öldürüldüğü gün olarak kabul edilmektedir.

⁷²⁵ Aynı. s. 268-269.

⁷²⁶ İsmail Ege, "Saint Pierre (Kilisesi) Mağarası (Antakya/Hatay)", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt-Sayı:3-16 (2015), s.165.

⁷²⁷ Aynı. s.173.

Haçlılar tarafından ele geçirilerek Katolik Kilisesi haline getirilmiştir.⁷²⁸ Papa VI. Paul tarafından 1963 yılında hac yeri olarak ilan edilen kilise günümüzde Dünya Doğal ve Kültürel Mirası Geçici Listesi'nde yer almaktadır.⁷²⁹

Oluşum şekli bakımından doğal olan mağara mabet olarak kullanılması nedeniyle birçok düzenlemeler geçirmiştir. İç kısmına revaklar yapılan dış kısmı da duvarla kapatıldığı için nispeten doğallığı bozulan mağaranın tavanı insan eliyle şekillendirilmiş, kürsünün hemen arkasındaki duvara da Meryemana kabartması yapılmıştır.⁷³⁰

Aya Tekla (Meryemlik) Mağara Kilisesi Hristiyanlığın “*ilk kadın şehidi*” olarak bilinen Tekla'ya atfedilmektedir. Kendisinin Konya'da doğduğu ve ilk rahibe okulunun kurucusu olduğu kabul edilir. Tekla Pavlus'un misyon yolculuğunda geldiği Konya'da onun vaazlarından etkilenecek Hristiyanlığı benimser ve yaşamının son yıllarında Silifke'de münzevi bir hayat geçirir. Azize Tekla, Pavlus'un onayı ile havarilerle eşdeğerde sayılmıştır.⁷³¹ Hastaları iyileştirmesi ve mucizeleriyle ünü her yere yayılan azizenin Silifke dışındaki Konya Kartaca, İtalya ve Suriye gibi bazı yerleşim yerlerinde de kült merkezleri bulunmaktadır.⁷³²

Meryemlik adı ile de bilinen Aya Tekla Yeraltı Mağarası; Katolikler için, bir hac merkezi olup, Mersin'in Silifke ilçesinin Taşucu yolunda bir tepede yer almaktadır. Bu alanda; çok sayıda kilise ile sarnıç, hamam, mezarlıklar ve sur kalıntıları bulunmaktadır. Bu kiliselerden biri de alanın doğu alt kısmında bulunan “Yeraltı Kilisesi”dir. IV. yüzyıla tarihlenen bu kilisenin Tekla Kilisesinin sığınağı olduğu ve üç nefli bir yapıdan oluştuğu belirtilmektedir.⁷³³

Tekla'nın bu mağarada yerin altına girerek kaybolduğuna inanılır. Yine inanca göre Roma'da yeryüzüne çıktığı için mezarı da orada bulunmaktadır. Mağara, devşirme malzemeye kiliseye dönüştürülmüş, daha sonra imparator Zeno (474-491) tarafından bu mağara kilisesi üzerine bir kilise yaptırılmış, etrafında da bir hac merkezi oluşturulmuştur.⁷³⁴

⁷²⁸ Zekeriya Bingöl, “Akdeniz Bölgesinin Kültür ve İnanç Turizmi Potansiyeli Açısından Değerlendirilmesi”, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 8 (2004), s.131.

⁷²⁹ Mehmet Alparslan Küçük, “Mitolojiden İkonografiye Türkiye'nin Turistik Dinî Mekânları: ‘Mağaralar’”, *Gazi Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi*, Cilt:2 (2017), s.33.

⁷³⁰ Ege, *Ön.ver.*, s. 177-178.

⁷³¹ Küçük, *Ön.ver.*, 2017, s. 34.

⁷³² Ayşe Aydın, “Aziz Konon Tasvirli Bir Menas Ampullası”, *Adalya*, Sayı:18 (2015), 292.

⁷³³ Küçük, *Ön.ver.*, 2017, s.35.

⁷³⁴ Ayşe Aydın, *Ön.ver.*, s.292.

1.5.2. Bazilikalar

Bazilika sözcüğü Grekçe bazilike'den (βασιλική) türemiştir. Grekçede krala ait ev (basileiosikos) veya saray anlamında kullanılır. Bazı araştırmacılara göre kelimenin krala ait anlamında kullanılması çok eskidir ve tarihi M.Ö. 5. yüzyıla kadar gider. Roma döneminde bazilika (basilicae), toplantı veya mahkeme amacıyla genellikle iki sıra sütunla üç bölüme ayrılmış binalar için kullanılmıştır. Yargıcın oturduğu bölüm yarım daire şeklinde bir ya da iki apsisi bulunan uzun planlı dikdörtgen yapılardır. Bu adli ticari yapıların ilk örnekleri ise M.Ö. 2. yüzyıla tarihlenmektedir.⁷³⁵ Eski Roma tapınakları sadece rahiplerin girebileceği Tanrı evleri olarak tasarlanmışlardı. Bu binalardaki kemeraltları onların dıştan içe yönelik bir dünya anlayışıyla gerçekleştirildiklerini gösteriyordu. Oysa kilise her şeyden önce aralarında hiçbir fark gözetilmeden ibadet için çağrılmış olan kişilerin bir arada toplanmasını sağlayan bir yerdi. Bu eşitlikçi anlayış içinde, kilise topluluğunu bir araya getiren mekânların çok geniş olması gerekiyordu. Hristiyanlar bu ihtiyaçlarını karşılayacak mimari formu, bir toplantı yeri, mahkeme salonu ve kapalı bir çarşı olarak kullanılan dikdörtgen şeklindeki sahnalı ve yan geçitli bazilikada buldular.⁷³⁶ Bu özellikleriyle bazilikalar Erken Hristiyanlık dönemindeki ilk kilise planlarına ilham vermiştir. Yargıcın apsis içindeki konumunu İsa Mesih almıştır.⁷³⁷ Kiliselerin bazilika olarak adlandırılması bazılarına göre ilk defa Eusebios tarafından 4.yüzyılda gerçekleşmiştir.

Bazilikal kilise bir orta nef ve yan neflerden meydana gelir. Bazilikanın kutsal olan doğu duvarının en ucunda dışarıya doğru yarım daire şeklinde çıkıntı yapan bir apsis, bazilikaya girişin yapıldığı batı tarafında ise narteks veya atrium bulunur.⁷³⁸ Roma bazilikasında apsis içinde yargıcın oturduğu taht (kathedra), önünde ise altar bulunmaktaydı. Doğru bazilikalarında apsisin iki tarafındaki odalardan biri kutsal kitap ve tören giysilerinin bulunduğu diokanikon, diğeri kutsal ekmek ve şarabın hazırlandığı prothesis adlı odalardır. Başlangıçta iki pahlı tek bir çatıyla örtülen bazilika tavanları daha sonra orta nefin yükseltilmesiyle yan nefler

⁷³⁵ Ünal Demirel, *Pisidia Antiokheiası Büyük Bazilika Taban Mozaikleri* (Moldova: Lap Lambert Academic Publishing, 2017), s.10.

⁷³⁶ Germain Bazin, *Sanat Tarihi: Sanatın İlk Örneklerinden Günümüze*, çev. Selahattin Hilav (İstanbul: Kabaıcı Yayıncılık, 2015), s.149.

⁷³⁷ Mehmet İ. Tunay, "İstanbul'da Bizans Sanatı", *Sanat Tarihi Aratırmaları Dergisi*, (1987), 40.

⁷³⁸ Semavi Eyice, "Bizans Sanatı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994.), s.255.

arasındaki kot farkının oluşturduğu alanlarda pencere açılmasıyla ışık sağlanmıştır.⁷³⁹ Yapı içine girince apside doğru orta gemi boyunca yürünür. Bu uzun yol “dünyadan İsa’ya giden yol” anlamına gelir. Aynı zamanda kiliseye bazilikal yani kanunsal esprisini vermiştir. Kökleri Roma bazilikasına ve gizli dinlere ait olan bu yol fikri 312 yılında Konstantin’in inşa ettirdiği Maxentius Bazilikası’nda açıkça görülmektedir. St. Peter Kilisesi düz çatıyla kapatılmış Maxentius Bazilikası ise haç tonoz uygulanmıştır ki bu fark ileride Roma yapı sanatını etkileyecektir. İlk kiliselerin sadeliği ve süssüzlüğü o dönem yaşayan Hristiyanların dünya görüşünü ve riyazet anlayışını yansıtmaktadır.⁷⁴⁰

Tarihlenebilen ilk bazilika 313 yılında Konstantin tarafından Roma piskoposu için yaptırılan bugünkü ismi S.Giovanni in Laterano olan Salvator Kilisesi’dir.⁷⁴¹ Konstantin’in, mimarlara kiliseleri bazilika şeklinde yapmalarını emrettiği kabul gören bir görüştür. Konstantin sonrasında ise hızla gelişen dini mimaride farklı plan ve teknikler kullanılmıştır. 6.yüzyıl başlarında uzunlamasına bazilika kubbeli merkezi planlı yapıyla kaynaştırılmış ve kubbeli bazilikalar oluşturulmuştur.⁷⁴²

Bazilikalar farklı yapı çeşitlemelerinden oluşmuştur. Enine nefli bazilikaların ilk örneği Konstantin’in 319 yılında Roma’da yaptırdığı St. Peter (Aziz Petrus) bazilikası olup bu tür bazilikalarda apsisin önünde yan nefleri de aşan enine bir nef bulunur. Apsisin kuzey ve güneyinde birer konkha yer alan Doğu bölümü Trikonkhoslu bazilikalar, Konstantin döneminde Roma’da yapılmış olan yan nefleri çevre koridorları şeklinde olan çevre koridorlu bazilikalar, orta nefin büyük bölümü üzerinde kule benzeri bir yükseltinin bulunduğu kule yükseltili bazilikalar ki bunlar kubbeli bazilikaların öncüsü olarak kabul edilir. Bir diğeri de kubbeli bazilikalar. En erken tarihli kubbeli bazilika İstanbul’daki Hagios Polyeuktos’tur (524-527). Bazı bazilika formları bunlara benzemeyip farklı tarzlarda inşa edilmiştir. Örneğin Beytullahim’deki Doğu Kilisesinin yapımında (330)beş nefli bazilika ile sekizgen merkezi plan birleşmiştir.⁷⁴³ Doğu Roma İmparatoru Jüstinyen 534-549 yılları arasında inşa ettirdiği S.Apollinare in Classe adlı kiliseye *campanile* denilen çan

⁷³⁹ Demirel, Ö.n.ver. , s.12.

⁷⁴⁰ Adnan Turani, *Dünya Sanat Tarihi* (İstanbul:Remzi Kitabevi, 2011), s.205.

⁷⁴¹ Guntram Koch, *Türkiye’deki Geç Antik Dönem Merkezleri İle Birlikte Erken Hristiyan Sanatı*, çev. Ayşe Aydın (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2015), s. 41.

⁷⁴² *Aynı.* s. 41.

⁷⁴³ *Aynı.* s. 44-46.

kulesi yaptırmıştır. Çan kulesi fikrinin savunma yapılarındaki kulelerden geldiği düşünülmektedir.

Hristiyan bazilikası İslamiyet'ten önce Arabistan, Habeşistan, Mısır, Suriye, Fas, Tunus ve Mezopotamya bölgelerindeki yerli unsurlardan yararlanarak gelişmiştir. Örneğin Kuzey Afrika'daki bir kiliseye ikinci koro kısmı ilavesi yapılmıştır. Suriye'de iki kuleli cepheler bazilikalara eklenmiştir.⁷⁴⁴

Şekil 4. 4. yüzyılda MaxentiusBazilikası'nın idealize edilmiş geometrisinin yeniden inşası

Kaynak:https://www.researchgate.net/figure/Reconstruction-of-the-idealised-geometry-of-the-Basilica-of-Maxentius-in-the-4-th_fig1_317107897

Şekil 5. Tarihlenebilen en eski bazilika Laterano'daki San Giovanni Bazilikası.
Kaynak. https://it.wikipedia.org/wiki/Basilica_di_San_Giovanni_in_Laterano

⁷⁴⁴Turani, *Ön. ver.* , s.205-206.

Şekil 6. Beytullahim Doğuş Kilisesi

Kaynak: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/restore-edilen-dogus-kilisesi-ziyaretcilerini-agirliyor-/1531139>

Şekil 7. Sant'Apollinare in Classe-Ravenna (Yapımı:535-538)

Kaynak: <https://ravennantica.it/en/santapollinare-in-classe/>

1.5.3. Katakomplar

Katakomp kelimesi tarihi Appian Yolu'nda bir bölge olan S.Sebastiano bölgesindeki bir alana verilen “ad catacumbas” isminden gelir ve “fazla derin olmayan çukur” anlamını taşır. Katakomplar ilk olarak, Roma'daki fakir insanlara toplu bir mezar oluşturma amacı ile yapılmışlardır. İmparatorluk yönetimi üçüncü

yüzyılda Hristiyanları paganlara ait nekropol alanlarından ayrı tutmak ve uzak alanlarda mezarlık oluşturmak istemiştir.⁷⁴⁵ Katakompalar, Roma yasalarınca kentin dışında, yollar boyunca yer almışlardır.

Katakompaların kökenleri eski çağlara kadar gider. Hristiyanlıkta M.S. 1. yy. da havari Petrus tarafından Roma'da başlatılan Hristiyanlık vaazı ve misyon faaliyetiyle yakından ilgilidir. Nasıl Roma'daki Yahudi cemaatinin toplanma yerleri sinagoglarda, mezar yerleri de Yahudi mezarlıklarında bulunuyorsa, Roma'daki Hristiyan cemaatinin de, birinci yüzyılın sonundan itibaren litürjik toplantı yerlerinin adı yerel kilise veya bölge kiliseleri olarak anılmıştır ki bu aynı eski yerleri gibi ortak mezarlıklarla ilişkiliydi. Tıpkı ilk kiliselerin kökeninin ev kiliseleri olması gibi ki bu evler hayırsever üyelerin evlerinin tamamını ya da bir veya daha fazla salonunu Hristiyanların emrine vermesiyle oluşmuştu. Benzer şekilde yer altı mezarlarının ilk kübikleri ve galerileri de bazı üyelerin banliyö çiftliklerinin ve mülklerinin hem yer altını hemde üstünü vakfetmesiyle oluştu. Böylece daha ilk zamanlardan itibaren Hristiyan mezarlıkları özel mülkiyetin adı altında korunmuştur. Bu durum hemen hemen her zaman çifte isimlendirilen Roma mezarlıklarının isimleriyle de kanıtlanmıştır. Bunlardan ilk isim mezarlığın kazıldığı mülkün eski sahibinin adı ikinci isim ise burada yatan ve saygıyla anılan şehitlerin ismidir. Örneğin ; “coemeterium Prsetextati ad S. Januarium” Prsetextati ile (Piskopos) Januarius’un mezarlığı gibi.

Roma İmparatorluğu’nda yaşayan Hristiyanlar 4. yüzyıla kadar kendi mezar mimarisini oluşturamamış ve mevcut uygulamayı sürdürmüşlerdir. İkinci yüzyıla gelindiğinde artık Hristiyanların pagan komşularından uzak kendine ait mezarlıkları görülmeye başlanmış, ölü gömme işlerini de piskoposlar üstlenmiştir. Piskopos Zephyrinus, 200 yılında büyük bölümü fakirlere ait olmak üzere Hristiyanlara özel mezarlık hazırlanmasını ister. Maddi imkânsızlıklar yüzünden arazide yer satın alınamadığı için ilk katakomplar yer altında oluşturulur.⁷⁴⁶ Bu katakomplarda fakirlerin mezarı olduğu kadar arcosoliumlu⁷⁴⁷ lahit mezarlar da vardır. Bu lahitler “cubiculum” denilen odaların içinde bulunur. Muhtemelen buradaki lahitlere Hristiyan şehitleri gömülüyordu. Priscillia, Oraetextat ve Domitilla katakomplarında

⁷⁴⁵ Koch, *Ön.ver.* , s. 121.

⁷⁴⁶ *Aynı.* s.122.

⁷⁴⁷ Arkosolium ya da Arkosol (Latince kökenli *arcus* „kemer“, *solium* „mezar“) Katakomb yahut kaya içine oyulmuş, üzeri bir kemer ile kapanan bir nişin zemininde yer alan mezar .<https://tr.wikipedia.org/wiki/Arkosolium> [1 Ekim 2022].

da cubiculumlar yer almaktadır.⁷⁴⁸ Bu odalar, daha sonra dinsel ayinlerin yapıldığı mekânlar olmuştur.⁷⁴⁹ Daha sonra ailelere özel yeraltında ve üstünde mezar yapıları yapılmıştır.⁷⁵⁰

Üçüncü yüzyılın başlarında, Hristiyanların sayısındaki artışla birlikte mezarlıklar da buna paralel olarak genişlemiştir. Yeraltı mezarlarının Roma makamları tarafından “corpus Christianorum” (kelime anlamı Hristiyanların bedeni) yani Hristiyan toplumunun kolektif mülkiyeti olarak görülmesi tam da bu nedenleydi ve bu, yeraltı mezarlarını doğrudan imparatorluk hükümeti tarafından geçici olarak müsaderelere maruz bırakmıştır. Üçüncü yüzyılda zulümlerinin ardı ardına devam etmesi sırasında, Hristiyan mezarlıklarına iki kez, yani 258 yılında Valerian’ın zulmü sırasında ve 303 yılında Diocletian’ın zulmü sırasında el konulmuştur. Mezarlıkların tarihindeki bu tehlikeli dönemin yankıları ve izleri, kazıların kendisinde olduğu kadar yeraltı mezarlıklarındaki yazıtlarda da varlığını sürdürmektedir. Dördüncü yüzyılda, mezarlık kazısı çalışmaları olağanüstü bir şekilde genişlemiş, yeraltı mimarisi, daha önce bilinmeyen biçim ve üslup bakımından heybetli bir ihtişama kavuşmuştur. Konstantin ve sonrası dönemlerde yer üstü mezarlıklar büyük ölçüde geliştirildiği için yeraltı gömü oranı o nispette azalmıştır. En önemli ve karakteristik dönem dördüncü yüzyılın ikinci yarısıdır ve bu dönemde Papa Damasus'un etkinliği ön plana çıkar.⁷⁵¹ Kendisi çöplerin altına gizlenmiş olan mahzenleri tekrar bulmuş, hacıların kutsal mezarlara erişimini kolaylaştırmak için daha geniş ve daha ferah yeni girişler inşa etmiştir. Kriptalara⁷⁵² ışık ve hava vermek için avizeler açmış, onları genişletip süslemiş ve oraya çoğunlukla metrik biçimde azizlerin şehit olma koşullarını anlattığı yazıtlar yerleştirmiştir. Bu çalışmaları halefi Siricius tarafından da devam ettirilmiş ve sonuçlanmıştır. Bu restorasyon ve süsleme işleri, Hristiyanlar arasında, kendi mezarlarının da kutsal mahzenlerin içinde veya yakınında olması için canlı bir arzu uyandırmıştır. Bu şekilde, tarihi mahzenlerin yakınında kazılan ve Hristiyanların maddi olarak şehitliklere mümkün olduğunca yakın olmak için mezarlık elde etmeye

⁷⁴⁸ Koch, *Ön. ver.* , s.123.

⁷⁴⁹ Güzin Bilir, *Ön. ver.* 127.

⁷⁵⁰ Koch, *Ön. ver.* , s.122.

⁷⁵¹ Giorgio Schneider “Catacombs”, *Encyclopedia of Religion and Ethics*, James Hastings (ed), Volume:III, (New York: Charles Scribner's Sons,1910) s.247.

⁷⁵² Kripta (Latince *crypta* " tonoz " kelimesinden gelir), bir kilisenin veya binanın zemininin altındaki taş bir odadır. Genellikle tabutlar , lahitler veya dini kalıntılar içerir. <https://en.wikipedia.org/wiki/Crypt>, [16 Ekim 2022].

çalıştıkları bir çeşit retro-sanctolar (kutsal olmayan alanlar) ortaya çıkmıştır. Sonunda beşinci yüzyılın ilk yarısında mezarlık kazıları durdurulmuş, bundan sonra altıncı yüzyılın ortalarına kadar yeraltı mezarları üzerinde mezarlıklara gömme yapılmıştır. 6.ve 9. yüzyıllar arası yoğun hacı ziyaretleri sebebiyle pek çok Papa, tarihi mezarları tablolar ve diğer süslemelerle süslemeye ve onarmaya karar vermiştir. 9. yy. da Roma Campagna'daki sürekli istilalar ve baskınlar yüzünden çok fazla yer altı mezarı yıkıma maruz kalmıştır. Papalar, bu durumda, isteksiz de olsa, şehitlerin cesetlerini yer altı mezarlarından çıkarmak ve onları şehrin kiliselerine ve bazilikalarına güvenli bir şekilde yerleştirmek konusunda kendilerini mecbur hissetmişlerdir. Böylece transfer dönemi başlamış ve çok sayıda şehit 9. yüzyılın başlarında ve ortalarında Papa Paul L, III. Stephen, I.Paschal ve nihayet IV. Leo tarafından taşınmıştır. Bu nedenle banliyölerdeki kutsal alanlara ziyaretler yavaş yavaş sona ermiştir. Kriptalar yavaş yavaş terk edilmeye başlanmış ve toprak, merdivenlerden ve avizelerden aşağıya çökmüş, yavaş yavaş mahzenleri ve yer altı galerilerini doldurmuştur. Böylece yüzyıllar içinde ortadan kaybolmuşlardır.

Roma yeraltı mezarlarının topografyası ve bireysel mezarların isimleri karışmış ve bitişik mezarlıklarla özdeşleşmiştir. Bu şekilde 10. ve 11. yüzyıllar, Roma yer altı mezarları herkes tarafından unutulmuştur. Erken dönem kilise şehitlerinin tarihsel anılarını anımsatan birkaç isim kalmıştır.⁷⁵³

Hristiyan epigrafisi, baskı döneminde 3. yüzyılda geliştirildi ve dönüştürüldü. Hristiyanlar, mezarlık yazıtlarının dilini gizlilik içinde tuttu. Hatta Hristiyanlar birbirini tanımak için özel gizli şifreler geliştirdiler. Bu yüzyıl boyunca Hristiyan sembolizmi hem biçim hem de anlatım açısından en yüksek ifadesine ulaştı. Örneğin; gagasında barışın simgesi olan bir zeytin dalı tutan güvercin cennetin güzelliğini özleyen müminlerin ruhunu temsil eder, palmiye dalı ve taç, yaşam boyunca insan tutkusuna karşı kazanılan zaferleri ve cennette inananlar için ayrılmış ödülü hatırlatır. Balık anlamına gelen Ichthus kelimesi akrostiş anlamda alındığında şunu ifade eder: **I**esous: Jesus, **C**Htistos: Hristos (Mesih), **T**Heou: Tanrının, **U**ios: Oğul, **S**oter: Kurtarıcı'dır. "İsa Mesih, Tanrı'nın Oğlu, Kurtarıcı". Haç ile işaretlenmiş ekmek ve sepet, Evharistiya sembolüdür.⁷⁵⁴

⁷⁵³ Schneider , *Ön.ver.* ,s. 248.

⁷⁵⁴ *Aynı.* s.249.

Şekil 8. Balık anlamına gelen Ichthus kelimesinin baş harfleri “İsa Mesih, Tanrı'nın Oğlu, Kurtarıcı” anlamına gelir.

Kaynak: <https://saklitarikh.wordpress.com/2014.08.27/christian-symbols-in-ancient-of-ephesus/>

İsa'dan sonra ilk üç yüzyıl boyunca Roma'nın yer altı mezarları olan katakomplarda gizlenerek ibadetlerini yapan Hristiyanların ilk dini tasvirleri bu mekânların duvarlarında boy gösterdi. Yer altı mezarlarında uzun geçitlerin etrafındaki duvarlarda mezarlar üst üste diziler halinde yerleştirilmiş (loculi) ve üzerine ölünün adı yazılı olan düz taşlarla kapatılmıştı. Bazen içlerinde önemli bir kişinin veya şehidin gömülü olduğu tak şeklinde (arcosolium) yapılmış mezarlara da rastlanıyordu. Arcosolianın bulunduğu galerilerin açık yerleri ise defin capellaları olarak kullanılıyor, alçı sıva veya duvar resimleriyle dekore ediliyordu. O dönem Eski ve Yeni Ahit'ten alınmış konular pek azdı ve tarihsel bir anlam taşıyorlardı. Hristiyanlar genellikle yeni bir anlam yükledikleri pagan efsane ve imgeleriyle yetiniyorlardı. Bunlar aynı zamanda gizliğin gereği olarak Hristiyanların atölyelerde paganlardan öğrendiği ve kendi inançlarının veya Hristiyan ahlakının ilkelerini sona erdirmeyen sahnelerdi. Örneğin; omuzunda bir kuzuyla canlandırılan bahçelerin Tanrısı Aristaïos, İsa'nın simgesi olan iyi çoban haline gelmişti. Pompei villalarında betimlenen âşık çobanlar ve bağbozumu yapan kişiler cennetin ve ekmek- şarap ayinlerinin simgelerine dönüşmüşlerdi. Baskı döneminde şifre yazılara bağlanan Hristiyanların bir resim bulmaca sistemini de geliştirmeleri kaçınılmazdı. Bununla İsa'nın yaşamı ve kişiliğini tasvir etme imkânı buldular.

Defin merasimi lambaları, şehitlerin kanlarının saklandığı altın dipli şişeler katakomplarda bulunan eşyalar arasında yer almaktadır. Domitilla katakomplarında bulunan ikinci yüzyıla ait Aziz Petrus ve Aziz Pavlus'un en eski portelerinin yer aldığı madalyonlar ise Ortaçağ portrelerine örnek oluşturmuşlardır.⁷⁵⁵

⁷⁵⁵ Bazin, *Ön. ver.*, s. 144-147.

Konstantin zamanında şehitlerin mezarları ve kutsal noktalar kiliseler içinde yer alarak inananların ziyaretine imkân tanınmıştır. Roma’da St. Peter, Kudüs Kutsal Mezar Kilisesi, Beytullahim Doğuş Kilisesi ve Trier Katedrali böylesi hac mekânlarındandır. 324/325 yıllarında başlayan Kutsal topraklara hac yolculuğu Konstantin’in annesi Helena’nın 326 yılındaki hac yolculuğuyla canlılık kazanmıştır.

Aziz ve şehitler için kilise yapımı dördüncü yüzyıl sonu ile beşinci yüzyılda görülmeye başlar. Bu tür kiliselerin planı ziyaret edilen mezarın konumuna göre düzenlenmiştir. Buraya akın eden ziyaretçilerin ihtiyaçlarına karşılık verebilmek için büyük boyutta mekânlar inşa edilmiş, hacı olmaya gelenler için kilise dışında ayrıca hizmet binaları yapılmıştır. Kuzeybatı Suriye’de Yalı Simeon’un (386-459) sütun üzerinde yaşadığı yerde 475-491 yılları arasında oluşturulan Qalaat Seman (Saint Simeon Stylites) Kilisesi, daha önce bahsi geçen Azize Tekla’nın içinde kaybolduğuna inanılan ve 375 yılından itibaren birçok kilisenin yapıldığı Meryemlik, Mısır İskenderiye yakınlarında 296 yılında öldürülen Aziz Menas’ın mezarının bulunduğu ve beşinci ve altıncı yüzyılda yapılan kiliselerle genişletilen Ebu Mena ile Alahan Manastırı en eski hac merkezleri arasındadır.⁷⁵⁶

M.S. 312 yılına kadarki “İlk Hristiyanlık Dönemi” olarak adlandırılan dönemde tanrısal tasvirler bulunmayıp sanat bir çeşit sembol bir çeşit resim yazı anlamındadır. Katakomplarda bu nedenle kıvrık dal süslemeleri, maskeler, güvercin resimleri, tavus kuşları, üzüm çotakları ve balık resimleri yapılmıştır. Arada sırada da vaaz veren filozoflar “iyi kalpli çoban” (İsa’yı temsil eden) resimleri görülüyordu. Tanrı ve İsa yüce tasavvurlar olarak kabul ediliyor ve resimde birlikte gösteriliyorlardı. Bu devrede bir ilk Hristiyanlık mimarlığından söz etmek mümkün değildir. Katakomplar, yeraltı mezar mağaraları ve nişleri bir yapı sanatı özelliği taşımazlar.⁷⁵⁷

⁷⁵⁶ Koch, *Ön. ver.* , s. 96-98.

⁷⁵⁷ Turani, *Ön. ver.* , s.204.

2. BÖLÜM KİLİSENİN MİMARİ YAPISI VE İŞLEVLERİ

2.1. MİMARİ BİR YAPI OLARAK KİLİSE

Geç Antik Çağda (M.S.1-3. yüzyıl) kilise kelimesi (ekklesia) Tanrı'nın cemaati anlamında kullanılıyordu. Yapı anlamında kullanıldığında ise o somut bir ibadet yapısı anlamı taşımayıp “Tanrı'nın (yeryüzündeki) mabeti” anlamını taşıyordu. Bu mabet Tanrı tarafından biçimlendirilmiştir, insan eliyle yaratılamaz. Ancak yine de inananların yekvücut olması bunu pekiştirecek dua ve ilahilerin okunması, Tanrının buyruğunun dinlenebilmesi için kapalı bir mekân gerekiyordu. Ayrıca “Müminler Ayini” denen asıl ayinde kurban vecibesinin yerine getirilebilmesi için de özel bir mekâna ihtiyaç vardı. Kilise yapılarının anıtsal boyutlarda olması ve dinsel törenlere özgü bir biçim kazanması İmparator Büyük Konstantin (I.Constantinus) döneminde görülmektedir.⁷⁵⁸ Roma'daki Salvator Kilisesi (313), hakkında sadece kaynaklarda bilgi bulunan Tyros Bazilikası (315) ve Aqueileia'da yapılan Çifte Kilise (313-319) bunlara birkaç örnektir.

İlk üç asırda Hristiyanlığın Roma İmparatorluğunda yasaklı din olması bu dönemlerde mabet olarak Kilise binalarının yapılmaması sonucunu doğurmuştur. İbadet amacıyla toplanma yerlerinin ancak üçüncü asrın ortasından itibaren yapıldığı tahmin edilmektedir. Kaynaklarda ilk defa 201 yılında bir kiliseden söz edilmektedir. Bahsi geçen kilise Urfa civarında olup selden zarar görmüştür. Bugünkü anlamda mimari bir tarzı olan kiliselerin Konstantin'in Milano Fermanı sonrası ortaya çıkmıştır.⁷⁵⁹

Hristiyanların ilk kilise binaları olan bazilikalara birinci ve dördüncü yüzyıllar arası kutsal bir nitelik atfedilmemiş Batı'da beşinci yüzyıldan itibaren bazilikaların kilise anlamı taşıdığı görülmüştür. Bunlar belli bir kilise tipinden bağımsız olup çok nefli dikdörtgen bir kilise veya yuvarlak bir kilise bazilika olarak adlandırılmıştır. Bu yapıların o dönem sivil forum bazilikalarından veya saray kabul salonlarından unsurlar barındırdığı kabul edilmektedir. Bu konuda birbirinden farklı birçok yorum yapılmıştır. Bu yorumların sonucunda denilebilir ki Hristiyan bazilikasının mekânsal ve yapısal motiflerinin hepsine pagan mimarisinde bir model

⁷⁵⁸ M.Ahunbay, “Kilise”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, Cilt:2(İstanbul:Yem Yayın,2008), s.871.

⁷⁵⁹ Ahmet Hikmet Eroğlu, “Hristiyanlık”, *Dinler Tarihi*, ed. Baki Adam (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), s.162.

bulmak mümkündür. Yeni dinin kült yapısının ihtiyaçlarına göre bir düzenleme ise Konstantin dönemi mimarlığının görevi olmuştur. Dördüncü yüzyıl başında doruk noktasına ulaşan Roma tonoz örtüsünden vazgeçilmiş, ahşap örtünün hızlı inşaatı ve ekonomikliği sebebiyle çok sayıda kiliseye ihtiyaç duyulduğu bir anda bazilikal yapıya yönelmeyi sağlamıştır.⁷⁶⁰ En erken anıtsal bazilikalardan biri yapımı 315 yılında tamamlanan ve sadece kaynaklarda adı geçen Lübnan kıyılarındaki Tyros (Sur) Katedrali'dir.⁷⁶¹ Erken Hristiyanlık döneminde var olan birçok yapı bazı değişiklikler yapılarak tekrar kullanılmıştır. Ancak yazılı kaynaklarda bunlara çok yer verilmemesi ve kalıntıların azlığı tarihlendirme yapılmasını zorlaştırmıştır. Değişikliğin evlere uygulanışının en eski örneği Dura Europos'tadır (232-233). Roma'da Santa Croce Bazilikası'nda Konstantin'in yaptırdığı eski bir sarayın bir kısmı yeni yapının çevre duvarları için kullanılmış böylece yapı, değişimin görüldüğü ilk anıtsal kilise olmuştur. Genellikle Yunan ve Roma Tapınakları kiliseye dönüştürülmüştür. Bu dönümler I.Theodosius (391-392) ve II. Theodosius (415-428) fermanları sonrası mümkün olmuştur. Bir yapının kiliseye çevrilerek ikinci kullanımı en erken beşinci yüzyılın ikinci yarısına hatta sonlarına tarihlendirilebilir. Bunlardan biri 609 yılında Meryem Ana Kilisesi olarak kullanılmaya başlanan Roma'daki Pantheon'dur.⁷⁶²

Hristiyan ibadet yerleri çeşitli boylarda ve mimari üsluplarda yapılmıştır. Örneğin büyüklüğüne göre küçük kiliseler şapel adını alırken büyük kiliselere katedral denir. Manastır ise münzevi hayatı tercih eden keşişlerin kaldığı ve onların ihtiyaçlarına göre düzenlenmiş bir veya birkaç binadan oluşan yapı kompleksidir. Manastırlar mimari bakımdan tek tip olmamakla birlikte genellikle yüksek duvarlarla çevrili tek girişli bir avlu ve bu avlunun etrafında keşişler için hücreler, kilise, yemekhane, kütüphane, toplantı salonu ve mezarlık gibi bölümlere sahiptir.⁷⁶³ İlk manastır Pakhomios tarafından 320/325 yılında Yukarı Mısır Tabenissi'de kurulmuştur⁷⁶⁴ Mezheplere göre kilise mimari yapılarında üslup farklılıkları görülür. Örneğin Ortodoks kiliseleri çoğunlukla kubbeli iken, Batı'daki kiliseler gotik, barok vb. mimari yapı tarzındadır. Köy kiliseleri genelde bir salonu andırır ve mimari

⁷⁶⁰ Ahunbay,Ön.ver. , s.872

⁷⁶¹ Koch, Ön.ver. , s.29.

⁷⁶² Koch, Ön.ver. , s. 60.

⁷⁶³ Salihe Polat, *Hristiyanlık'ta Manastır Hayatı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi,), s. 1.

⁷⁶⁴ Koch, Ön.ver. , s. 92-93.

üslupları yoktur. Şehirlerdeki büyük kiliseler ise yapıldıkları bölgenin ve dönemin özelliklerini yansıtır.⁷⁶⁵

Erken dönemden itibaren günümüze kadar kilise plan tipleri yerel mimari unsurlardan da etkilenecek şekilde gelişmiş ve birbirinden farklı plan tipleri ortaya çıkmıştır. Kiliselerin mimari planları konumuzun kapsamı dışında olduğu için burada sadece belli başlı plan tiplerine kısaca yer vermekle yetineceğiz. Bunlardan tek nefli plan oldukça sade ve küçük yapılarda kullanılan doğu batı yönünde uzanan uzun dar ve küçük salonlardan oluşur. Neflerin yan yana eklenerek sayısının artırılmasıyla bazilikal plan oluşturulmuştur. Bazilikaların orta nefinin merkezine bir kubbe oturtulmak suretiyle kubbeli bazilikal plan tipi ortaya çıkmıştır. Bu plan tipinin gelişmesiyle haçvari plan tipi ortaya çıkmış ve Hristiyanlar için haç simgesi kutsal olduğu için bu plan tipinin dini yapılara uygulanması çok sevilmiş ve sürekli geliştirilerek yaygın olarak kullanılmıştır. Serbest haç plan ve Yunan haçı plan şeklinde iki ana formu bulunmaktadır. Yonca plan tipi küçük yapılarda kullanılmıştır. Kubbeye örtülü kare bir alanın üç veya dört bağımsız kemerle yarım kubbeli birer apsise açılmasından oluşan plan tipidir.⁷⁶⁶ Merkezi plan tiplerini şu şekilde kategorize etmek mümkündür: Sekizgen plan tipi (oktogonal), Yonca plan tipi (trikonkhos/üç yapraklı, tetraonkhos/dört yapraklı), yuvarlak plan (rotund), serbest haç plan kare ya da dikdörtgen içinde haç plan.⁷⁶⁷

Kiliselerin isimlerine bakıldığında ise genelde Hristiyanlıkta kutsal sayılan kişilerin isimlerini veya içinde kabri bulunan ya da kilisenin kendisine atfen yapıldığı aziz/azize ve piskoposların isimlerini taşıdığı görülür. Süryani kilise isimlerinin başında kullanılan Mar (Mor) ve Mart (Mort) sıfatları ile Rum kilise adlarının başında kullanılan hagios (ayios), hagia (aya) kelimeleri aziz/azize demektir. İstanbul'da bulunan Ayios Konstantinos ve Ayia Eleni Kilisesi, Balıklı Meryem Ana Manastırı, Panayia⁷⁶⁸ İsidion Kilisesi, Havariyyun Kilisesi, Mardin'deki Süryani kiliselerinden Mor Petrus ve Pavlus Kilisesi, Mardin Midyat Mor Gabriel Manastırı bu tür isimlendirilmiş kiliselere örnektir. Aziz kelimesinin İngilizce karşılığı saint, İspanyolca santa, Almanca karşılığı ise sankt olup birçok dini yapının isminde

⁷⁶⁵ Sarıkçıoğlu, *Ön.ver.*, s.301-302.

⁷⁶⁶ Nejdet Habip, *Panagia Muhliotissa Kilisesi* (Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi,2001), s.2-7.

⁷⁶⁷ Koch, *Ön.ver.*, s. 47-56.

⁷⁶⁸ Kutsalların Kutsalı anlamına gelen Panagia, Ortodoks mezhebinde Hz.Meryeme verilen sıfatlardan biridir. http://www.oodegr.com/tourkika/eortes/eortes_panagias.htm [21 Ekim 2022].

kullanılmaktadır. Örneğin Köln'deki Basilika Sankt Gereon (Aziz Gereon Bazilikası) Roma'daki Basilica di San Bartolomeo all'Isola (Adadaki Aziz Bartolomeo Bazilikası) ve İtalya Floransa'daki Santa Croce (Kutsal Haç Kilisesi) İspanya'daki Santa Lucía del Trampal.⁷⁶⁹

Bu bölümde ait olduğu mezhep, zaman dilimi veya yerel kaynaklı farklılıkları gözetilmeksizin kiliselerin mekânsal unsurlarına yer verilecektir.

2.1.1. Kilisenin Bölümleri ve Litürjik Unsurları

Hristiyan dinsel ayin ve törenlerinin yürütülmesini düzenleyen kurallar topluluğuna litürji adı verilir. Litürji sabit kalmamış zaman içinde değişmiştir. Hristiyanlığın yayılması ve aykırı inanç biçimlerinin görülmesiyle kurallar daha sıkı denetlenmiş ve ilk yazılı litürjiler oluşmuştur. Dağınık litürjilerin toplanması metropollerde yapıldığı için o şehrin adıyla anılmışlardır; Roma litürjisi, İskenderiye Litürjisi, Antakya litürjisi gibi. Litürji dili başlangıçta Aramice iken, Yunan kültürünün etkisi altındaki bölgelerde; Mısır, Suriye ve Anadolu'nun kıyı kentlerinde, Yunanistan'da Yunanca, dördüncü yüzyılın sonlarına doğru imparatorluğun batı bölgelerinde özellikle Kuzey Afrika'da Latince ağırlık kazanmıştır.⁷⁷⁰

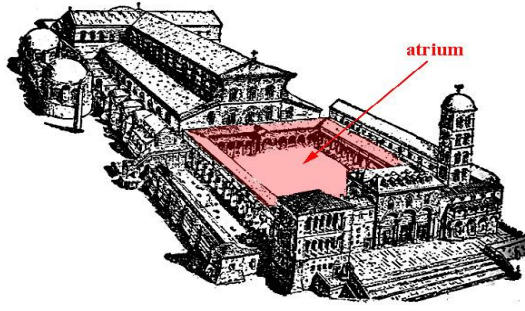
2.1.1.1. Atrium (Atriyum) : Atriyum birçok yapıda bulunan avludur. Eski Roma evlerinin ortasında bir atriyum yer alır ve evin öteki mekânları bu avluya açılırdı. Yine bazı Roma tapınaklarında da çevresi arkadlı kare biçiminde avlu bulunurdu. Hristiyanlıkta ise terim Erken dönem bazilikaların giriş avlusu için kullanılır. Bu avluya parvi de denir.⁷⁷¹ Bazilikaların avluları genelde kareye benzer dikdörtgen şeklinde olur ve içinde sütunlar bulunur. Genelde atriyum kilisenin batısında yer almakla birlikte kilisenin doğusunda veya güneyinde bulunan örneklerle de rastlanır.⁷⁷²

⁷⁶⁹ “İstanbul'daki kiliseler listesi”, *Vikipedi*, [11 Haziran 2022].

⁷⁷⁰ Ahunbay, *Ön.ver.*, “Kilise”,

⁷⁷¹ N.Akın, “Atrium”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, Cilt:1(İstanbul:YEM Yayın,2008), s.153.

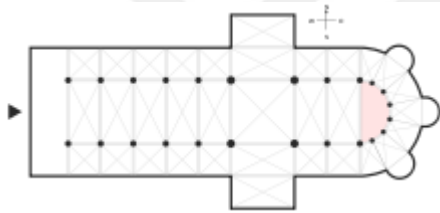
⁷⁷² Koch, *Ön.ver.*, s. 64.

Şekil 9. Atrium

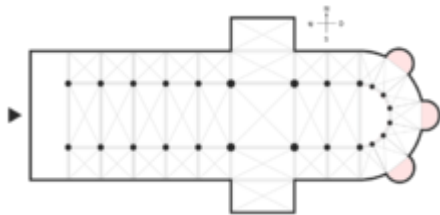
Kaynak: <https://okuryazarim.com/wpcontent/uploads/2020/04/atrium.jpg>

2.1.1.2. Apsis: Yunanca'da tonoz anlamına gelen apsis Roma dönemi bazilikalarından aktarılan bir öğedir. Kiliselerde genellikle yapının doğu ucunda yer alan koro yerini ve kutsal bölümü içeren bölümdür. Biçim olarak yarım daire ya da çokgen planlı, yarım kubbe ya da tonoz örtülü olabilmektedir.⁷⁷³

Şekil 10. Apsis : Pembe işaretli kısım: bir kilisenin apsisi

Kaynak: [https://www.wikiwand.com/tr/Apsis_\(mimarl%C4%B1k\)](https://www.wikiwand.com/tr/Apsis_(mimarl%C4%B1k))

Şekil 11. Apsidiyol: Pembe işaretli kısım apsisten açılan küçük apsidiyollar.

Kaynak: [https://www.wikiwand.com/tr/Apsis_\(mimarl%C4%B1k\)](https://www.wikiwand.com/tr/Apsis_(mimarl%C4%B1k))

İbadet işlevi açısından kilise iki ana bölümden oluşur; “apsis” ve “nave” (narteks). Kilise içerisinde ibadet ederken yönelinen kısım apsidir. Burası girişin tam

⁷⁷³ L.Özer, “Apsis”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, Cilt:1,s.114

karşısında yer alır. Kilisenin en kutsal ögesi olan altar ile vaftiz kurnaları, vaaz kürsüsü ve çarmıhtaki İsa motifi apsiste bulunur.⁷⁷⁴

Şekil 12. Treffurt Merkez Kilisesinin Apsisleri (Almanya) Fotoğraf:Michael Sander
Kaynak:[https://www.wikiwand.com/tr/Apsis_\(mimarlık\)#Media/Dosya:Kirche_Treffurt2.JPG](https://www.wikiwand.com/tr/Apsis_(mimarlık)#Media/Dosya:Kirche_Treffurt2.JPG)

2.1.1.3. Altar: İngilizce “atlar” kelimesi, üzerinde bir tanrıya kurbanların sunulduğu yükseltilmiş yapı anlamına gelir. Latince altareden (sunak) türetilmiştir. Kelimenin Yunancadaki karşılığı olan “ο βωμός” (o vomós) terimi yükseltilmiş platform, ayaklık, kaide, kaideli sunak, yani kurbanın temeli anlamlarını taşımaktadır. Yine Latince altarya muhtemelen adolere (tapınmak; aslen, yanmak, duman veya kokuya neden olmak) fiili ile ilişkilidir, böylece kelime bir “ateş” veya “kurban ocağı” olan yer” anlamına gelir.⁷⁷⁵

Yunanlılar ve Romalıların kurban sundukları farklı sunakları vardı. Bunlar göksel tanrılar için yükseltilmiş sunak yeri; yeraltı tanrılarına adak için kazılmış çukur ve yeryüzü tanrılarına hediye için düz zemin şeklindeydi. Sunak, tanrılarının görünmeyen varlığının bir simgesiydi ve bu nedenle kutsal bir yerdi. Bir masa olarak kullanıldığında altar tanrıyı yemeğe davet ediyordu. Sunak ayrıca, kurban kanını içerideki gömme bedenlere akıtan delik veya kanalla daha önce ölümler için adaklarda kullanılan çukur misali bir mezar höyüğü şeklinde de olabilirdi.⁷⁷⁶

Altarın kökleri çok eski zamanlara uzanır ve farklı kültürler ve dinler içinde nasıl inşa edildiklerine veya şekillendirildiklerine bakılmaksızın yapı ve işlev

⁷⁷⁴ Mehmet Aydın, “Hıristiyanlık”, *DİA* (İstanbul:İSAM Yayınları, 1998).

⁷⁷⁵ Mircea Eliade - Charles J. Adams, “Altar”, *Encyclopedia of Religion*, Lindsay Jones (ed.), (Detroit: Macmillan Reference USA, 2005), s.275.

⁷⁷⁶ *Aynı*.s.275.

bakımından birbiriyle benzerlik arzederler. Tıpkı Akadların ve Giritlerin basamaklı sunakları; Minosluların kurban sofraları; Antik Yunan'ın erkek toplantı odası ve tapınağın prototipi olan Megaron'un kutsal ocağı; Miken çukuru veya kubbe mezarlarının tabloları; ya da Hristiyan ölümler kültürünün masa ve mezar sunakları gibi.

777

Pavlus, pagan kurban sunakları ile Mesih'in öğrencileriyle Son Akşam Yemeği'ni kutladığı masa arasındaki ayrımı vurgulamıştır.⁷⁷⁸ Yeni Ahit'le birlikte Hristiyanlığın kurban anlayışı Yahudilikten tamamen farklılaşmıştır. Hristiyanlığa göre Mesih, bir kez ve her şey için, kendini tam ve yeterli bir şekilde feda etmiştir.⁷⁷⁹ Kurban artık Hristiyan yaşamının adanmasına ve bizzat Pavlus'un görevine atıfta bulunarak mecazi anlamda kullanılır.⁷⁸⁰ Evharistiya'nın kutlandığı masa, ilk olarak Septuagint'te soiastrion ("kurban yeri") ile Hristiyanlar arasında trapeza ("masa") ile ifade edildi. Pagan tanrılarının sunakları içinse İncil'de heptomestion terimi kullanıldı. Batı kilisesine Latince hâkim olduğunda Hristiyanlar altare ("yükseltilmiş bir yer") terimini kullandı. Ancak onlar sunak (ara) yerine altare ve mensa terimlerini benimsemiş ve altar kelimesini kendileri için tekil, putperestlerin sunakları için çoğul formda kullanarak farkı ortaya koymuşlardır.⁷⁸¹ Altarlar yapıldığı malzeme ve biçim olarak üç grupta incelenebilir; ahşap, taş veya metal.

Ahşap sunaklar: Genel olarak en erken sunakların ahşaptan yapıldığı kabul edilir. Çünkü en eski kiliseler Hristiyan ibadetine uyarlanmış sıradan konutlardı ve başlangıçta Evharistiya genellikle bu evlerde bulunan sofralarda kutlanırdı. Bu dönemin başında bu tür masaların genellikle kare veya yuvarlak şekilde ahşaptan yapıldığı da bilinmektedir. Dolayısıyla Hristiyanlığın ilk sunakları bu özellikleri taşımaktaydı. Ahşap sunakların yerini taş veya metal sunakların alması çok uzun bir süre sonra mümkün olmuştur. Bunlardan taş sunakların tarihinin çok eski olduğu ve şehit mezarlarıyla arasında çok yakın bir bağlantı olduğu kesindir. Muhtemelen Evharistiya'nın yukarıda açıklanan ahşap masalarda kutlandığı aynı dönemde, ev kiliselerinde aynı zamanda taş levhalar (mens) üzerinde de kutlandığı görülmektedir. Bu levhalarla şehitlerin kalıntılarını örttüler ve mezarlarının bir bölümünü

⁷⁷⁷ Aynı.s.275.

⁷⁷⁸ "...Dediğim şu: putperestler kurbanlarını Tanrı'ya değil, cinlere sunuyorlar. Cinlerle paydaş olmanızı istemem. Hem Rab'bin kâsesinden, hem de cinlerin kâsesinden içemezsiniz. Hem Rab'bin Sofrasına, hem de cinlerin sofrasına ortak olamazsınız."Bkz.I. Kor:10.16-22.

⁷⁷⁹ Bkz. İbr. 9:11-28.

⁷⁸⁰ Rom.12:1.

⁷⁸¹ Eliade - Adams, *Ön.ver.* , s.275.

oluşturdular (arcosolia). Evharistiya'nın mezarlıklarda kutlanmasının çok eski zamanlardan kalma bir gelenek olduğu tartışılmazdır. Öyle ki apostolik anayasalarda inananlara Kutsal Yazıları ve Mezmurları okumak için mezarlıklarda toplanmaları emredilmiştir.⁷⁸²

Baskı döneminde Hristiyanların, cenaze töreni sırasında veya ölüm yıl dönümlerinde Evharistiya'yı kutlamak amacıyla mezarlıklara ve şehitliklere gitmeleri gerekiyordu. Ancak Hristiyanlığa serbestlik tanındıktan sonra, ünlü azizlerin şehit oldukları yerlerin hemen üzerine kiliseler inşa etme veya onların emanetlerini kiliselere transfer etme âdeti ortaya çıktı; ayrıca, biraz daha sonraki bir dönemde, hâlihazırda var olan kiliselerde dini şahsiyetlerin sunağın altına veya yakınına gömülmesi de adetten oldu. Hatta bir azizin veya şehidin tüm bedenine de gerek yoktu parçaları, hatta kanına bulanmış bir parça keten bile yeterdi. Bu kalıntılar sunağın içine yerleştirildi, böylece mezar benzeri karakteri büyük ölçüde korunmuş oldu. Daha sonraki zamanlarda, kutsal emanetler olmadan bir sunağın kutsanması yasa dışı kabul edildi ve eğer bunlar elde edilemezse, içine İncil'in bir yaprağının yerleştirilmesi bile yeterli oldu.⁷⁸³

Şekil 13. Ahşap Altar: Gustav Adolf Protestan Çıta Kilisesi (Almanya)

Kaynak: <https://www.piqsels.com/tr/public-domain-photo-fhctz>

Metal sunaklar: Metal bir sunaktan en erken muhtemelen beşinci yüzyılın başlarında Arcadius'un kızı Pulcheria tarafından İstanbul'daki Ayasofya Kilisesi'ne gönderilen altın sunağından bahseden Sozomen'de⁷⁸⁴ bulunur. Justinianus tarafından 532 ve 563 yılları arasında inşa edilen Ayasofya'nın Kutsal Masa'sının altından olduğu, değerli taşlarla süslendiği, altından sütunlar üzerine oturduğunu ve bir kubbe ya da ciborium

⁷⁸² Ayni. s.275.

⁷⁸³ Ayni. s.275.

⁷⁸⁴ Sozomen, *The Ecclesiastical History of Sozomen*.

ile örtüldüğü, gümüş yaldızlı sütunlarla desteklendiği ve altından büyük bir haçla sona erdiği anlatılır. Batı'da da, yaklaşık aynı tarihte, değerli metalden sunaklardan söz edilir ancak bunların metalden mi yoksa metalle kaplanmış ahşaptan mı yapıldığı belli değildir. Bu bildirimler Liber Pontificalis'te yer alır ve muhtemelen M.Ö. 5. yüzyılın ikinci yarısına aittir. Bu türün öne çıkan örneği muhtemelen M.S. 835'ten önce inşa edilmiş olan Milano'daki St. Ambrose sunağıdır. Önü altından, arkası ve yanları gümüşten olup, üzerleri kabartma ve emaye işlemeli konuları içeren panolarla süslenmiştir. Burası muhtemelen türünün hayatta kalan en ayrıntılı örneğidir. Bir de portatif sunaklar vardı ki bu türün günümüze ulaşan en eski örneği, St. Cuthbert'in kemikleri ile birlikte bulunan ve şimdi Durham Katedral Kütüphanesi'nde korunan sunaktır. 6 inç x 5 inç boyutlarındadır ve çok ince gümüşle kaplanmış ahşaptan yapılmıştır. Tahta üzerinde iki haç ve IN HONOR...S... PETRV yazıtının bir parçası bulunur.⁷⁸⁵

Şekil 14.St.Michael Cizvit Kilisesinin Yüksek Sunağı (Münih).

Kaynak:https://www.wikiwand.com/en/Altar#Media/File:Michaelskirche_Munich__St_Michael's_Church_High_

2.1.1.4. Baldaken (Kanopi, ciborium) : Avrupa'da imparatorların tahtları üzerinde cibinlik tepeliğine benzer oymalı, yaldızlı tahtalardan ve kıymetli kumaşlardan tepesi kubbeli veya düz kurdelaı sayvanlı (örtülü) çeşitli şekillerde yapılan örtü ve

⁷⁸⁵ H.Leonard Pass, "Altar", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, James Hastings, Volume:I (ed.) (Edinburgh: T.&T. Clark, 1908), s.339-340.

gölgeliğe baldakin denir. Kiliselerde altarların üzerine direklerle tutturulan bir kubbe şeklindeki süslü ve yerel tavanlardır. Osmanlıcadaki karşılığı sayepuştur.⁷⁸⁶ Baldaken veya kanopi gerektiğinde alçaltılıp kaldırılabilmesi için hareketli zincir ile tavana asılır veya sabit olarak yapılabilir. Malzeme olarak mermer, taş, metal veya ahşabın kullanıldığı baldakenler güzelce oyulmuş altın veya gümüşle kaplanmış, dört sütun üzerine oturtulmuş bir kubbe şeklinde yapılmıştır. Litürjide buna ciborium denir. Bu kanopinin amacı, sunağı, genellikle çok yüksek olduğu için tavandan düşen ve kolay temizlenemeyen toz veya diğer maddelerden korumaktır.⁷⁸⁷

Şekil 15. Ciborium: Euphrasius Bazilikası(Hırvatistan) Foto: Klaus D.Peter

Kaynak:https://www.wikiwand.com/en/Ciborium_%28architecture%29#Media/File:EuphrasiusBasilika.jpg

2.1.1.5. Arkad-Arşitrav: Latince yay ve kavis anlamına gelen arcus kelimesinden gelen arkad ayak ya da sütunlarla taşınan kemer dizisi bir başka deyişle revak demektir. Sütun araları duvarla kapatıldığında sağır/kör arkad, düz kirişlerle bağlandığında kolonad adını alır.⁷⁸⁸

⁷⁸⁶ Celal Esad Arseven, “Baldakin”, *Sanat Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983).

⁷⁸⁷ “Altar Canopy”, (Catholic Encyclopedia), <https://www.newadvent.org/cathen/01351a.htm>, [12 Kasım 2022].

⁷⁸⁸ E.Özden, “Altar”, *Ezracıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, Cilt:1,s.124.

Şekil 16. Arkad-Arşitrav.Surp Giragos Ermeni Kilisesi-Diyarbakır Fotoğraf : Selmet Guler

Kaynak:<https://diyarbakirhafizasi.org/ote-mahalleden-bir-can-sesi-surp-giragos-kilisesi>

2.1.1.6. Naos: Grekçe bir kelime olup oda, ev ve tapınak anlamlarına gelir. Naos, Antik Yunan mimarlığında tapınakta kült heykelinin yer aldığı en kutsal mekândı. Eğer naos tapınak anlamında kullanılırsa bu durumda kutsal mekâna cella denirdi. Hristiyan mimarlığında ise naos, Ortodoks Kilisesinin halka açık ibadet mekânıdır.⁷⁸⁹Nef ve nave kelimeleriyle de ifade edilir. Nef Latince gemi anlamına gelen navis kelimesinden gelmektedir. Gemi kilisenin simgesi sayıldığı için bu bölüme nef adı verilmiştir. Bazilikalar tek nefli olabilecekleri gibi, sütunlarla ayrılmış yan yana birden fazla neften de meydana gelebilirler. Bu durumda orta nef yan neflerden daha geniştir ve çatı örtüsü de daha yüksek tutularak vurgulanmıştır. Nefler arasındaki çatı yükseklik farkından yararlanarak elde edilen pencere dizileri (clerestory) orta nefi aydınlatmakta ve apside uzanan mekânın daha uzun algılanmasına neden olmaktadır.⁷⁹⁰ Naos (nef, nave) işlev bakımından kilisenin apsisten sonra ikinci ana kısmıdır. Burası ibadet için gelenlere ayrılmıştır. Naos genellikle sütunlar veya çeşitli türden bölmelerle üç ana parçaya ayrılmıştır. Kiliselerde altar, naveye hâkim olacak şekilde inşa edilmiştir; nave hiçbir zaman altarın etkisini gölgeleyecek şekilde yapılmaz.⁷⁹¹

⁷⁸⁹Z. Rona, “Naos”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi* ,Cilt.2(İstanbul: YEM Yayınları, 2008), s.1128-1129.

⁷⁹⁰ S.Şahin “Nef”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi* , Cilt.2, s.1131.

⁷⁹¹Aydın, Mehmet, *Ön.ver.* ,“Hristiyanlık”.

Şekil 17. Nef ve Koro Yeri. Saint Georges Kilisesi Lyon-Fransa

Kaynak:https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Nef_%C3%A9glise_Saint-Georges_Lyon.jpg

2.1.1.7. Narteks: Yunanca bir kelime olan narteks, naos ile giriş kısmını birbirine bağlayan, naostan sütunlarla ya da duvarla ayrılan bölümdür.⁷⁹² Kiliseye girişteki kapalı ön mekândır. Daha çok Anadolu ve Balkanlarda bulunur. İstanbul Staudios Kilisesi, Efes Meryem Ana Kilisesi gibi. Erken Hıristiyanlık döneminde henüz vaftiz olmadığı için cemaatin tam olarak üyesi sayılmayan adaylar (katakumen) litürjinin en önemli bölümü olan ikinci bölümü için yani Söz Ayini'nin ardından Şükran Ayin'i başlamadan önce nartekste beklemek zorunda kalmışlardır.⁷⁹³

⁷⁹² Doğan Hasol, "Nartheks", *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, (İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, 1979), s.368.

⁷⁹³ Koch, *Ön.ver.*, s.64-66.

Şekil 18. Narteks.Decani Sırp Ortodoks Kilisesi (Kosova)

Kaynak:<https://www.decani.org/en/church-of-the-ascension-of-christ/narthex>

2.1.1.8. Pastoforion: Grekçe bir kelime olan Pastoforion, Ortodoks Kilisesi'nde apsisin iki yanındaki odalara verilen addır. Bu odalar doğu kiliselerinin (Suriye, Bizans, Ermeni) özelliği olup Batı'da rastlandığında genellikle bir doğu etkisi görülmektedir. İşlevleri çok çeşitli olup tek bir isim altında toplanamamaktadır. Vaftiz, azizler kültüne hizmet, kilisenin değerli eşyasının, kutsal nesnelerin saklanması gibi. Bunlardan kutsal kap ve giysilerin saklandığı din adamları için çeşitli mekânsal işlevler gören güneydekine diakonikon, Evharistiya ayininden önce kutsal nesnelerin sunak üzerine getirilmeden önce gerekli törensel hazırlığın yapıldığı kutsal ekmeğin ve şarabın hazırlandığı kuzeydekine prothesis denir.⁷⁹⁴

⁷⁹⁴ N.Bozkurt, "Pastoforion", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, Cilt:3, s.1221.

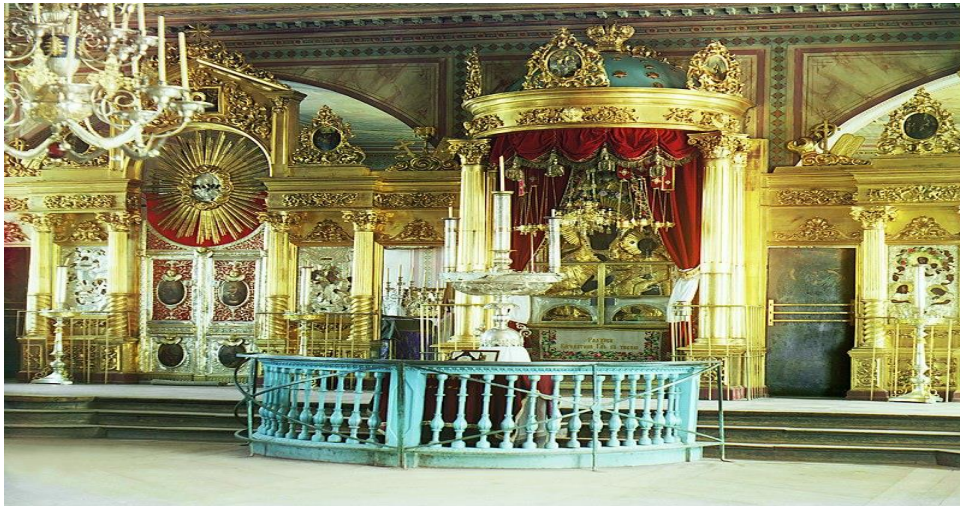

Şekil 19. Pastoforion

Kaynak: <https://sanatsozlugum.blogspot.com/2013/06/pastoforion-pastaforyon.html>

2.1.1.9. Tribün / Galeri: Kilise mimarisinde, yan neflerin ve girişin üzerinde yer alan yanı açık kattır. Buraya tribün adı da verilmektedir.⁷⁹⁵

2.1.1.10. Bema: Bema Grekçe bir kelime olup basamak konulmak için yükseltilmiş platform anlamına gelir. Antik Yunan'da hatipler konuşurken alçak bir platform kullanırlardı. Erken Hristiyan ve Bizans Kilisesi'nde bema, din adamlarının bulunduğu kutsal bölümdür. Apsisin önünde orta nef düzeyinden yüksekte yer alan ve basamaklarla ulaşılan bema, naostan ikonostasis ile ayrılır. Altar da burada yer alır.⁷⁹⁶

Şekil 20. Üç Basamaklı Bema. Smolensk Katedrali(Rusya).

Kaynak: https://tr.wikipedia.org/wiki/Bema#/media/Dosya:Gorskii_03982u.jpg

⁷⁹⁵ Hasol, *Ön.ver.* , s.190.

⁷⁹⁶ M.Aydın,"Bema", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi* , Cilt:1, s.205

2.1.1.11. Çan Kulesi: Çan, bakır, tunç ve benzeri çınlayan bir madenden yapılmış, içinden sarkan tokmağın sallanıp kenarlara vurması ile ses çıkaran bir araçtır. Tarihte çanın kullanımı M.Ö.1000 yıllarına kadar uzanır. İlk kullanılan yerler Çin ve Hindistan olup dünyaya buradan yayılmıştır. Antik dünyada halk hamamlarının açılış ve kapanışlarını; sirklerdeki oyunların başlangıçlarını bildirmek gibi birçok amaçla kullanılan çan Hristiyan dünyasında ibadet ve dua vakitlerini bildirmek için kullanılır olmuştur. Bizans kiliselerinde bu amaçlar için çan yerine semantron kullanılmıştır. Semantron demir, bronz ve ahşap gibi ses çıkarabilen panel ve bir tokmaktan oluşmaktadır. Taşınabilir özellikte olan semantronlar bazen zincirlerle kuleler içerisine asılarak kullanılmıştır. Çanın Bizans’a gelmesiyle ilgili kabul edilen bir görüşe göre imparator I. Basileios Venedik doğunun Bizans sarayındaki rütbesini yükseltince (M.S.879) doğ, Konstantinopolis’e on iki çan göndererek karşılık vermiştir. Bu armağandan hoşlanan imparatorun çanları Nea Ekklessia’ya (İstanbul-Yeni Kilise) koydurmuş olabileceği ifade edilmektedir.⁷⁹⁷

Yüksekliği plan boyutlarına oranla fazla olan köşeli yada silindirik yapılara kule denir. Kuleler işlevleri ve kullanım yerlerine göre değişik isimler alır. Bunlardan biri olan çan kulesi kiliselerde çanların bulunduğu yüksek bölümdür.⁷⁹⁸ Çan kulesi kiliselerde ilk defa beşinci yüzyılın başlarında Nola Piskoposu Paulinus tarafından kullanılmıştır.⁷⁹⁹

Fotoğraf 21. Aziz Matthias Kilisesi ve Çan Kulesi (Budapeşte –Macaristan).

Fotoğraf Stefan Schäfer

⁷⁹⁷ Demet Okuyucu Yılmaz, “Orta Ve Doğu Karadeniz Bölgesi 19. Yüzyıl Rum Kiliselerinde Çan Kuleleri” *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı:41 (2018), s.195-196.

⁷⁹⁸ A.Ödekan Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, Cilt:2, s.917.

⁷⁹⁹ “Çan kulesi”, (Vikipedi), [30 Mart 2022].

Kaynak:https://tr.m.wikipedia.org/wiki/Dosya:Matthias_Church,_Budapest,_2017.jpg

2.1.1.12. Haç: Ermenice bir kelime olan haç birbirini dik olarak kesen iki çizgiden ibaret şekildir. Hristiyanlığın simgesidir. Birbirinden farklı şekilleri olan haçlar arasında gamalı haç Yunanlıların gama harfi gibi bükülmüş eşit kolları bulunan bir haçtır. Latin haçı üç kısa, bir uzun kolu olan haçtır.⁸⁰⁰ Litürjik bir eşya olan haç 13.yüzyıldan başlayarak altardaki yerini almıştır. Haç önceleri ya ayin sırasında altarin yanına yerleştirilmiş ya da geçit törenlerinde elde taşınmıştır. Dördüncü yüzyıldan itibaren Yunan ve Latin Haçı şeklinde nitelenen iki haç tipine rastlanır. Latin haçında Hz. İsa'nın üzerine gerildiği çarmıhı anımsatacak şekilde dikey kol uzun yatay kol kısa ve yukardadır. Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesini simgelediği için değerli metallere kaplı ve değerli taşlarla bezelidir. Yunan haçı ise beşinci yüzyılın fildişi örneklerinde görüldüğü gibi dört eşit koldan oluşur ve kısa bir sapa tutturulur. Bu haç Hz.İsa'nın mucizelerini simgelediğinden kutsama törenlerinde kullanılır. Haç ilk kez Bizans kilise altarlarında ortaya çıkmış 10.yüzyılda Otto döneminden başlayarak da batıda yaygınlaşmıştır.⁸⁰¹

Yunanca bir kelime olan istavroz, haç anlamında kullanılır. Hristiyanların elleriyle haç işareti yapmalarına istavroz çıkartma denir. Bu işaretle Baba, Oğul ve Kutsal Ruh temsil edilmektedir. Protestanların böyle bir uygulamaları yoktur.⁸⁰²

Haç çıkarma Hristiyanlıkta en basit ve yaygın dua türüdür. Katoliklerde inanan sağ elini önce alına, sonra göğsüne, sonra sol omzuna ve nihayet sağ omzuna götürür. “Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adıyla.Amin!” denir. Ortodokslarda el farklı olarak önce sağ omuza götürülür.⁸⁰³ Haç İsa'nın ölümünü ve insanın ezeli günden kurtuluşunu simgeler. Kiliselerin giriş kısmında iki tarafta birer okunmuş kutsanmış su kabı ve içinde kutsanmış su bulunur. Kiliseye gelen bir Hristiyan sağ elini bu kaba sokarak parmak uçlarını ıslatır ve bu eliyle haç çıkarır. Bu hareketiyle ibadet

⁸⁰⁰ Hasol, Ön.ver. , s.211.

⁸⁰¹ Z.Rona“Litürji”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi* . Cilt:2, s.958.

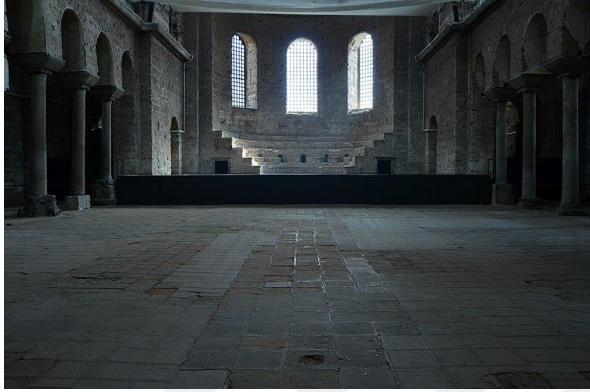
⁸⁰² “İstavroz”, *Vikipedi*, [27 Mart 2022].

⁸⁰³ Sarıkçıoğlu, Ön.ver. ,s. 299.

yerine ve Tanrı'nın huzuruna girdiğini ifade eder. Biraz ileride duvarın yanında veya köşede bir ya da iki tane günah çıkarma hücresi bulunur.⁸⁰⁴

2.1.1.13. Koro Yeri: Kiliseye girince karşılaşılan büyük salonun iki tarafında cemaatin oturması için sıralar bulunur. Koridor salonun karşısına varmadan biter. Bu boşluğa koro yeri denir.⁸⁰⁵

2.1.1.14. Synthronon: Ruhban sınıfın oturması için yapılmış farklı sayıda basamaktan oluşan genellikle taştan bazen de ahşaptan yapılmış oturma sıralarına Synthronon denir.⁸⁰⁶

Fotoğraf 22. Synthronon -İstanbul Aya İrini Kilisesi

Kaynak: https://tr.wikipedia.org/wiki/Synthronon#/media/Dosya:Hagia_Irene

2.1.1.15. Org: İlk örneğinin MÖ 150-200 yıllarında Mısır'da yapıldığı kabul edilen org kilise müziğinin vazgeçilmez bir unsurudur. Klavyeli ve pedallı bir enstrüman olup küçük ve büyük ses borularından oluşur. Pedallar borulara hava gönderirken, dokunaklar da, ait oldukları borulardan seslerin çıkmasını sağlar.⁸⁰⁷

⁸⁰⁴ Aynı .s.302.

⁸⁰⁵ Aynı.s. 302.

⁸⁰⁶“Kilisenin Bölümleri”(Okuryazarım),<https://okuryazarim.com/kilisenin-bolumleri/>[01 Kasım 2022].

⁸⁰⁷ “Borulu org”,(Vikipedi),https://tr.m.wikipedia.org/wiki/Borulu_org [3Mayıs 2021].

Fotoğraf 23. Modern Kilise Orgu. Katharinenkirche (Frankfurt, Almanya)

Kaynak: https://tr.m.wikipedia.org/wiki/Borulu_org

2.1.1.16. İkonostasis: Grekçe eikonostasion kelimesinden gelir. İkona konulan yer, ikona taşıyıcısı demektir. Kilisede bema'yı naostan ayıran mimari öğedir. Yapımında kesme taş, mermer geç dönemde ise ahşap kullanılan ikonostasis genellikle örgü duvar biçiminde yapılmıştır. İkonostasisteki ikonalarda genelde Deesis, Vaftizci Yahya, Meryem Ana ve Hz. İsa'nın hayatını konu edinen sahneler yer verilir. İkonostasisin ortasında yer alan bir kapı törenlerde bema ile naos arasındaki bağlantıyı sağlar.⁸⁰⁸

Fotoğraf 24.İkonostasis

Kaynak: <https://3dlancer.net/tr/gallery/ikonostasis-5174>

2.1.1.17. Vaftiz Kurnası: Vaftiz törenlerinde kullanılan kurnadır. Erken dönemde suya batırılarak vaftiz edildiği için bu kurnalar içine girilebilecek büyüklükte olup

⁸⁰⁸ Y. Ötügen, "İkonostasis", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, Cilt:2 (İstanbul: YEM Yayın, 2008), s.30.

kaideleri basamaklı idi. Bu sebeple müstakil vaftizhaneler içinde yer alıyordu. Dokuzuncu yüzyıldan itibaren başa su serpmek suretiyle vaftiz geleneği yerleşince kurnaların boyutları küçülmüş ve artık kiliselerin içinde ana nefin batı ucuna ya da yan şapellerden birine yerleştirilmiştir. Böylece kilise içindeki litürjik eşyaların arasına katılmıştır. Taşın yanı sıra mermer, kurşun, tunç ve bakırdan imal edilen kurnalar Erken Hristiyanlık döneminde kare ve daire şeklinde yapılırken 13. yüzyıldan itibaren sekizgen şeklinde yapılması yaygınlaşmıştır.⁸⁰⁹

Fotoğraf 25. Vaftiz Kurnası

Kaynak: <https://kentyasam.com/2020/02/15/kutsal-tesbihli-meryem-kilisesi/>

Kilisenin mekansal unsurları bunlarla sınırlı değildir. Ayin ve ibadetler sırasında kullanılan birçok nesne de kilisenin ayrılmaz parçalarıdır. İbadet ayin anlamlarına gelen litürji kelimesi Yunanca “liturgia”dan gelir ve doğum, ölüm, vaftiz, imparatorluk ve Evharistiya litürjisi gibi çok çeşitli bölümleri vardır. Özellikle Evharistiya ve kilisede yapılan ibadetler litürjik birer ayindir. Bu ayinlerde sembolik anlamı olan ekmek, şarap, su, yağ, tuz, mum, tütsü, ikona gibi objeler, altar, vaftiz teknesi, din adamlarının giysileri, kilise, vaftizhane vb. elemanlar yağlama, kutsama, haç çıkarmak, yıkama, elle takdis etme gibi törensel eylemler vardır. Tüm bunlar Son Akşam Yemeği ve vaftiz gibi olayları sembolize eder. Litürji, zaman içinde gelişmiş,

⁸⁰⁹ Z. Rona, “Vaftiz Kurnası”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi* Cilt:3(İstanbul: YEM Yayınları, 2008).

bazı yeni uygulamalar da geleneğe dâhil edilmiştir. Vaftiz yağlaması gibi ikincil sembol ve eylemler litürjiye daha sonra eklenenler arasındadır.⁸¹⁰

Litürjik eşyalardan paten, Evharistiya ayininde ekmeğin konulduğu tepsidir ve İsa'nın bedenini temsil eder. Bu şekilde ölü İsa'yı çarmıhtan indiren Aramatyalı Yusuf ve Nikodemus'un ellerini sembolize eder.⁸¹¹ Asterisk ise Yunanca yıldız örtüsü anlamına gelir ve paten üzerindeki örtünün ekmek parçacıklarını bozmasını engelleyen küçük, katlanır metal bir kaplamadır.⁸¹²

Fotoğraf 26. Paten ve Asterisk

Kaynak: [https://en.wikipedia.org/wiki/Asterisk_\(liturgy\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Asterisk_(liturgy))

Evharistiya'da İsa'nın kanını sembolize eden şarabın konduğu kaba kalıs denir. Patrik I.Germanos'a göre kalıs İsa'nın çarmıhta akan kanının toplandığı kapla ve aynı zamanda Son Akşam Yemeği'nde kullanılan kapla ilgilidir.⁸¹³ Şarabın içinde ıslatılan kutsal ekmek parçaları ayine katılan cemaate kaşık vasıtasıyla dağıtılır. Dolayısıyla kaşık da litürjik bir eşyadır.

⁸¹⁰Robert Sj. Taft, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, (ed.) A. P. Kazhdan vd. ,Volume:2(New York: Oxford University Press, 1991), s.1240.

⁸¹¹Kurt Weitzmann (ed.), *Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century* (New York: Metropolitan Museum of Art, 1979), s.592.

⁸¹²“Asterisk (liturgy)”, *Vikipedi*, [27 Mayıs 2022].

⁸¹³M.M. Mango - L. Bouras, *The Oxford dictionary of Byzantium*, (ed.) A. P. Kazhdan vd. Volume.1, (New York: Oxford University Press, 1991), s.405.

Fotoğraf 27. Kalis

Kaynak: <https://nereye.com.tr/bizans-ortodoks-kilisesinde-liturji-ve-liturjik-eserler/>

İbrik ve trulla ikilisi ayine başlamadan önce rahibin ellerini yıkaması için kullanılır. Bununla İsa'nın çarmıha gerilmesine karar verildiğinde Pilatus'un kendisinin masum olduğunu göstermek için ellerini yıkaması sembolize edilir. İbrik, içine suyun veya kutsal şarabın konulduğu kaptır. İnce boyunlu gövdesi yuvarlak olan bu kap kulplu veya kulpsuz olabilir. Trulla ise üstünde el yıkanan küresel gövdeli uzun saplı bir kaptır.⁸¹⁴

Fotoğraf 28. İbrik ve Trulla

Kaynak: <https://nereye.com.tr/bizans-ortodoks-kilisesinde-liturji-ve-liturjik-eserler/>

⁸¹⁴ Weitzmann, *Ön.ver.* , s.594.

Buhurdan, içinde tütünün yakıldığı çeşitli şekillerde olabilen taşınabilmesi ve asılabilmesi için üç zinciri olan kaptır. Buhurdan kutsal ekmek ve şarabı tütülerken tütün insanlığı, ateş İsa'nın Tanrısallığını, duman ise duaların Tanrıya yükselmesini sembolize eder.⁸¹⁵

Fotoğraf 29. Buhurdan

Kaynak: <https://www.mitr.com.tr/urun/eskitme-bakir-hac-temali-kilise-tipi-buhurdanlik-tutsuluk/>

Kutsal ekmek ve şarabı toz ve böceklerden korumada kullanılan yelpaze dördüncü yüzyıldan itibaren litürjide kullanılmaya başlanmıştır. Yelpazeler deri, kuş tüyü veya keten gibi malzemelerden imal edilmiş olup meleklerin altardaki varlığını sembolize etmektedirler. Bunların dışında şarap ve su kapları, kadeh, kadeh kapağı, süzgeç, kepçe, ekmek damgası ve mızrak hazırlık aşamasında kullanılan malzemeler ile törende kullanılmayıp altların üzerinde duran şamdan ve kutsal ekmeğin muhafaza edildiği bir kutu olan artophorion bulunmaktadır.⁸¹⁶

2.1.2. Kiliselerde İkonalar

İkona kelimesi Yunanca “*eikon, eikein*” kelimelerinden türemiştir ve “*resim, suret, tasvir, benzetmek, benzetmek ve benzerlik*” gibi anlamlara gelmektedir. Dini bir terim olarak ikon “Kiliselerde İsa, Meryem, Yahya ve aziz(e)ler gibi kutsal kişiliklerin ve Hristiyan tarihindeki olayların ahşap üzerine mum veya yumurta

⁸¹⁵ Aynı. s.54.

⁸¹⁶ Meryem Acara, “Bizans Ortodoks Kilisesinde Litürji ve Litürjik Eserler”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* Cilt-Sayı:15-1 , s.195-196.

boyalı, kabartma olarak yapılan resimler” şeklinde tanımlanmaktadır.⁸¹⁷ İkonaların ilk defa Yunan-Roma döneminde mezar taşlarında kullanıldığı kabul edilir.⁸¹⁸

Hristiyanlar başlangıçta resim yapmaya karşı çıkmışlardır. Çünkü Tevrat’ta “Kendin için put oyma...”⁸¹⁹ “Kendinize putlar yapmayacaksınız... Ve önünde secde etmek için memleketinizde resimli taş kurmayacaksınız...”⁸²⁰ cümlelerinde ifade edilen emirlere uymuşlardır. Ancak Yunan ve özellikle Roma döneminde insanlar resimle iç içeydi. Evler, resmi binalar, mezar yerleri fresk ve alçı işlerinin yanı sıra duvar, taban ve tonoz mozaikleriyle süslenmişti. 200 yılından itibaren Hristiyanlar arasında Yunan-Roma geleneği ağır basmış, resim üçüncü yüzyılın sonlarında önce evlerde sonra kiliselerde yerini almış, dördüncü yüzyıla gelindiğinde ise tamamen yaygınlaşmıştır. Erken Hristiyanlık döneminde ilk olarak kiliselerde kullanılan fresk ve mozaiklere ahşap plakalara yapılan resimler ve resimlerle süslenmiş el yazmaları eklenmiştir. Ancak bunlardan sadece küçük bir bölüm figürlü el yazması günümüze ulaşmıştır. Roma’daki katokomplarda Konstantin öncesi dönemden günümüze ulaşan sayısız fresk örneği varken Erken dönem kiliselerdeki fresk ve mozaiklerden günümüze ulaşanlar sadece değiştirilmiş ancak duvar mozaiklerinden daha iyi korunmuş olan taban mozaikleridir. Dura Europos’taki ev Kilisesinin vaftiz odasında bulunan Eski ve Yeni Ahit’ten konuların işlendiği freskler türünün en eski örneği olması bakımından önemlidir. O dönemden günümüze başka hiçbir fresk ulaşmamış olsa da 306 yılında İspanya Elvira’da yerel bir sinodda alınan karar bu sanatın yaygın olduğunu gösterir. Karara göre kiliselerde fresk yapımı yasaklanmıştır.⁸²¹

Katakomp ve kiliselerdeki (Dura Europos) en erken duvar resimleriyle aynı tarihlerde yaklaşık 200 yılından beri İsa, Meryem, azizler, patrik, piskopos gibi kişilerin portreleri ile Tevrat ve İncil sahnelerinin yer aldığı resimler yapılmıştır. Gnostik bir mezhep olan Karpokratçıların (ikinci yüzyılın ilk yarısı) üyelerinin kolyelerinde İsa resmine yer verilmesi, İmparator Alexander Severus’un (222-235) evindeki ibadet mekânında diğer resimlerin yanında İsa’nın resminin bulunduğunu ifade etmesi bu durumun kanıtlarıdır. Ayrıca Eusebius da Konstantin zamanında yapılmış bazı Petrus Pavlus ve İsa resimleri ile dönemin patriklerinin portrelerinden

⁸¹⁷ Mehmet Alparslan Küçük, 2016, *Ön.ver.*, s. 231.

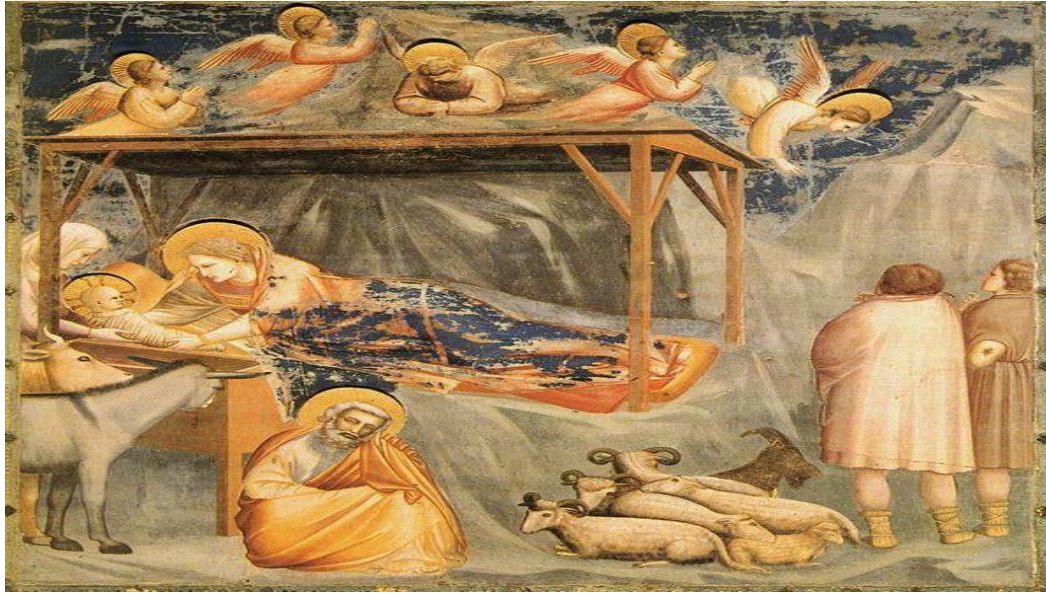
⁸¹⁸ Uşun Tükel - Serap Yüzgüller Aşal, *Sözden İmgeye Batı Sanatında İkonografi* (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2014), s.13.

⁸¹⁹ Çık. 20:4.

⁸²⁰ Lev.26:1, Yas. 4:16-18.

⁸²¹ Guntram Koch, *Ön.ver.*, s.130-132.

bahseder.⁸²² Temelini Eski Ahit'te geçen “Tanrı, “İnsanı kendi suretimizde, kendimize benzer yaratalım” dedi...”⁸²³ cümlesinden alan ikona Hristiyanlıkta kutsal ışığa ulaştıran göklere açılan bir yol olarak bir ibadet aracıdır. İkonalar konu ve işlevlerine göre “*İbadet İkonaları*” ile “*Deskriptif (Tanımlayıcı) ve Didaktik (Öğretici) İkonalar*” olmak üzere iki kısımda değerlendirilir. İbadet ikonaları “Evrenin Hâkimi (Pantokrator) İsa, Kutsal Mendil ve Taht Üzerinde İsa” şeklinde üç kısımdır. Deskriptif ve didaktik ikonalar ise Eski ve Yeni Ahit'teki olayları konu edinir. Tanımlayıcı ve öğretici ikonalara ikonografide “On İki Yortu” (*Dodekaorton*), ibadet ikonalarına ise “Kutsal Yüz” (HolyFace) adı verilmektedir.⁸²⁴ İkonografi Grekçe eikon(imge) ve graphia (yazım) kelimelerinin birleşmesinden olur. Kelime anlamı imge yazma olan ikonagrafi terim olarak sanat yapıtlarında betimlenen olay, kişi, düzen ve kalıpları inceleyen bilimdir.⁸²⁵

Fotoğraf 30.İsa'nın Doğumu. Giotto 1304-1306 Arena Şapeli /Padova

Kaynak:https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:Giotto_-_Scrovegni_-_17_-_Nativity,_Birth_of_Jesus.jpg

⁸²² Aynı.s.146.

⁸²³ Yaratılış 1:26.

⁸²⁴ Küçük, 2016, Ön.ver. ,s. 231-233.

⁸²⁵ Tükel - Arsal, Ön.ver., s. 13.

Fotoğraf 31.Çarmıhın Taşınması (Golgota Yolu),Tintoretto,1566-1567,Scuola Grande di San Rocco, Venedik.

Kaynak: <https://www.wikiart.org/en/tintoretto/the-ascent-to-calvary-1567>

Doğu Ortodoks Kilisesi için vazgeçilmez olan ikonalar altıncı ve yedinci yüzyıllarda yapılmıştır. Günümüze ulaşan en erken örneklerine Sina Katherina Manastırı ve Mısır'daki bazı yerlerde rastlanır(6.yüzyıl). Roma'da da bazı ikonaların varlığı bilinmektedir.⁸²⁶ Ortodoks anlayışta otoritenin kaynağı kutsal gelenektir. İnciller, yedi ekümenik konsil gibi bu geleneği oluşturan unsurlardan biri de ikon/ikonlardır. Ortodoks teologlara göre inayet insanın Tanrı'yı kabul edip onun yoluna dönmesini sağlayan ilahi enerjidir ve bu doğrudan Tanrı'dandır. İneyete müstahak olmak yoktur, inayet sıradan Ortodoks dini ayinleri yerine getirmekle kazanılır. Böylece ikonlar ve sakramentler Tanrı'nın inayetini elde etmeyi sağlayan birer vasıta olmaktadır. İkonlar Tanrısallığın bir uzvu veya bir uzantısıdır. Hristiyanlıkta hayattayken Kutsal Ruh'la dolu olduğuna inanılan azizlerin öldükten sonra da ruhlarının, mezarlarının ve kutsal tasvirlerinin Kutsal Ruh'un lûtfu ile dolu olduğuna inanılır. Bu nedenle gerek kutsal mekânların gerekse ikonların tanrısallıkla dolu olduğu ve Tanrı'nın selametini bunlar aracılığıyla verdiği kabul edilir.

⁸²⁶ Koch, *Ön.ver.* , s. 146.

Ayrıca ikonlar ile okuma yazma bilmeyenler dini eğitimlerini tamamlayıp derinleştirme imkânı bulurlar. Ruhlar sembollerden uzaklaşmadığı için insanlar onlarla iletişime geçebilirler.⁸²⁷

Daha önce belirtildiği üzere Hristiyan dünyasındaki ikonaların konusunu genellikle Tevrat ve İncil sahneleri ile kutsal kişilikler ve kurumlar oluşturur. Tevrat sahnelerinden en çok Yaratılış, Peygamberler ve kahramanlar ile bazı öykülere ikonalarda yer verilir.⁸²⁸

İncil'den sahnelerde ise Hz. Meryem ve Hz. İsa'nın hayatından kesitler ile Resullerin İşleri'nde anlatılan önemli olaylar ikonalarda en çok işlenen konulardır. Bunlardan Meryem'le ilgili olanların başında Meryem'in müjdelenmesi, evlenmesi, Yusuf'un rüyası, Meryem'in ölümü ve taçlandırılması, Zekeriya'nın müjdelenmesi, Yahya'nın doğumu ve isminin verilmesi gibi olaylar gelir.

İkonalarda şüphesiz en çok İsa'nın yaşamıyla ilgili sahnelere yer verilir. İsa'nın doğumu, münecim kralların secdesi, İsa'nın sünneti, Tapınakta din bilginleriyle tartışması, vaftiz oluşu, sınanması, havarilerini çağırması, çocukluk ve yetişkinlik mucizeleri, iyileştirme ve diriltme mucizeleri, meselleri, Kudüs'e girişi, Tapınakta satıcıları kovması, Havarilerin ayaklarını yıkaması, Son Akşam Yemeği, Zeytin Dağı'nda duası, tutuklanması ve Yahuda'nın ihaneti, İsa'nın Hanna'nın, Kayafa'nın, Herodes'in ve vali Pilatus'un huzuruna çıkması, Yahuda'nın pişmanlığı ve ölümü, İsa'nın aşağılanması, kırbaçlanması, Golgata Yolu- Çarmıhın taşınması, İsa'nın giysilerinin paylaşılması ve çarmıha geriliş, çarmıhtan indiriliş, ağıt yakılması ve mezara konulması gibi diriliş öncesi sahnelerin yanında diriliş sonrası sahneler de yer alır. Dirilişi, mezar başında üç Meryem, Emmaus'ta Havarilerle yemek, Şüpheli Tomas, İsa'nın göğe yükselişi Araf'a iniş gibi sahneler diriliş sonrasına aittir.⁸²⁹

⁸²⁷ Nadim Macit, "Teo Strateji: DualistTeo-Stratejinin Batı Ekseni: Fener Patrikhanesi -Ekümenik Patrik Meselesi Ve Bizans Politikası-", *21. Yüzyıl Dergisi* Ocak (2008), s.76-77.

⁸²⁸ Bkz. Tükel - Arsal, *Sözden İmgeye Batı Sanatında İkonografi*, s.21-75.

⁸²⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tükel - Arsal, *Sözden İmgeye Batı Sanatında İkonografi*, s.89-175.

Fotoğraf 32. Son Akşam Yemeği Leonardo da Vinci 1495-1498, Santa Maria delle Grazie, Milano.

Kaynak: [https://tr.wikipedia.org/wiki/Son_Ak%C5%9Fam_Yeme%C4%9Fi_\(tablo\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/Son_Ak%C5%9Fam_Yeme%C4%9Fi_(tablo))

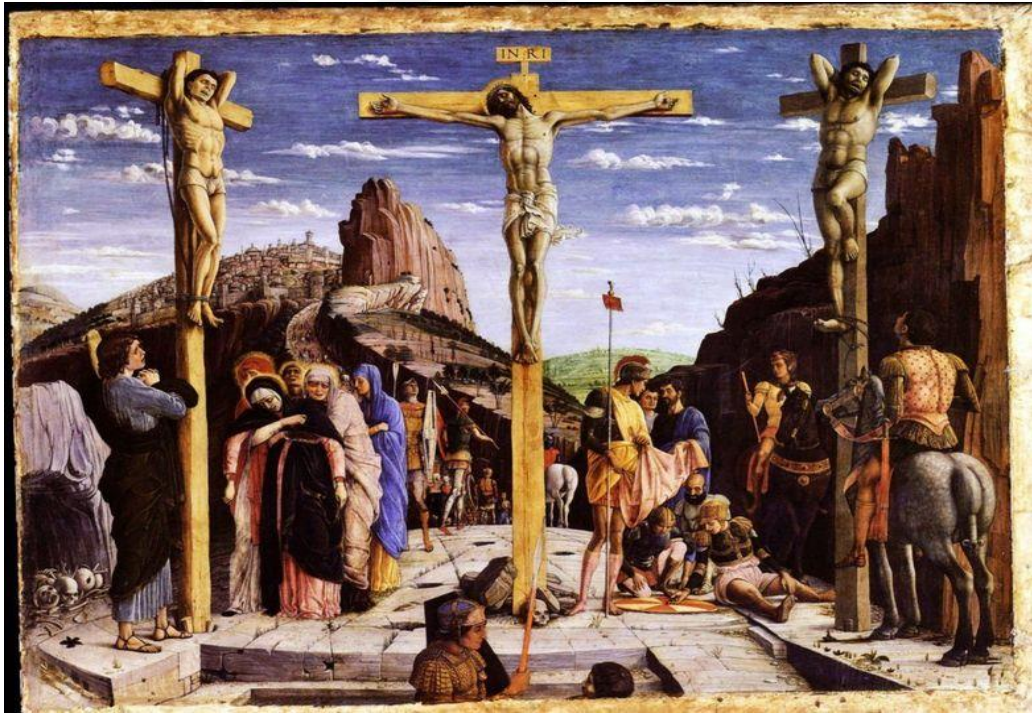
Fotoğraf 33.İsa'nın Dirilişi. Piero della Francesca, 1463-1465. Pinacoteca Comunale, Sansepolcro.

Kaynak: https://tr.wikipedia.org/wiki/Piero_della_Francesca

Fotoğraf 34. Çarmıhtan İndiriliş. Rogier van der Weyden, 1460-1480. Koninklijk kabinet van Schilderjen, Hague.

Kaynak: https://tr.wikipedia.org/wiki/Rogier_van_der_Weyden

Fotoğraf 35. Çarmıha Geriliş. Andrea Mantegna 1457-1459, Loure, Paris.

Kaynak: <https://tr.painting-planet.com/carmiha-gerilme-andrea-mantegna/>

Resullerin İşleri'nde en çok öne çıkan sahneler Kutsal Ruh'un havarilerin üzerine inmesi, Petrus ve Yuhanna'nın tapınakta kötürümü iyileştirmesi, Petrus'un hastayı gölgesiyle iyileştirmesi, Resullerin tutuklanması ve salıverilmeleri,

İstefanos'un taşlanması, Saul'ün (Pavlus'un) din değiştirmesi, Pavlus'un Şam'dan kaçıışı, Petrus'un Tabita'yı diriltmesi, Pavlus'un imgelemi (vizyonu) vd. İkonalarda yer alan kutsal kişiliklerin başında havariler, İncil yazarları, azizler-azizeler ve kilise babaları yer alır.⁸³⁰

Fotoğraf 36. Kutsal Ruh'un Havarilerin Üzerine İnmesi. Michael Vrubel,1884, Aziz Cyril Kilisesi, Prag

Kaynak:<https://tr.painting-planet.com/havarilerde-kutsal-ruh-un-inisi-michael-vrubel/>

Bizans İmparatorluğu'nda iki farklı dönemde ikonoklast hareketi ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisi 726 ile 843 yılları arasında gerçekleşmiştir. Grekçe bir terim olan ikonoklazm, "tasvir kırıcılık" anlamına gelir.⁸³¹ Kavram aynı zamanda kültürel değeri olan nesnelerin siyasi ya da dinî sebeplerle kasten imha edilmesi anlamını taşır.⁸³² İlk ikonoklast hareketi Bizans imparatoru III.Leon (717-741) zamanında görülmüştür. Resim ve tasvire karşı olan Yahudilik ve İslamiyet'in Bizans topraklarındaki etkisi bu hareketin çıkışının en önemli sebepleri arasında görülmüştür.⁸³³

İkona kırıcılara göre Hristiyanlar ikonalara tapmak suretiyle birer putperest olmuşlar ve Tanrı'nın gazabını üstlerine çekmişlerdir. Bunun tek çaresi, Tanrı'nın

⁸³⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tükel - Arsal, *Sözden İmgeye Batı Sanatında İkonografi*, 185-209.

⁸³¹ Jung Hye Lee, *Bizans Siyasi Ve Sosyal Tarihinde Tasvir-kırıcılık: İkonoklazma Dönemi (787-843)* (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,2010),s. 1.

⁸³² "Bizans ikonoklazmı", (Vikipedi), [20 Ağustos 2022].

⁸³³ Sevcan Yıldız, *Bizans Tarihi, Kültürü, Sanatı ve Anadolu'daki İzleri* (Ankara: Detay Yayıncılık, 2009), s.91.

öfkelenmesine sebep olan bu nesnelerin; ikonaların ortadan kaldırılmasıydı.⁸³⁴ Nihayet 726 yılında Ege kıyısında bir adada volkanik bir patlama olmuş artık bundan sonra tasviri kutsal saymak Kitab-ı Mukaddes'teki On Emrin ikincisine aykırı olan pagan bir eylem olarak nitelendirilmiştir. İmparator III. Leon 726 yılında tasvir karşıtı ifadeler içeren bir konuşma yapmıştır. Daha sonra İmparatorluğun Büyük Saray'ın anıtsal giriş kapısı olan Khalke Kapısı'ndaki İsa tasvirinin indirilerek imha edilmesini emretmiştir. Konstantinapolis halkı buna bir ayaklanmaya karşılık verse de bir sonuç elde edememiştir. Hatta 730 yılında imparatorluk bütün azizlerin ikonalarının yok edilmesini emretmiştir.⁸³⁵ Papa III. Gregorios 731 yılında toplanan bir konsilde III. Leon'u ve ikona karşıtı hareketi tel'in etmiş, bunun üzerine Leon da Papa bağlılarını hapse attırmıştır. Bu dini ihtilafı siyasi ikilik izlemiştir. İkona kırılcılığın bir sonucu olarak Bizans'la Roma arasındaki uçurum derinleşmiş ve İtalya'da Bizans'ın otoritesi hissedilir şekilde sarsılmıştır.⁸³⁶

III. Leon'dan sonra da hareket V. Constantinos (718-775) zamanında devam etmiştir. Hieria'da 754 yılında toplanan konsilde ikona kırılcılığın gerçek Hristiyan inancı olduğu ve ikona taraftarlarının aforoz edilmesi yönünde kararlar çıkmıştır. İkonların çoğu ya yakılmış ya da parçalanmış, ikona severler ağır şekilde cezalandırılmıştır.⁸³⁷ Ancak 787 yılında İmparatoriçe İrene tarafından İznik'te toplanmış olan VII. Ekümenik Konsil ikon kültürünün meşru olduğunu açıklamıştır.⁸³⁸ Böylece Bizans'ta I. İkonaklasizm dönemi sona ermiş, ikona severler tarafından İmparatoriçe İrene azize mertebesine yükseltilmiştir.⁸³⁹

Alınan bu tedbirler ikona kırılcılığın tamamen ortadan kalkmasına yetmemiş, bu hareket imparator V. Leon döneminde (813-820) yeniden canlandırılmıştır. 815'te yayımlanan bir fermanda İsa'nın, Meryem Ana'nın veya azizlerin hangi malzeme üzerinde olursa olsun tasvirlerinin bütünüyle yok edilmesi, yakılması ya da yırtılması emredilmiştir. Böylece, ikinci ikona kırılcılık dönemi başlamıştır. Bu dönem ilk ikona kırılcılık dönemine göre daha az baskıcı olmuştur. II. İkonoklazma hareketinin ortaya

⁸³⁴ John Lowden, "İkona Mı, Put Mu? İkonakırılcılık Tartışması", *Sanat Dünyamız Dergisi*, Sayı: 69 (2001), s.204.

⁸³⁵ Hatice Yurtseven, *Kapadokya Bölgesi Kiliselerinde İkonoklazma Dönemine Ait Bezemeler* (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), s.15.

⁸³⁶ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011), s.153.

⁸³⁷ Lowden, *Ön.ver.*, s. 204.

⁸³⁸ Ömer Faruk Harman, "Konsil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: İSAM Yayınları, 2002); Aydın, *Dinler Tarihine Giriş*, *Ön.ver.*, s.261.

⁸³⁹ J.B. Bury, *A History of the Eastern Roman Empire* (Moscow: Ripol Classic, 2013), s. 1-2.

çıkmasında Bulgarların Bizans'a indirdiği ölümcül darbeler etkili olmuştur. 843 yılına gelindiğinde bir ikona sever imparatoriçe duruma el koymuştur. Theophilos (829-842)'un karısı imparatoriçe Theodora, oğlu III. Mikhail'in (842-867) tahta çıkışından hemen sonra 843 yılında ikonaları serbest bırakmış⁸⁴⁰ ve imparatorluk sarayının Tunç Kapısı'ndaki İsa ikonasını yeniden yerine koydurtmuştur.⁸⁴¹ Böylece Bizans tarihinde 120 yıl gibi uzun bir süreyi kapsayan ve şiddetli tartışmalara sebep olan ikona kırıcılık dönemi son bulmuştur.

2.2. Kilisenin Fonksiyonları

2.2.1. İbadet

Dinlerde mabetlerin en önemli fonksiyonu ibadetlerin yapıldığı kutsal mekânlar olmalarıdır. Her dinin kendine has ibadet anlayışı ve çeşitleri bulunmakta olup bu ibadetler evlerde yerine getirilebilenler ve mabetlerde yerine getirilenler şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamda Hristiyan mabedi olarak Kiliseler, özellikle cemaatle yerine getirilen ibadetler ve Hristiyanlığa özgü sakramentlerin ifa edildiği kutsal mekânlar olarak Hristiyan sosyal ve dini yaşamının merkezinde yer almaktadır.

Hristiyanlıkta ibadet Tanrının inananlara bir sırrıdır. Bu sır Tanrı'yı tanımak ve ona varmaktır. Bunun da yolu duadan geçer. Dua İsa merkezli olmakla beraber Baba ve Kutsal Ruh etrafında şekillenmiştir. Hristiyanlıkta günlük, haftalık ve yıllık olmak üzere üç çeşit ibadet vardır.

Günlük ibadet sabah ve akşam duası olup mecburi olmamakla birlikte kilisede papaz eşliğinde yapılır. Çünkü kilisede yapılan toplu ibadet bireysel ibadetten daha üstün görülmektedir. Bu ibadetlerde Kutsal Kitap'tan bölümler okunur ve ilahiler söylenir. Vakitler iklime göre ayarlanır. Haftalık ibadet Pazar günü sabah ve akşam yapılır. İsa'nın dirildiği, Havarilerine görüldüğü ve Kilise'nin kurulduğu gün olan Pazar günü yapılan ayinle İsa Mesih'in dirilişi hatırlanmış olur. Katoliklerde katılımın mecburi olduğu Pazar ayini diğer mezheplerde serbesttir. Pazar günü kilisede papaz eşliğinde yapılan Ekmek Şarap ayiniyle İsa'nın manevi vücuduna iştirak edileceğine inanılır, dualar okunur, ilahiler söylenir, tövbe edilir, Kutsal Kitap'tan parçalar okunur ve diğer günlerden farklı olarak vaaz verilir. Yıllık

⁸⁴⁰ J.M. Hussey, *The Orthodox Church in the Byzantine Empire* (Oxford: Oxford University Press, 1986), s. 98.

⁸⁴¹ Lowden, *Ön.ver.*, s. 10.

ibadetler bayram, anma günleri ve kutlamalar şeklindedir. Yıllık ibadetlerde kilise takvimi kullanılır. Yıllık ibadetlerden Noel Hz. İsa'nın doğuşunun kutlandığı bayramdır. Noel Perhizi denilen advent dönemi Noel'den önceki dördüncü hafta başlar. Bu dönemde Hristiyanlar perhiz yaparak, oruç tutarak, dua ve ibadet ederek Noel Bayramı'na hazırlanırlar. Kiliselere dört mumla süslenmiş bir Noel/Advent Çelengi konulur. İlk pazardan başlayarak Noel'e kadar her Pazar bir mum yakılmak suretiyle dört mum yakılmış olur. Bu devredeki ayın kıyafetlerinin rengi mor olur. Epifani, Paskalya, İsa'nın Göğe Yükselişi, Pentekost, Haç Yortusu bayramları ile Meryem Ana Anma Günü kilisede yapılan diğer yıllık ibadetlerdendir. Bunların dışında sakramentler de kilisede yapılan önemli ayinlerdendir.⁸⁴²

2.2.2. Sakrament

Latince sakramentum (and, yemin, bağ) kelimesinden gelen sacrament “dinî ayin” anlamına gelir. II. Vatikan Konsili'nde (1962-1965) sakramentlerin amacının insanı kutsallaştırmak olduğu beyan edilmiştir. Sakramentler, bizzat Hz. İsa tarafından oluşturulmuş kurumlara ve onun tecrübelerine Kilise aracılığıyla katılmak anlamına gelir ve iman etmenin işareti sayılır. Ortodoks ve Katoliklerce müşterek olarak kabul edilen yedi tane sakrament bulunmaktadır. Bunlar; vaftiz, evharistiya, konfirmasyon, evlilik töreni, ruhbanlık sırrı, günah itirafı ve tövbe ile hasta yağlanmasıdır.⁸⁴³

Sakramentler manevi hediyeleri sembolize ederler ve bizzat İsa tarafından belirlenmişlerdir. Bu sebeple sakrament sırasında kullanılan bir nesne İsa'nın orada hazır bulunduğunu temsil eder ve onun gücünü insanlara aktarır. Örneğin Evharistiya'daki ekmek ve şarap böyledir. Hristiyanlıkta bir ayinin geçerli sayılabilmesi ve kurtuluşa erdirmesi için üç şartın yerine getirilmesi gerekir. Bunlar, madde (maddi işaret), şekil (idari formül) ve niyettir (kilisenin isteğini gerçekleştirme).⁸⁴⁴

2.2.2.1. Vaftiz: Grekçe “baptizein”den gelir ve suya batırma anlamını taşır. Bir insana su serpmeye veya suya daldırma suretiyle suyun uygulanmasıdır. Miladi birinci yüzyılda Yahudilikte yerleşmiş bir gelenek olan vaftiz Yahudi Hristiyanlar tarafından da benimsenmiş, onlar ölü vücutlarla temas ettikten sonra oluşan manevi

⁸⁴² Abdurrahman Küçük vd., *Ön.ver.*, s. 348-351.

⁸⁴³ Aydın, “Hristiyanlık”, *Ön.ver.* .

⁸⁴⁴ Güç, *Ön.ver.*, s. 157.

kirlerden temizlenmek amacıyla yıkanmışlardır. Yahudiliğe yeni girenler için iman kabulünün bir parçası olan vaftiz Yahudilikte bir tövbe ve temizlik işareti sayılıyordu. Nitekim Vaftizci Yahya'nın vaftizi Tanrı'nın Krallığı'na bir hazırlık olarak tövbe ve temizlik sembolüydü.⁸⁴⁵

Hristiyan inancına göre vaftiz Yahya'dan alınmış ve İsa Mesih'in adıyla ifadesi kullanılmak suretiyle Hristiyanlığa ait bir uygulama haline gelmiştir. Böylece vaftiz suya batırma yoluyla uygulanan dine giriş ritüelidir. Dine yeni girmiş inanan suya daldırılarak yeniden dirilmiş İsa Mesih'te manevi hayata kavuşmuş olur. Hemen hemen bütün Hristiyan mezhepler vaftizi İsa'nın ihdas ettiğine inanır. Bu görüş dayanağını Matta'da geçen bir cümleden⁸⁴⁶ alır.⁸⁴⁷

Hristiyan geleneğine göre Baptist mezhebi istisna olmak üzere bebekler ya tamamen suya sokularak veya üzerine su serpilerek vaftiz edilir.⁸⁴⁸ Ortodoks ve Katolik kiliselerinin vaftiz ayinleri esasta birbirinin aynı olup bazı detaylarda farklıdır.⁸⁴⁹ Vaftiz esnasında bebek üç defa suya sokulur veya üzerine üç defa su serpilir. Bu sırada rahip Katolik litürjisinde “Seni Baba, Oğul, Kutsal Ruh adına vaftiz ediyorum”; Doğu litürjisinde, “Tanrı'nın hizmetçisi, Baba, Oğul, Kutsal Ruh adına vaftiz ediliyorsun” ifadesini kullanır. Vaftiz edilen kişi kutsal yağla yağlanır, saçları haç şeklinde kesilir ve vaftiz kurnası etrafında rahibin eşliğinde üç defa döndürülür. Ayin Yeni Ahit'ten parçalar okunmasıyla (Romalıları Mektup, 6/3-11; Matta, 28/16-20) son bulur.⁸⁵⁰

Vaftiz yoluyla asli günahdan kurtuluşa inanılır. Bu sebeple çocuk henüz bebekken kilisede vaftiz edilir. Doğumun sekizinci günü vaftiz edilen ve aynı zamanda vaftiz ismi verilen bebeğin günahkâr olarak ölmekten kurtarıldığına inanılır. Böylece kişi günahla girdiği şeytanın hizmetinden çıkar ve İsa'nın uzuvlarından biri haline gelir. Yapılan dualar vesöylenen ilahilerle bu gerçek etkili bir şekilde vurgulanır.⁸⁵¹

2.2.2.2. Kuvvetlendirme Ayini: Pekiştirme, güçlendirme, konfirmasyon da denilen bu ayin Hristiyanlığa giriş seremonisinin ikinci kısmını oluşturur. Vaftizle başlayan

⁸⁴⁵ Mat. 3:1-17, 11:2-15.

⁸⁴⁶ Bkz. Mat. 28:19. “Bu nedenle gidin, bütün ulusları öğrencilerim olarak yetiştirin. Onları Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un adıyla vaftiz edin.”

⁸⁴⁷ Güç, *Ön.ver.*, s. 180.

⁸⁴⁸ Aydın, “Kilise” *Ön.ver.*

⁸⁴⁹ Güç, *Ön.ver.*, s.182.

⁸⁵⁰ Aydın, “Hristiyanlık” *Ön.ver.*

⁸⁵¹ Kürşat Haldun Akalın, “Hristiyanlığa Aktarılmış Ritüeller Olarak İsis Kültündeki Vaftiz Ve Günah Çıkartma Ayinleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Sayı:42 (2014), s.42.

kiliseye aidiyetin pekiştirilmesidir.⁸⁵² Bununla yetişkin Hristiyan tüm sorumluluklarını yerine getirmeye çağrılır. Ergin kimselerin vaftiz ve güçlendirme ayinleri aynı esnada iki bölüm halinde yapılır. Eğer çocuksa 13-16 yaşları arasında kuvvetlendirme ayini yapılır.⁸⁵³ Bu sakramentin kökeni Elçilerin İşleri'ndeki bazı ifadelerle dayandırılır.⁸⁵⁴ Buradaki ifadeler esas alınır sakramentin aslı Kutsal Ruh'un inayet lutfetmesi için dua etmektir. Piskopos veya o yoksa rahip açılış duasının ardından yüzünü adaylara çevirir, ellerini onlara doğru uzatır ve Tanrı'nın Kutsal Ruh'u onlara göndermesi için dua eder. Adayların alına okunmuş yağ sürülür.⁸⁵⁵ Kuvvetlendirme ayini ile Pentekost Günü Havarilere Kutsal Ruh'un inmesi arasında bağ kurur. Kutsal Ruh'u alan havariler kendilerinden sonra gelen insanların üzerine ellerini koymak suretiyle onlara Kutsal Ruh'u vermişler böylece piskoposlar da bu güce sahip olmuşlar ve haleflerine aktarmışlardır. İşte pekiştirme ayiniyle kişi Kutsal Ruh'u alarak kiliseye bağlılığını kuvvetlendirmiş olur.⁸⁵⁶

2.2.2.3. Evharistiya (Ekmek Şarap Ayini, Komünyon): Evharistiya, Yunancada "Tanrı'ya şükretmek " demektir. Terim olarak ise Hristiyanların Hz. İsa'nın Son Akşam Yemeği anısına kutladıkları bir şükran ibadetidir.⁸⁵⁷ Kilisenin ayin şeklinde kutladığı en eski sakramenttir. Dayanağını bizzat Hz. İsa'nın havarileriyle Son Akşam Yemeği'ndeki söz ve davranışlarından alır ki İncillerde söz konusu yemek benzer ifadelerle anlatılır.⁸⁵⁸ Buna göre Hz. İsa havarilerine verdiği bir parça ekmek için "bu benim bedenim" ve şarap için de "bu benim kanım" demiştir. Kilisede rahip takdis ettiği şarabı ve ekmeği ayine katılanlara verir; böylece sembolik olarak yemek yenilmiş olur. Erken kilisede bu ayinin anlamı Mesih tarafından başlatılacak Tanrısal Krallık idi. Mesîhî ziyafet sofrası geleneğinin daha önceleri Yahudilikte de bulunduğu düşünülürse⁸⁵⁹ uygulamanın Yahudilikten tevarüs ettiği açıktır.⁸⁶⁰ İlk Hristiyanlar Yahudilere ait mabede gidiyor aynı zamanda birlikte evlerinde ekmek

⁸⁵² Eroğlu, "Hristiyanlık", 167.

⁸⁵³ Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 297.

⁸⁵⁴ Bkz. Elç. İşl. 8:14-17, 19:1-7.

⁸⁵⁵ Aydın, "Hristiyanlık", Ön.ver.

⁸⁵⁶ Eroğlu, "Ön.ver.", s. 168.

⁸⁵⁷ Ahmet Hikmet Eroğlu, "Ekmek-Şarap Ayini (Evharistiya) Konusunda Katolikler Ve Protestanlar Arasındaki Anlayış Farklılıkları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Sayı:39 (1999), s. 440.

⁸⁵⁸ Bkz. Mat.26:26-29; Mar. 14:22-25 ve Luk.22: 14-20.

⁸⁵⁹ Mez., 23:5; Ysa. 25:6; Sef., 1:7.

⁸⁶⁰ Aydın, "Hristiyanlık"; Eroğlu, "Ekmek-Şarap Ayini (Evharistiya) Konusunda Katolikler Ve Protestanlar Arasındaki Anlayış Farklılıkları", 441.

bölüp yiyeceklerini paylaşıyorlardı.⁸⁶¹ Onların mabede gitmeleri yasaklanınca kendi ibadet esasları oluştu. Bunlar SonAkşam Yemeği ve vaftiz etrafında gelişmiştir.⁸⁶²

Evharistiya'ya katılmak Hristiyanlar için İsa'nın bedenine ve kanına iştirak etmeleridir.⁸⁶³ Bunun yanı sıra Evharistiya ayini Hristiyanlara göre Hz. İsa'nın yeniden dirilmesini simgelemektedir. Katolikler “mass” adını verdikleri bu ayini her gün, Ortodokslar pazar günü, Protestanlar ise yılın bazı dönemlerinde yerine getirirler. Ayin iki ana bölümden oluşur. Bunlar; cemaatin hep beraber sembolik yemeği yemesi ve bu sırada yapılması gereken ayinlerin yerine getirilmesidir.⁸⁶⁴ Genel hatlarıyla bir Evharistiya Ayini'nde şunlar yapılır: Cemaat toplanır ve Tanrı'dan bağışlanma dilerler. Rahip altara gider, onu öper ve haç işaretini yaparak; “Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un adına” cemaati tövbeye davet eder; rahip cemaat adına pazar gününe veya bayrama ait özel duayı okur, cemaat âmin der. Daha sonra Yeni Ahit okunur, bunu sadece rahip ya da diyakon yapabilir. Okunan her parça sonunda rahip “İşte Rabbin sözleridir.” der. Cemaat de Tanrı'ya şükranını belirtir. Herkes ayağa kalkar, rahiple birlikte istavroz çıkarırlar. Bunu yaparken sağ ellerini önce alınlarına sonra dudaklarına ve kalplerine dokundururlar. İsa Mesih'e övgülerini Tanrıya şükürlerini sunarlar. Daha sonra büyük iman açıklaması rahip ve cemaat tarafından birlikte yapılır. Ardından şükür ve dualar eşliğinde ekmek ve şarap sunulur. Herkes diz çöker şükran duaları yapılır. Son takdis ile ayin bitirilir.⁸⁶⁵

2.2.2.4. Günah İtirafı: Hristiyan inancına göre vaftiz ile asli günah silinirken günah itirafı ile de kişinin kendisinin işlediği hata ve günahlar bağışlanır. Günah çıkartma ayini ile fiili günahlardan ötürü kaybolan vaftiz inayetinin de yeniden kazanılacağına inanılır. Kilisede bu işlevi yerine getirmek üzere günah çıkartma hücreleri bulunur. Kişi burada işlediği günahı papaza itiraf eder, pişman olduğunu dile getirir ve papazla birlikte tövbe eder. Kutsal Ruh'a karşı işlenmediği⁸⁶⁶ sürece her türlü günah papaz tarafından bağışlanır.⁸⁶⁷ Hz. İsa adına bağışlama yetkisi Batı'da piskopos, Doğu'da piskoposun görevlendirdiği bir yetkiliye aittir. Yeni Ahit'teki

⁸⁶¹ Elç. 2:46.

⁸⁶² Aydın, “Hristiyanlık” Ön.ver.

⁸⁶³ Küçük vd., Ön.ver. ,s. 353; Günay Tümer, “Âyin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* Cilt:4(İstanbul:İSAM Yayınları, 1991) ;Bkz. I.Kor.2:23-25, Yuhanna, 6:53-55.

⁸⁶⁴ Aydın, “Hristiyanlık”,Ön.ver.

⁸⁶⁵ “Kutsal Ayin”,(Ankara Azize Tereza Kilisesi),[https://www.ankarakatolik.com/tr/missa-ayini/\[1](https://www.ankarakatolik.com/tr/missa-ayini/[1) Kasım 2022].

⁸⁶⁶ Bkz. Mat.12: 30-32.

⁸⁶⁷ Akalın, “Hristiyanlığa Aktarılmış Ritüeller Olarak İsis Kültündeki Vaftiz Ve Günah Çıkartma Ayinleri”, s.42; Küçük vd., Ön.ver. ,s.354-355; Mehmet Aydın, 2015, Ön.ver., s. 254.

ifadelerden havarilere affetme yetkisinin verildiği kabul edilmiştir: “Göklerin Egemenliğinin anahtarlarını sana vereceğim. Yeryüzünde bağlayacağın her şey göklerde de bağlanmış olacak; yeryüzünde çözeceğin her şey göklerde de çözülmüş olacak.”⁸⁶⁸ “İsa yine onlara, “Size esenlik olsun!” dedi. “Baba beni gönderdiği gibi, ben de sizi gönderiyorum.” Bunu söyledikten sonra onların üzerine üfleyerek, “Kutsal Ruh'u alın!” dedi.” “Kimin günahlarını bağışlarsanız, bağışlanmış olur; kimin günahlarını bağışlamazsanız, bağışlanmamış kalır.”⁸⁶⁹

Fotoğraf 37. Günah İtirafı.

Kaynak:https://www.dunyadinleri.com/dunya-dinleri/hiristiyan-teolojisi/oku_hristiyanlikta-gunah-cikartma-barisma-sakramenti

Katolik kiliselerinde kilise mimarisinin bir parçası olan günah çıkarma hücreleri en erken 16. yüzyılda görülür. Ondan önce rahip kilisenin herhangi bir yerinde bir sandalyeye oturur, tövbe eden kişi ise ayakta durarak veya otururarak günahlarının affedilmesini isterdi. 1565'te ilk defa Milano'da Aziz Carlo Borromeo rahip ile tövbe eden kişi arasına metal bir ızgara konulmasını istedi. Bundan sonra uygulama hızla yaygınlaştı.⁸⁷⁰

⁸⁶⁸ Mat.16:19.

⁸⁶⁹ Yu..20.21-23.

⁸⁷⁰ Mehmet Ararat, “Hristiyanlıkta Günah Çıkartma (Barışma Sakramenti)”, http://dunyadinleri.com/dunya-dinleri/hiristiyan-teolojisi/oku_hristiyanlikta-gunah-cikartma-barisma-sakramenti [08 Kasım 2022].

2.2.2.5. Evlilik (Nikâh) Sakramenti: Evlilik genellikle Missa (Komünyon) ayini sırasında yapılır. Böylece eşler, aralarında gerçekleştirdikleri bedensel birliğe İsa Mesih'i de dâhil etmiş olurlar. Evlenecek iki kişi ana sunak önünde durur. Yanlarında iki şahit bulunur. Rahip nikâhın önemini belirten konuşması yaptıktan sonra çiftlere evlenme kararlarını kendi iradeleriyle alıp almadıklarını sorar. Olumlu cevap alınca nikâhı kıyar, dualar okunur, yeni çift ve şahitler evlenme defterini imzalarlar.⁸⁷¹

Katolik Kilisesi evliliği İsa ile kilise arasında çözülmez ruhani münasebetin bir sembolü olarak gördüğü için evlilik kutsal bir sakramettir. Bu konuda Hristiyanlar Pavlus'un şu sözlerini esas alırlar:⁸⁷²

Ey kadınlar, Rab'be bağımlı olduğunuz gibi, kocalarınıza bağımlı olun... Ey kocalar, Mesih inanlılar topluluğunu nasıl sevip onun uğruna kendini feda ettiyse, siz de karılarınızı öyle sevin...Bu sır büyüktür ve ben bunu Mesih ve inanlılar topluluğuyla ilgili olarak söylüyorum...⁸⁷³

Evlilik dünyaya yeni bir Hristiyan gelmesine böylece İsa Mesih'in yeryüzündeki varlığının devamına katkı sağlayacağı için değerli bir kurumdur.⁸⁷⁴ Evlenen iki kişi kilise tarafından kutsanır ve kilisede kutsal bağ ile bağlanırlar. Evlilik töreni çoğunlukla kadının bağlı olduğu kilisede yapılır. Boşanmak Katolik ve Ermeni kiliselerinde izin verilmeyen bir husustur. Çünkü onlar evlilikle ilgili olarak Matta İncil'inde geçen “Şöyle ki, onlar artık iki değil, tek bedendir. O halde Tanrı'nın birleştirdiğini, insan ayırmasın.”⁸⁷⁵ ifadesini esas alırlar. Ortodokslarda belirli durumlarda izin verilir. Protestanlar ise evliliği sakrament olarak görmezler.⁸⁷⁶

⁸⁷¹ Sarıkçıoğlu, *Ön.ver.*, s. 297-298; Aydın, “Hristiyanlık”, *Ön.ver.*

⁸⁷² Küçük vd., *Ön.ver.*, s. 355.

⁸⁷³ Ef. 5:22-32.

⁸⁷⁴ Aydın, “Hristiyanlık” *Ön.ver.*

⁸⁷⁵ Mat.19:6.

⁸⁷⁶ Eroğlu, “Hristiyanlık”, 169; Aydın, “Hristiyanlık”, *Ön.ver.*

Fotoğraf 38. Evlilik Sakramenti.

Kaynak: https://prezi.com/p/6_qczduk27vw/hristiyanlktasakramentler/?frame=2e5b99c3cb06d03d38b6af74634344ea3985414b

2.2.2.6. Ruhbanlık Sakramenti: Kişinin kendisini kiliseye ve Tanrısal göreve adanması anlamına gelen ruhbanlık Kilise sakramentlerinden birisidir. Kişi kendi isteğiyle ruhban olmaya talip olur ve başvurusu kilise tarafından onaylanırsa ruhban sınıfına girer. Ruhbanlık sakramentinde din adamlarının tayini, görevlendirilmesi ve yapacağı işlerin belirlenmesi söz konusudur. Bu sakramentin dayanağı tebliğ görevinin Hz. İsa tarafından havarilere devredilmesidir. İsa göğe yükseltilmeden önce Tanrısal yetkilerini havarilere vermiş, Havariler de tebliğ vazifesini üstlenecek olan haleflerinin üzerine ellerini koyarak onları kutsamış ve yetkilendirmişlerdir. Piskoposlar Havarilerden aldıkları bu yetkiyi kendilerinden sonrakilere aktararak günümüze kadar getirmişlerdir. Piskoposların yetkileri Baba ve İsa'dan alırlar, yetkileri mutlaktır, tartışılmaz. Luka 10: 16'daki ifadeler bunun kanıtı olarak görülür. *“Sizi dinleyen, beni dinlemiş olur; sizi reddeden, beni reddetmiş olur. Beni reddeden de beni göndereni reddetmiş olur.”*⁸⁷⁷

Ruhbanlık takdisi pazar günü büyük bir kilisede yapılır. Ayin sırasında görevli din adamı elini uzatarak adayı kutsar. Daha sonra Kitabı Mukaddes'ten bölümler okur. Piskoposun tayininden özel seçilen üç piskopos sorumluyken papazın

⁸⁷⁷ Eroğlu, “Hristiyanlık”, Ön.ver.,s.168.

tainini piskopos ve görevli rahipler yapar. Diyakozun tainini ise yalnızca piskopos yapar.⁸⁷⁸

2.2.2.7. Son Yağlama Sakramenti: Kutsanmış yağın papaz tarafından hastanın veya yaşlının eline, alınına ve vücudunun belli yerlerine sürülmesi şeklinde icra edilen Son Yağlama Ayini ölüme bir hazırlık, hastalara şifa ve günahlarının bağışlanması için yapılır. Ayinde kullanılan yağ piskopos tarafından takdis edilmiş olan zeytinyağıdır. Papaz veya piskopos bu yağı hastanın ellerine, ayaklarına, ağzına, burun deliklerine, kulaklarına ve vücudunun yanlarına sürerken bir taraftan da bu yağ vesilesiyle Tanrı'nın onu bağışlaması için dua eder. Protestan kiliseleri yağlamayı ayin olarak kabul etmez.⁸⁷⁹

Fotoğraf 39. Pazar Ayini

Kaynak: <https://haber.sat7turk.com/ortakoy-surp-asdvadzadzin-ermeni-apostolik-kilisesinde-pazar-ayini/>

⁸⁷⁸ Aydın, “Hristiyanlık”, *Ön.ver.*

⁸⁷⁹ Güç, *Ön.ver.*, s.186-187.

Fotoğraf 40. Vatikan Aziz Petrus Bazilikası Noel Ayinini Yöneten Papa Franciscus (ortada) Fotoğraf: Ecenur Çolak

Kaynak: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/vatikanda-noel-ayini/292277>

2.3. KİLİSE MEMURİYETLERİ

Arapça bir kelime olan ruhban kelimesi rahbâniyye kökünden “yoğun bir dinî kaygı ve korku ile kendini ibadete verme” anlamına gelir. Rahip de bu bağlamda Allah korkusuyla yaşayan ve uzlet halinde ibadet eden kişi demektir. Hristiyanlıkta manastırlarda keşiş olarak uzlet hayatı süren ruhban sınıfının yanında kilisede görev yapan memurların mensubu olduğu ruhban sınıfı da bulunmaktadır. Hristiyanlıkta rahiplik uygulaması Yahudi geleneğinde mabet ritüellerinden sorumlu olan kohenlik kurumuna dayanır. Yalnız Yahudilikte kohenlik tevarüs yoluyla devralındığı için onların evlilik yapması gerekmektedir. Hristiyanlıkta rahiplik seçim yoluyla belirlenir ve rahiplikte Katolik Kilisesi’nde bekârlık şartı aranırken Doğu kiliselerinde böyle bir şart aranmaz.⁸⁸⁰

⁸⁸⁰ Salime Leyla Gürkan, “Ruhban”, *DİA* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2008).

Yeni Ahit'te Hristiyan cemaatinin yönetici ve ileri gelenlerini ifade etmek üzere birbirinden farklı kelimeler kullanılmıştır.⁸⁸¹ Bunlar Grekçe episkopos (denetleyici), presbuteros (ihtiyar) ve diakonos (hizmetçi) kelimeleridir.⁸⁸²

Katolik Kilisesi'nde ruhbanlık teşkilatının zirvesinde papa bulunur. Onu sırasıyla kardinal ve başpiskopos takip eder. Ortodoks Kilisesinin ruhani lideri ise patriktir. Metropolitlik ve başpiskoposluk makamları da diğer ruhani derecelerdir. Ortodokslar papanın üstünlüğünü ve yanılmazlığını kabul etmezler.⁸⁸³ Konumuz kilisedeki memuriyetler olduğu için ruhani liderlikleri bu kadar açıklamakla yetineceğiz.

2.3.1. Piskopos: Kilise hiyerarşisinin en yüksek derecedeki görevlisi piskopostur. Piskopos kelimesinin kökeni Yunanca gözeten anlamına gelen episcopos'tur. Piskoposun makamı ülkesinin katedralinde bulunmaktadır. O, sivil yönetimin nezdinde ruhani iktidarı temsil etmektedir. Bazı yerlerde piskoposun yardımcıları vardır. Katolik Kilisesi'nde piskoposlar, Vatikan yönetimi tarafından atanırken Ortodoks ve Anglikan kiliselerinde kilise tarafından seçilir. Havarilerin halefleri olarak kabul edilen piskoposlar ayinlerde asa, sivri ayın başlığı ve yüzük gibi rütbelerine ait olan sembolleri taşımak zorundadırlar.⁸⁸⁴ Başta Evharistiya ayini olmak üzere ayinleri yönetmekten sorumludurlar. Papazlara çağrıda bulunup görev verme yetkisine sahiptir.⁸⁸⁵

2.3.2. Başrahip: Bir manastırın idaresine çoğunlukla seçim yoluyla gelen rahiptir. Erken Hristiyan geleneğinde piskoposun olmadığı zamanlarda ona vekâleten ayinleri yöneten rahibe başrahip denilirdi.⁸⁸⁶

Rahip/Papaz: Erken dönemde rahipler piskoposların bulunmadığı ortamlarda onların yardımcılığı olarak görev yapmışlar ve görevini yürütmüşlerdir. Bölge kiliselerinin kurulmaya başlanmasıyla piskoposlardan bazı yetkileri devralan rahiplerin görev ve yetki alanları genişlemiştir. Yeni Ahit'i okuyup anlatmak, cemaate vaaz vermek,

⁸⁸¹ Elç.14:23,20:17, 28; 1Ti. 3:10.

⁸⁸² Nadide Şahin, "Katolik Kilisesinde Ruhbanlığın Kökeni Ve Vatikan Bildirileri Çerçevesinde Kadınların Ruhbanlığı", *Ekev Akademi Dergisi*, Sayı: 73 , s. 472.

⁸⁸³ Münir Yıldırım, *Yunanistan Ve Ortodoks Kilisesi* (Ankara: Aziz Andaç Yayınları, 2005), s.63.

⁸⁸⁴ Mehmet Aydın, "Piskopos" *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü* (Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2005), s.618.

⁸⁸⁵ Sarıçioğlu, Ö.n.ver. ,*Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 303.

⁸⁸⁶ Hatice Salar, *Hristiyanlıkta Ruhbanlığın Kökenleri Ve Ruhbanlık Sınıfı* (Konya Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2008), s. 65.

Hristiyanların eğitimek ve ayinleri idare etmek gibi hususlar rahiplerin başlıca görevlerindendir.⁸⁸⁷

Ortodoks Kilisesinde papazlar genellikle uzun siyah elbise giyerler. Bu elbiseyi süslü ve kalın bir kemerle kullanırlar. Boyunlarında dört tarafı eşit bir kutsal haç asılıdır. Ortodoks Kiliselerinin hepsinde papazların başlarındaki silindirik şeklindeki siyah başlık çoğunlukla aynıdır. Papazlar, kıyafetleriyle günlük hayatta halkın içerisinde cadde ve sokaklarda dolaşırlar. Ayrıca Batı Kiliselerinin görevlilerinden farklı olarak sakal bırakırlar.⁸⁸⁸

2.3.3.Diyakoz: Yunanca yardımcı anlamına gelen *diakonos* kelimesinden türemiş olan diyakoz kilisede piskopos ve papazlara yardımcı olan hizmet sınıfı için kullanılır. Diyakozlar Kutsal Kitap'ı okuyan, onu yayan, hasta, yaşlı ve yoksul gibi toplumun ihtiyaç sahibi kesimlerine ve ölüm döşeğinde olanlara yardım eden din adamıdır. Genelde cemaatin işleri ve hayır faaliyetleriyle meşgul olmaktadır. Vaftiz işlemini yapmak, Evharistiya ayininde kutsal ekmek ve şarabı dağıtmak veya şarapla yoğrulmuş hamurdan yapılmış bisküviyi dağıtmak, İncili açıklamak, cenaze işlerini idare etmek diyakozların görevleri arasındadır.⁸⁸⁹

Erken Hristiyanlık döneminde diyakoz Evharistiya ayini ve hasta bakıcılık hizmetlerinden sorumludur ve diyakozluğun başlangıcı en erken Havariler dönemine kadar gider. M.S. 250 yıllarından sonra baş diyakozluk ve onun peşi sıra küçük kilise memuriyetlerine rastlanır.⁸⁹⁰ Günümüzde Katolik, Ortodoks ve Anglikan kiliselerinde papaz olmadan önce bir yıl boyunca eğitim alan adaylara, diyakoz denilmektedir. II. Vatikan Konsili'nde (1962-1965) dünyadaki Katolik kiliselerinin rahip ihtiyacını karşılamak için, diyakozluk rütbesinin yeniden verilebileceği kabul edilmiştir. Bu karara göre diyakozluğun hem bekârlara hem evlilere verilebileceği ve nadiren kadınların da takdis edilerek görevlendirileceği açıklanmıştır.⁸⁹¹

Bunlardan başka Katolik, Ortodoks ve Doğu kiliselerinde kilise çanını çalmak ve kilisenin temizliğini yapmakla görevli “zangoç” adı verilen görevliler vardır. Ancak bu kişi, din adamları sınıfında değildir.⁸⁹²

⁸⁸⁷ Şahin, “Katolik Kilisesinde Ruhbanlığın Kökeni Ve Vatikan Bildirileri Çerçevesinde Kadınların Ruhbanlığı”, s.477.

⁸⁸⁸ Yıldırım, *Ön.ver.*, s. 131.

⁸⁸⁹ Mehmet Aydın, “Diyakoz”, *Ön.ver.*, s.180.

⁸⁹⁰ Sarıkçıoğlu, *Ön.ver.*, s. 303.

⁸⁹¹ Aydın, “Diyakoz”, *Ön.ver.*, s.180.

⁸⁹² Salar, *Ön.ver.*, s. 75.

2.4. KİLİSE GÖREVLİLERİNİN KIYAFETLERİ

Eski Ahit'te Harun'un kohenlik kıyafetleri ayrıntılı şekilde açıklanmaktadır.⁸⁹³ Yahudi din adamları burada belirtilen biçimlere uygun giysileri kullanmışlardır. Erken dönemde Hristiyanlık Yahudiliğin bir devamı olarak düşünüldüğü için Hristiyan din adamları da bu kurala uygun olarak dini giysileri kullanmışlardır. Ancak birtakım değişikliklere gitmişler bazı eklemeler ve çıkarmalar yapmışlardır. Bunun sebebi de Hristiyanlıktaki rahiplik anlayışıyla Yahudilikteki rahiplik anlayışının farklı olmasıdır. Ayrıca dini giysiler farklı dönemlerin sanat ve moda anlayışından etkilenmiştir. Günümüzdeki şekliyle baktığımızda ağırlıklı olarak Ortodoks kiliselerindeki tasarımlar Bizans sanatını, Katolik kiliselerindeki tasarımlar ise Rönesans sanatını ve modasını yansıtır. 6. yüzyılda Ayasofya'nın inşasından sonra Iustinianos ayinlerin yeterince ihtişama sahip olmadığına kanaat getirerek daha görkemli hale getirilmesini emretmiştir.⁸⁹⁴ Bu noktada her ne kadar imparatorun dini kıyafetlerle ilgili bir buyruğunun olup olmadığı bilinmese de bu emirden onların da etkilendiği düşünülebilir.

Hristiyan din adamlarının giysileri litürjik ve monastik kıyafetler olmak üzere iki kısma ayrılır. Litürjik kıyafetler litürjik ayinlerde giyilir ve bu giysiler olmadan bema bölümüne geçilmez. Monastik kıyafetler ise başlangıçta manastır giysileri iken daha sonra din görevlilerinin günlük giysileri halini almıştır. Genellikle siyahtır, gösterişsizdir ve cübbe ve başlıktan ibarettir.

2.4.1. Litürjik Giysiler

2.4.1.1. Sticharion ve Alb

Kutsal cübbe sticharion, diyakozlar ve yardımcı diyakozlar tarafından dış giysi olarak, piskopos ve rahipler tarafından iç giysi olarak giyilir. Her iki tarafı düğmeli ve arkada işlemeli bir haç bulunan uzun ve dar bir elbisedir. Sembolik ilk örnekleri Harun'un cübbesi⁸⁹⁵ ve Mesih'in "dikişsiz tuniği"dir.⁸⁹⁶ Genellikle

⁸⁹³ Bilgelik verdiğim becerikli adamlara söyle, Harun'a giysi yapsınlar. Öyle ki, bana kâhinlik etmek için kutsal kılınmış olsun. Yapacakları giysiler şunlardır: Göğüslük, efod, kaftan, nakışlı gömlek, sarık, kuşak. Bana kâhinlik etmeleri için ağabeyin Harun'a ve oğullarına bu kutsal giysileri yapacaklar. Altın sırma, lacivert, mor, kırmızı iplik, ince keten kullanacaklar.(Çıkış 28:3-5)

⁸⁹⁴ Vasileios Marinis, *Architecture and Ritual in the Churches of Constantinople: Ninth to Fifteenth Centuries* (New York: Cambridge University Press, 2014), s.11.

⁸⁹⁵ Çıkış 25:1,28:4.

⁸⁹⁶ Yuh.19:23.

beyazdır, saflığı ve ilahi görkemin ışığını sembolize eder.⁸⁹⁷ Papazın giysisi phelonion ile kaplıdır ve manşetten bağlanan dar kollu basit beyaz kumaştandır yapılmıştır. Genellikle brokardan yapılan daha geniş kollu diyakoz kıyafeti, Mesih'in bağlarıyla bahsedilen gücü ve zarafeti simgeleyen dekoratif şeritler taşır.⁸⁹⁸

Fotoğraf 41. Rahipler tarafından giyilen işlemeli beyaz sticharion

Kaynak: <https://orthodoxwiki.org/Sticharion>

Sticharion aslında antik dönemde gündelik giyimin bir parçası olan ve khiton olarak bilinen uzun, dar, kollu giysidir. Batı Kilisesinde stichariona eşdeğer giysi Latince alb'dir. Alb piskopos veya rahip tarafından pelerin altına giyilen uzun beyaz bir giysidir. Düz, işlemeli veya dantelli olabilir, genellikle beyazdır.⁸⁹⁹

Fotoğraf 42. Diyakozların giydiği yeşil metalik brokar sticharion

Kaynak: <https://orthodoxwiki.org/Sticharion>

2.4.1.2. Orarion

Orarion, diyakozun ayırt edici giysisidir. Uzun ince bir şerit şeklindedir. Genellikle 10-12 cm genişliğinde ve yaklaşık 3 m uzunluğunda,

⁸⁹⁷ Va.7:14.

⁸⁹⁸ Valentina İzmirliova, "Sticharion", *The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity*, (Oxford:Wiley-Blackwell,2011).

⁸⁹⁹ "Sticharion", (Ortodoks Wiki), <https://orthodoxwiki.org/Sticharion> [25 Kasım2022].

brokardan⁹⁰⁰ yapılmış, uzunluğu boyunca işlemeli veya aplike haçlar (3, 5, 7 adet) ile süslenmiştir. Diyakoz, orarionu sol omzunun üzerine takar ve ön kısmı sol ön kolunun üzerine dökülür. Ayinleri yönetirken bu bölümü sıklıkla sağ eline alır.

Cemaat için hazırlanırken diyakoz orarionu beline bağlar uçları omuzlarının üzerine getirir ve böylece arkada X şeklinde bir haç oluşturulur. Daha sonra önden aşağıya indirerek belin etrafındaki bölümün altına sıkıştırır.⁹⁰¹ Orarion Batı Kilisesinde diyakozların taktığı stole ile aynı görevi görür. Batı kiliselerinde rahip ve diyakozların stoleleri farklı isimlendirilmezken Doğu kiliselerinde rahiplerin stoleleri epitachelion, diyakozlarınki orarion olarak adlandırılmaktadır.⁹⁰²

Fotoğraf 43. Diyakozların giydiği işlemeli çift uzunlukta bir orarion.

Kaynak: <https://orthodoxwiki.org/Orarion>

2.4.1.3. Epitachelion ve Stole

Epitachelion rahiplik makamının sembolü olup batıdaki stoleye (şala) eşdeğer bir Bizans cübbesidir. Yunanca kelime anlamı boyun üzerine demek olan epitachelion, boyun ve göğsün üzerine bağlanan atkı benzeri dar bir kumaştan oluşur. Hem piskoposlar hem de papazlar tarafından giyilen bu giysi tüm rahiplik işlevleri için gerekli olan bir giysidir.⁹⁰³ Ortodoks ayininde rahip epitachelion

⁹⁰⁰ Brokar, genellikle renkli ipekle yapılan , zengin desenli dokuma kumaşıdır. Brokarlarda genellikle metal sıрма ve gümüş teller bulunur. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Brokar><https://tr.wikipedia.org/wiki/Brokar>, [15 Ekim 2022].

⁹⁰¹ “Orarion”,<https://orthodoxwiki.org/Orarion>. [21 Ekim 2022].

⁹⁰² “Epitachelion” , <https://en.wikipedia.org/wiki/Epitachelion> [3 Kasım 2022].

⁹⁰³ Philip Zymaris, “Epitachelion”, *The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity*, ed. John Anthony McGuckin (Oxford: Wiley-Blackwell, 2011).

olmadan litürjik hizmeti yerine getiremez. Bu bakımdan çok önemli bir litürjik parçadır.⁹⁰⁴

Fotoğraf 44. Epitrakelion

Kaynak: <https://en.wikipedia.org/wiki/Epitrachelion>

2.4.1.4. Omophorion ve Pallium

Omophorion Yunancada omuzda taşınan anlamına gelir. Ortodoks Kilisesi piskoposunun yünden dokunmuş nakışlı atkısıdır. Bu, rütbesinin nişanıdır ve bir piskoposun görevden alınması durumunda, omophorion ondan alınır. İsa Mesih'in pastoral rolünün İyi Çoban'ın omuzlarında taşınan kayıp koyunun simgesidir. Bir piskoposun yetkisine tabi olan din adamlarının “onun omophorion'u altında” olduğu söylenir. Katolik kilisesindeki karşılığı palliumdur.⁹⁰⁵ Pallium başlangıçta yalnızca Roma Piskoposu tarafından giyilen bir yelekken daha sonra kutsal makam tarafından metropollere ve primatlara kendilerine devredilen yargı yetkisinin bir sembolü olarak verilmiştir.⁹⁰⁶

⁹⁰⁴ “Epitrachelion” Ön.ver.

⁹⁰⁵ “Omophorion”, <https://en.wikipedia.org/wiki/Omophorion>, [15 Kasım 2022]

⁹⁰⁶ “Pallium”, <https://orthodoxwiki.org/Pallium> [14 Kasım 2022].

Fotoğraf 45. Omophorion giymiş bir Rum Ortodoks piskoposu

Kaynak: <https://el.wikipedia.org/wiki/Ωμοφόριο>

2.4.1.5. Phelonion ve Chasuble

Ortodoks Kilisesi'nde phelonion ve Katolik Kilisesi'nde chasuble olarak adlandırılan ve Romalı sivillerin sıklıkla kullandığı paenula adı verilen bir çeşit paçodan türetilmiştir.⁹⁰⁷ Yeni Ahit'te de Pavlus tarafından bahsedilen kıyafete benzer.⁹⁰⁸

Phelonion bir zamanlar piskoposlar tarafından giyilirdi ancak daha sonra onun yerini sakkos almıştır. Halen, hem Doğu hem de Batı Kiliselerinde rahipler onları tüm kutsal hizmetlerde giyerler.⁹⁰⁹ Phelonion, İsa'nın dokuma tuniğini ve "dünyevi" kiliseyi sembolize eder. Kilisenin tüm dünyayı sarması gibi phelonion da bedeni sarar. Beyaz ve kırmızı olmak üzere iki çeşit rengi vardır ve üzerinde bolca haç motifleri bulunur.⁹¹⁰

⁹⁰⁷ "Phelonion", <https://en.wikipedia.org/wiki/Phelonion> [20 Kasım 2022].

⁹⁰⁸ II:Tim.4:13.

⁹⁰⁹ Philip Zymaris, "Phelonion", *The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity*, ed. John Anthony McGuckin (Oxford: Wiley-Blackwell, 2011).

⁹¹⁰ "Φελώνιο", <https://el.orthodoxwiki.org/Φελώνιο>, [23 Kasım 2022].

Fotoğraf 46.Phelonion

Kaynak: [https://el.orthodoxwiki.org/ Φελώνιο](https://el.orthodoxwiki.org/Φελώνιο)

2.4.1.6. Sakkos ve Dalmatic

Sakkos kelimesi Yunanca çuval anlamına gelen sak kelimesinden türemiştir. Ortodoks ve Yunan Katolik piskoposları tarafından giyilen bir tuniktir. Geniş kollu ve kendine özgü bir süsleme desenine sahiptir. Sakkos genellikle brokar kumaştan yapılır ve karmaşık bir şekilde işlenebilir. Sırt kısmında bulunan haç simgesini piskopos giymeden önce öper.

Batı Kilisesi'nde sakkosun karşılığı dalmatic olup diyakonlar ve episkoposlar tarafından giyilir. Ancak diyakonların giydikleri dalmaticler episkoposların giydiklerinden farklıdır.⁹¹¹

Fotoğraf 47.Sakkos giymiş bir Yunan Katolik piskopos

Kaynak: <https://en.wikipedia.org/wiki/Sakkos>

⁹¹¹ “Sakkos”, <https://en.wikipedia.org/wiki/Sakkos>, [21 Kasım 2022].

2.4.1.7.Epimanikia

Doğu Ortodoks ve Katolik kiliselerinde piskopos rahip veya diyakozun bileklerine bağlanan, genellikle brokar kumaştan yapılmış manşettir.⁹¹² Batı kilisesindeki karşılığı manipledir.

Fotoğraf 48.Epimanikia

Kaynak: <https://orthodoxwiki.org/Epimanikia>

2.4.1.8. Epigonation

Epigonation, (Rusça palitza) Doğu Hristiyan kiliselerinde tüm piskoposlar tarafından, bazı rahipler içinse dini bir ödül olarak giyilir. Yelek, vücudun sağ tarafında belin altından sarkan, baklava biçimli bir kumaştır.⁹¹³

Fotoğraf 49.Epigonation

Kaynak: <https://en.wikipedia.org/wiki/Epigonation>

⁹¹² “Epimanikia”,<https://en.wikipedia.org/wiki/Epimanikia>, [24 Kasım 2022].

⁹¹³ “Epigonation”, <https://en.wikipedia.org/wiki/Epigonation>, [24 Kasım 2022].

2.4.1.9. Zone ve Cincture

Zone Yunanca kemer demektir. Sticharion üzerine giyinilen epitachelionun düzgün bir şekilde durmasını sağlayan kuşaktır. Batı Kilisesi'ndeki karşılığı cincturedir.

Fotoğraf 50. Zone –Cincture örnekleri (Kuşak)

Kaynak: <https://en.wikipedia.org/wiki/Cincture>

2.4.1.10. Mitre veya Miter

Yunancada başlık, sarık ve turban gibi anlamlara sahip olan mitre Katolik piskopos ve başkeşişlerin ayinlerde taktığı taç şeklindeki başlıktır. Batı Kilisesinde mitre Papalığın sembolüdür. Batıdaki formu Doğudaki formundan farklı olarak beşgendir.⁹¹⁴

Fotoğraf 51. Mitre (Başlık). Fotoğraf:Federigo Federighi.

Kaynak:<https://tr.wikipedia.org/wiki/Mitre#/media/Dosya:Mitra-museo-opera-duomo.jpg>

⁹¹⁴ “Mitre”, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Mitre>, [24 Kasım 2022].

2.4.1.11. Engolpion ve Pectoral Cross

Engolpion Doğu Katolik ve Ortodoks piskoposlarının boynuna taktığı ve ortasında simgesi olan bir madalyondur. Haç, kare ve oval gibi çeşitli formları vardır. Engolpion Katolik kilisesinde ruhban sınıfın boynunda taşıdığı haçın; “pectoral cross”un Doğu’daki karşılığıdır. Pektoral haç genellikle boyundan bir kordon veya zincirle asılan göğüs üzerine inen bir haçtır. Roma Katolik Kilisesi’nde pektoral haçı papa, kardinaller, piskoposlar ve başrahipler takabilir. Doğu Ortodoks ve Katolik Kilisesi’nde ise sadece episkoposların engolpion veya pectoral cross takma yetkileri bulunmaktadır.⁹¹⁵

2.4.1.12. Ravdos ve Crosier

Yunanca çubuk anlamına gelen ravidos/croiser Ortodoks Kilisesi için, piskoposun manevi, pastoral ve adli otoritesinin bir sembolüdür. Ayrıca mitre, pectoral cross ve episkopos yüzüğü ile beraber kardinalliğin ve metropolitliğin alametidir.⁹¹⁶

Fotoğraf 52. Croiser

Kaynak: <https://en.wikipedia.org/wiki/Crosier>

Giyilen kıyafetlerin renklerinin de bir anlamı vardır. Örneğin Slav Kiliselerinde günlere göre renk kullanımı şu şekildedir: Başka bir renk belirtilmeyen tüm günlerde altın sarısı, Theotokos (Meryem Ana) Yortuları ve Baş Melek Yortularında açık mavi, Büyük Perhizdeki Cumartesi ve Pazar Ayinlerinde bordo ve mor, Kutsal Perşembe, Kutsal Haç Yortusu, Vaftizci Yahya’nın Başının Kesilmesi Yortusu, Martyr (Şehit) Yortuları, Noel Orucu Dönemi (40 Gün) ve Havarilerin Yortusu günlerinde kırmızı, Dallar Bayramı (İsa’nın Kudüs’e Girişi), Pentikost

⁹¹⁵ “Pectoral Cross”, https://en.wikipedia.org/wiki/Pectoral_cross, [25 Kasım 2022].

⁹¹⁶ “Crosier”, <https://en.wikipedia.org/wiki/Crosier>, [25 Kasım 2022].

Pazarı, Büyük Azizlere adanmış yortularda yeşil, Büyük Perhizde Hafta İçi Yapılan Ayinler, Kutsal Hafta'da Hafta İçi Yapılan Ayinlerde siyah, Paskalya, İsa'nın Doğumu Yortusu, Theophany Yortusu ve İsa'nın diğer yortularında beyaz kullanılır.⁹¹⁷

Fotoğraf 53. Meryem Ana Yortusu

Kaynak: <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2022/08/15/T%C3%BCrkiye-Ermeni-Meryem-Ana-Yortusu-%C3%9Cz%C3%BCm/235633>

Fotoğraf 54. Pentikost Yortusu

Kaynak: <https://trhunews.wordpress.com/2017/06/04/hamsin-yortusu/>

⁹¹⁷ “Liturgical Colours”, https://en.wikipedia.org/wiki/Liturgical_colours, [25 Kasım 2022].

SONUÇ

Hristiyanlığın mabedi olan kiliselerin günümüzdeki mimariyapı tarzlarına kavuşmaları uzun bir tarihi süreçte gerçekleşmiştir. Hz.İsa'nın bir Yahudi olması ve Musa şeriatına karşı çıkmaması getirdiği dinin Yahudiliğin içinde bir hareket olarak anlaşılmasına sebep olmuştur. Yeni Ahit'e göre o,Yahudilerin Kudüs'teki Kutsal Mabedine ve havralarına dinini öğretmek için gitmiş, bununla beraber döneminin Yahudi din adamlarının samimiyetsiz uygulamalarını kınamış ve Kutsal Tapınak'ın bir menfaat ve alışveriş merkezi olmasına şiddetle karşı çıkmıştır.Bu noktalarda döneminin Yahudilerinden ayrılan Hz.İsa tebliğ için farklı mekanları kullanmış ve öğretisinibaşlangıçta sadece İsrailoğullarına duyururken daha sonra Romalı paganlara da duyurmayı seçmiştir.Bu adımlarıyla o kendi döneminde somut bir mabet inşasına gitmemiş olsa da ileride Yahudilikten ayrılacak olan bu hareketin kendine özgü bir mabet anlayışı olacağının ipuçlarını vermiştir.Yahudilerin düşmanlığı neticesinde çarmıha gerilen Hz.İsa'nın takipçileri olan havarileri de mabet konusunda aynı yolu izlemiş,Kudüs'teki Mabede, havralara gitmeye ve evlerde toplanmaya devam etmişlerdir. Yeni Ahit'te o döneme ait olan ve günümüzde “ev kilisesi” olarak tabir edilen birçok ev kilisesine yer verilir. Şunu hatırlamakta fayda var ki o dönem bunların adı ev kilisesi değildi; kiliseden kasıt burada toplanan cemaat idi. Çünkü erken Hristiyanlık döneminde kilise kelimesi cemaat anlamında kullanılıyordu. Hristiyanlığın Kudüs'ten sonra en önemli merkezi bugün Isparta Yalvaç'ta bulunan Psidia Antakya'sıdır. Hristiyanlık Pavlus'un misyon seyahatleri neticesinde Anadolu'nun ve hatta Avrupa'nın çeşitli bölgelerine yayılmıştır. Buralarda en eski tarihli kilise binalarına rastlanılması ilk cemaatlerin burada yaşamış olması sebebiyledir. Günümüzde bu bölgelerde devam eden arkeolojik kazı çalışmalarında elde edilen buluntular tarihe ışık tutar niteliktedir. İlk dönem Hristiyanlığın kabul edildiği her beldede muhakkak en az bir ev kilisesi olduğu varsayılmaktadır. Hristiyanların evlerde toplanmasının sebebi dönemin Yahudilerinin düşmanlıklarıydı. Başlangıçta sayıları az olan Hristiyanlar Roma devletini rahatsız etmezken sayıları artınca dikkat çekmeye başladılar. Nihayet İmparator Nero'nun miladi 64 yılında Roma'da çıkan yangından Hristiyanları sorumlu tutmasıyla Hristiyanlar için uzun yıllar sürecektir olan takibat ve zulüm dönemi başlamış oldu. Bu döneme ait bir yapı olan Suriye'deki Dura Europos Ev Kilisesi (232-233) günümüze kalıntıları ulaşabilmiş olan en eski ev kilisesi olması ve

o döneme ışık tutması bakımından çok önemlidir. Takibat döneminde Hristiyanlar mağaraları, katakompları ve yeraltı şehirlerini kilise olarak kullandılar. Hristiyan sanatının ilk örnekleri freskler de katakomplarda görülmeye başlandı. Bu yapılar İmparator Konstantin'in Hristiyanlara hoşgörünün belgesi olan Milano Fermanı'nı (M.S.313) yayınlamasına kadar kullanılmaya devam etti. Bu tarihten itibaren kilise müstakil bir yapı olarak gün yüzüne çıkmaya başladı Artık evlerden kiliseye dönüşen yapıların yanında büyük kalabalıkları ağırlayabilecek geniş salonu ve kilise olmaya elverişli iç mekanı ile Roma'nın resmi binaları olan bazilikalar Hristiyanların tercih ettikleri mekânlar arasındaydı. Batı'da beşinci yüzyıldan itibaren bazilikalar kilise anlamı taşımaya başlamış böylece kutsal bir nitelik kazanmıştır. Yine Konstantin ve sonrası dönemde pagan tapınaklarının kiliseye dönüştürüldüğü görülmektedir. Başlangıçta kiliseler tek nefli ve bazilikal planda yapılırken daha sonra kubbeli bazilikal plan ,haçvari plan ,yonca planı gibi birbirinden farklı plan tiplerinde yapılmaya başlamıştır.

Hristiyan ibadet mekanları birbirinden farklı büyüklükte ve mimari üslupta yapılmış e farklı isimler almışlardır. Örneğin küçük kiliselere şapel adı verilirken piskopos makamın bulunduğu büyük kiliselere katedral adı verilmiştir. Münzevi hayatı tercih eden keşişlerin kaldığı yapı kompleksleri ise manastır adını almıştır.

Mezheplere göre kilise binaları mimari üslup farklılıkları görülür. Örneğin Ortodoks kiliseleri çoğunlukla kubbeli iken, Batı'daki kiliseler gotik, barok vb. mimari yapı tarzındadır. Köy kiliseleri genelde bir salonu andırıken, şehirlerde bulunan büyük kiliseler mimari tarzlarıyla dönemlerinin ve bölgelerinin özelliklerini yansıtırlar.

Kiliselerin isimlerine bakıldığında ise genelde Hristiyanlıkta kutsal sayılan kişilerin isimlerini veya içinde kabri bulunan ya da kilisenin kendisine atfen yapıldığı aziz/azize ve piskoposların isimlerini taşıdığı görülür. Süryani kilise isimlerinin başında kullanılan Mar (Mor) ve Mart (Mort) sıfatları ile Rum kilise adlarının başında kullanılan hagios (ayios), hagia (aya) kelimeleri aziz/azize demektir. İstanbul'da bulunan Ayios Konstantinos ve Ayia Eleni Kilisesi, Mardin'deki Süryani kiliselerinden Mor Petrus ve Pavlus Kilisesi, Mardin Midyat Mor Gabriel Manastırı bu tür isimlendirilmiş kiliselere örnektir. Aziz kelimesinin İngilizce karşılığı saint, İspanyolca santa, Almanca karşılığı ise sankt olup birçok dini yapının isminde kullanılmaktadır. Örneğin Köln'deki Basilika Sankt Gereon (Aziz Gereon

Bazilikası) Roma'daki Basilica di San Bartolomeo all'Isola (Adadaki Aziz Bartolomeo Bazilikası) ve İtalya Floransa'daki Santa Croce (Kutsal Haç Kilisesi).

Hristiyanlıkta halka açık ibadet ve ayinlerin nasıl yapılması gerektiğini düzenleyen kurallar anlamına gelen litürjinin zamanla gelişmesi ve değişmesiyle kilisenin bölümlerinde değişiklik olduğu bilinmektedir. Bu değişikliklerin bir sebebi de yerel gelenek ve mimari unsurlardır. Kiliseler bulundukları yerin coğrafyasının mimari ve sanat anlayışından etkilenecek şekilde şekillenmiştir. Kuzey Afrika'daki bir kiliseye ikinci koro kısmının eklenmesi, Suriye'de bazilikalara iki kuleli yapıların ilave edilmesi bu duruma örnek teşkil etmektedir. Bu anlamda Hristiyanların kültürel, coğrafi ve siyasi alanlarda olduğu gibi mimari ve sanat alanında da en çok etkilendikleri kültür Yunan ve Roma kültürleridir. Aynı şekilde başlangıçta kendilerini devamı niteliğinde gördükleri Yahudilik geleneği de Hristiyan ayin ve litürjilerinde etkili olmuştur. Ancak bu etki Hristiyanlığın Yahudilikten ayrılmasıyla gittikçe daha az hissedilir bir hale gelmiştir.

Kilisenin bölümlerinde de bu etki açıkça hissedilmektedir. Örneğin avlu anlamına gelen atriyum eski roma evlerinin ve bazı Roma tapınaklarının bir unsuruydu. Kutsal bölümü içeren, kilisenin doğu ucunda yer alan ve genellikle yarım daire şeklinde olan apsis Roma bazilikalarında yargıçın yer aldığı bölümdü. Sunak anlamına gelen altar ise Evharistiya'nın kutlandığı bölümdür. Bunun ilk örnekleri ev kiliselerindeki yemek masasında görülür. Altarın kökleri Yunan ve Romalıların kurban sundukları sunaklar olarak çok eskilere dayanır ve birçok farklı din ve kültür içinde işlev bakımından benzerlik arz eder. Pavlus Hristiyanlıktaki altar ile paganların sunakları arasındaki ayrımı net bir dille vurgular. Avrupa'da imparatorların tahtı üzerindeki gölgelik olan baldakenler kiliselerde altarın üzerindeki yerel ve süslü tavanlardır.

Kilise denilince akla ilk gelen unsurlardan biri de ikonlardır. Yunanca bir kelime olan "eikon"dan türemiş olan kavram resim, suret ve benzetmek gibi anlamlara gelir. İkonalar Hristiyan dünyasında uzun yıllar boyunca tartışma konusu olmuştur. Başta Hz.İsa ve Meryem olmak üzere Kitab-ı Mukaddes'te anlatılan kişi ve olayların tasvir edildiği ikonalar kilise sanatının vazgeçilmez bir parçasıdır. Özellikle Ortodokslar için çok önemli olan ikonalar ikonklast (ikonkırıcılık) hareketlerin etkisiyle kiliseden kaldırılmış olsalar da tekrar kiliselerin bir parçası haline gelmiştir. I.ikonaklasizm hareketi 726 yılında başlayıp 878 yılında sona ermiş, II.ikonaklasizm hareketi ise 815 ile 843 yılları arasında görülmüştür. Ancak Hristiyan dünyası siyasi

otorite tarafından başlatılan bu hareketleri hiçbir zaman benimseyememiş ikonalarına sahip çıkmıştır. Çünkü Hristiyanlara göre ikonalar sadece birer resim değildir. Onlar resmettiği figürün kutsallığını yansıtan ve kendileri de kutsal olan simgelerdir. Ayrıca okuma yazma bilmeyenler ikonaları okurlar, bu sayede dini eğitimlerini alırlardı. İkonaların ilk defa Yunan-Roma döneminde mezar taşlarında kullanıldığı kabulü göz önüne alınırsa ikonaların buradan tevarüs ettiği, dolayısıyla bu konuda da bir Yunan-Roma etkisi olduğu açıktır.

Kilise Hristiyanların hayatında önemli bir yere sahiptir. Hristiyan cemaati bir araya getiren günlük ve yıllık ibadetler ile ayinlerin yanı sıra İsa Mesih ile birleşmelerini sağlayan sakramentlerin yapıldığı mekândır. Katolik ve Ortodokslar tarafından kabul edilen yedi sakrament; vaftiz, konfirmasyon, Eharistiya, günah itirafı, evlilik, ruhbanlık ve son yağlama sakramentleri kilisede icra edilir. Bu yönüyle kiliselerin bölümleri ve kullanılan eşyalar litürjik değer taşır. Bu ayinlerin kilisede yetkili bir ruhban ya da kilise görevlisi tarafından yönetilmesi gerekir. Bu görevliler ruhban sınıfı hiyerarşisinde yetkilerine ve görevlerine göre farklı isimler alırlar. Mezhep ayrımına gidilmeden en genel sınıflandırma ile piskopos, papaz/rahip, diyakoz olarak isimlendirilen bu görevlilerin kıyafetleri de birbirinden ayırt edici özelliklere sahiptir. Hristiyan geleneğinde her kutlamanın, bayramın ya da anma günlerinin kiliselere özgü renkleri olup bu günlerde din adamlarının üzerinde bu renkten kıyafetler bulunur. Sanat ve mimari alanlarında olduğu gibi din adamlarının giysilerinde de Roma ve kısmen Yahudi geleneğinin etkileri görülür. Örneğin kutsal cübbe sticharionun sembolik ilk örnekleri Tevrat'ta ayrıntılarıyla tarif edilen Harun'un cübbesi ve Yuhanna'da bildirilen Mesih'in dikişsiz tuniğidir. Bu kıyafet antik dönemde khiton adıyla bilinen uzun, dar ve kollu olan gündelik bir giysidir. Yine Ortodoks Kilisesinde phelonion, Katolik Kilisesinde chasuble adı verilen rahipler tarafından tüm kutsal hizmetlerde giyilen kıyafet Romalı sivillerin sıklıkla kullandığı ve paenula denilen bir çeşit pançodan türetilmiştir. Litürjik kıyafetler bazı manevi anlamlara da sahiptirler. Örneğin Phelonion, İsa'nın dokuma tuniğini ve dünyevi kiliseyi sembolize eder. Kilisenin tüm dünyayı sarması gibi o da bedeni sarar. Ravdos /croiser bir çeşit asa olup Ortodoks Kilisesi için piskoposun manevi, pastoral ve adli bir otoritesinin sembolüdür. Yine Ortodoks Kilisesi'nde piskoposlara ait bir kıyafet olan yünden dokunmuş atkı Omophorion, İyi Çoban'ın

omuzlarında taşınan kayıp koyunun simgesidir. Piskoposun yetkisine tabi olan din adamları için “onun omophorionu altında” tabiri kullanılır.

Hız. İsa döneminden itibaren oluşmaya başlayan Hristiyan cemaati ve onların toplanıp ibadet etmek için kullandıkları mekânlar, tarih boyunca dönemin siyasi ve toplumsal koşullarına göre şekillenmiştir. Bu noktada Hristiyanlar başlangıçta Hız.İsa'nın yaptığı gibi içinde doğduğu Yahudiliğin ibadethanelerini ve evleri kullanmış, daha sonra dinin esaslarının Yahudilikten farklılaşmasıyla bu etkiden uzaklaşmıştır. Kendi mekânlarını inşa etme süreci takibat ve zulüm gördükleri dönem sekteye uğrasa da bu dönemde bile yer yer kilise binaları görülmeye başlamıştır. Ancak kiliselerin müstakil mimari yapılar olarak ortaya çıkmaları Konstantin'in Milano fermanı sonrasındaadır. O tarihten itibaren kilise yapıları gerek Hristiyanlığı resmi din olarak benimseyen Roma kültüründen gerekse daha sonra Hristiyanlığın yayıldığı coğrafyaların kültürlerinden etkilenmiştir. Böylece Hristiyanlığın mabedi olarak birbirinden farklı büyüklükte ve mimari özellikte yapılar ortaya çıkmıştır. Günümüzde kiliseler Hristiyanların yanı sıra inanç turizmi kapsamında farklı dinlere mensup birçok ziyaretçiyi de ağırlamaktadır.

KAYNAKÇA

- Acara, Meryem. “Bizans Ortodoks Kilisesinde Liturji ve Liturjik Eserler”. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (ts.), 183-201.
- Ahunbay, M. “Kilise”. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul: YEM Yayın, 2008.
- Akalın, Kürşat Haldun. “Hristiyanlığa Aktarılmış Ritüeller Olarak İsis Kültündeki Vaftiz Ve Günah Çıkartma Ayinleri”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2014).
- Aksoy, Mustafa. “Türkiye’de İnanç Turizmine Genel Bir Bakış Ve Hristiyanlığın Seyahate Verdiği Önem”. 2000. *YILINDA HİRİSTİYANLIK (DÜNÜ, BUGÜNÜ ve’GELECEĞİ)*. 3/416-431. Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2002.
- Al Rihawi, Nivine. *Dura-Europos’ta Tek Tanrılı Dinlere Ait Duvar Resimleri: Metin ve Duvar Resimlerinin Karşılaştırılması*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Altuntaş, Leman. “Aziz Yuhanna’nın Batı Anadolu’daki Kıyamete Kadar Kalacak 7 Kilisesi!” *Arkeonews* (blog), 24 Ekim 2020. <https://arkeonews.com/aziz-yuhannanın-bati-anadoluda-ki-kiyamete-kadar-kalacak-7-kilisesi/>
- Ararat, Mehmet. “Hristiyanlıkta Günah Çıkartma (Barışma Sakramenti)”. *Dünya Dinleri*. Erişim 08 Kasım 2022. http://dunyadinleri.com/dunya-dinleri/hristiyan-teolojisi/oku_hristiyanlikta-gunah-cikartma-barisma-sakramenti
- Arseven, Celal Esad. “Baldakin”. *Sanat Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983.
- Atasagun, Galip. *İlahi Dinlerde (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam’da) Dini Semboller*. Konya: Konya Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996.
- Atau’r-Rahim, Muhammad - Thomson, Ahmed. *Bir İslam Peygamberi: Hz. İsa*. çev. Gülsüm Mehdiyev. İstanbul: İnsan Yayınları, 6. Basım, 2015.
- Ayaz, Belkız. *Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Akhisar Kazası (1923-1933)*. Manisa: Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Aydın, Ayşe. “Aziz Konon Tasvirli Bir Menas Ampullası”. *Adalya* 18 (2015).

- Aydın, Fuat. “Hz. İsa Sonrası Tartışma Konularından Havarilik ve Pavlus’ un Havarilik Anlayışı”. *Dinler Tarihi Araştırmaları-III*, 71-97.
- Aydın, İbrahim Hakkı. “Bir Felsefî Metafor “Yolda Olmak”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6/1 (ts.), 9-22.
- Aydın, Mahmut. “Dünyayı Hristiyanlaştırmanın Yeni Yolu: Ev Kiliseleri”. *Journal of Islamic Research* 20/3 (Ekim 2017), 348-364.
- Aydın, Mahmut. *Hiz. İsa’ya Ne Oldu? Hristiyan Ve İslam Geleneginde İsa-Masih’in Akıbeti Sorunu*. Ankara: Otto, 1. Basım, 2017.
- Aydın, Mehmet. *Dinler Tarihine Giriş*. Konya: Literatürk, 7. Basım, 2015.
- Aydın, Mehmet. “Hristiyanlık”. *DİA*. 17/348-353. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Aydın, Mehmet. “Kilise”. *DİA*. 26/11-14. Ankara: İSAM Yayınları, 2002.
- Aydın, Mehmet. *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*. Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2005.
- Ayğan, Fadıl. “Geleceğe Dönük Kurtarıcı Beklentisinin Apokaliptik Temelleri: Mesih/Mehdi Tasavvuruna İlişkin Bir Analiz”. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2019), 225-259.
- Bahadır, Gürhan. “Hristiyanlığın Antakya’da Şekillenmesi Ve Habib-İ Neccar”. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10/23 (2013), 207-214.
- Baranaydın, Fırat - Baranaydın, Doğu. “Apokaliptik Kiliseler”. *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 6/17 (Mayıs 2019), 213-228.
- Barnes, Timothy David. *Constantine and Eusebius*. Cambridge: Harvard University Press, 5. print., 1984.
- Baş, Mustafa. “Dinlerde Ve Geleneksel Türk İnanışlarında Dağ Kültü”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2013), 165-179.
- Bazin, Germain. *Sanat Tarihi: Sanatın İlk Örneklerinden Günümüze*. çev. Selahattin Hilav. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2015.
- Beard, Mary vd. *Religions of Rome*. Cambridge ; New York: Cambridge University Press, 1998.

Bingöl, Zekeriya. “Akdeniz Bölgesinin Kültür ve İnanç Turizmi Potansiyeli Açısından Değerlendirilmesi”. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi* 8 (2004).

Birkey, Del. *House Church: A Model for Renewing the Church*. Place of publication not identified: Wipf & Stock Publishers, 2019.

Bisping, August. *Exegetisches Handbuch Zu Den Briefen Des Apostels Paulus*. 2 Cilt. Münster: Aschendorff, 1857.

Branick, Vincent. *House Church in the Writings of Paul*. Eugene, Or: Wipf & Stock Publishers, 2012.

Bury, J.B. *A History of the Eastern Roman Empire*. Moskova: Рипол Классик, 2013. <https://books.google.com.tr/books?id=pNYRAwAAQBAJ>

Büyükkolancı, Mustafa. *St. Jean (Hayatı Ve Anıtı)*. İstanbul: Efes 2000 Vakfı Yayınları, 2001. <https://www.nadirkita.com/st-jean-hayati-ve-aniti-mustafa-buyukkolanci-kitap8911437.html>

Cengiz, Kübra. *Ahmed Midhat Efendi'nin Havariler İle İlgili Verdiği Bilgilerin Değerlendirilmesi*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Cetin. “Kolose Kilisesi | İncil Tarihi”. *nedenisa.com*. 23 Haziran 2021. Erişim 27 Aralık 2022. <https://www.nedenisa.com/kolose-kilisesi/>

Coppieters, Honoré. “Apostles”. *The Catholic Encyclopedia*. C. 1. New York: Robert Appleton Company, 1907. <https://www.newadvent.org/cathen/01626c.htm>

Çelik, Mehmet. *Süryani Tarihi*. Ankara: Ayraç Yayınevi, 1996.

Çetinkaya, Sibel. “Akhisar Ulu Camiî”. *Sanat Tarihi Dergisi* 14 (2005), 245-260.

Çınar, Murat. “Coğrafi ve Jeopolitik Açından Golan Tepeleri”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 32/1 (06 Aralık 2021), 19-36. <https://doi.org/10.18069/firatsbed.974706>

Çoban, Bekir Zakir. “Bir Yahudi Olarak Hz.İsa”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2007), 43-58.

D’Andria, Francesco. “Phrygia Hierapolisi. Türkiye’de İtalyan Arkeoloji Araştırmalarının Altmış Yılı”. *Lycus Dergisi* 1 (Haziran 2020), 99-119.

- Davies, Norman. *Avrupa Tarihi*. çev. Elif Topçugil vd. Ankara: İmge Kitabevi, 2011.
- Demirci, Kürşat. “Hristiyanlık”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 17/328-340. İstanbul, 1998.
- Demirer, Ünal. *Pisidia Antiokheiası Büyük Bazilika Taban Mozaikleri*. Moldova: Lap Lambert Academic Publishing, 2017.
- DeSanctis, Michael E. *Renewing the City of God: The Reform of Catholic Architecture in the United States*. Chicago: Liturgy Training Publications(LTP), 1993.
- Doğancı, Kamil. “Antik Kaynaklar Işığında Eskiçağda Nikomedia (izmit)ve Civarını Etkileyen Depremeler”. ed. Haluk Selvi vd. I/119-130. Kocaeli: Pelikan Basım, 2016.
- Doğancı, Kamil - Kocakuşak, Fulya. “Eski Roma Ailesinde ‘Pater Familias’ Ve ‘Patria Potestas’ Kavramları”. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15/27 (2014), 233-250.
- Doğaner, Suna. “Bakırçay Yöresi Kültürel Coğrafyası”. *Sosyal Bilimler Araştırmaları II*. ed. Mustafa Günay - Ördem. 161-188. Akademisyen Kitabevi, 2020.
- Downey, Glanville. *A History of Antioch in Syria: From Seleucus to the Arab Conquest*. New Jersey: Princeton University Press, 1961.
- Duygu, Zafer. *Hristiyanlık ve İmparatorluk Geç Antikçağ’da Kilise-Devlet İlişkileri Ve Kristoloji Paradigmaları*. İstanbul: Divan Kitap, 2017.
- Dürüşken, Çiğdem. *Paulus’un Kutsal Görev Gezileri ve Anadolu Halklarına Mektupları*. İstanbul: Homer, 2003.
- Dürüşken, Çiğdem. *Roma Dini*. İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 2003.
- Dürüşken, Çiğdem. *Roma’nın Gizem Dinleri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2001.
- Ege, İsmail. “Saint Pierre (Kilisesi) Mağarası (Antakya/Hatay)”. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3/16 (2015), 165-188.
- Eliade, Mircea - Adams, Charles J. “Altar”. *Encyclopedia of Religion* (2nd ed). ed. Lindsay Jones. Detroit: Macmillan Reference USA, 2005.

Emecen, Feridun. “Alaşehir”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 2/342-343. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.

English, Donald. *Markos’un Mesajı: İmanın Gizemi*. çev. Burcu Çağın. Haberci Basın Yayın, 2017.

Eraslan, Osman. “Havari Petrus’un Roma Seyahati Ve Öldürülmesi Hakkındaki Tartışmalar”. *The Journal of Academic Social Sciences* 120 (2021), 146-156. <https://doi.org/10.29228/ASOS.52159>

Eroğlu, Ahmet Hikmet. “Ekmek-Şarap Ayini (Evharistiya) Konusunda Katolikler Ve Protestanlar Arasındaki Anlayış Farklılıkları”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (1999), 439-454.

Eroğlu, Ahmet Hikmet. “Hristiyanlık”. *Dinler Tarihi*. ed. Baki Adam. Ankara: Grafiker Yayınları, 2018.

Ersoy, Akın. “Bazı Arkeolojik Buluntu Örnekleri Üzerinden Antik Smyrna/İzmir’de İnançlar”. *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi* 5/1 (29 Mayıs 2018), 89-107.

Estin, Colette - Laporte, Helene. *Yunan ve Roma Mitolojisi*. çev. Musa Eran. Ankara: TÜBİTAK, 24.basım., 2007.

Eşmeli, İsmet. “Henri De Lubac’a Göre Kilise”. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (2017), 100-118. <https://doi.org/10.17859/pauifd.295791>

Eşmeli, İsmet. “Hristiyanlık Tarihinde Kilise Ve ‘Kilise’ İçin Kullanılan Metaforlar”. *Turkish Studies* 9/5 (2014), 953-966.

Eusebios. *Historia Ecclesiastica*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi, 2010.

Eusebius. *Historia Ecclesiastica*, ts. <http://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf201.html>

Eusebius. “Life of Constantine”. Erişim 07 Ekim 2022. <https://www.newadvent.org/fathers/25021.htm>

Eyice, Semavi. “Bizans Sanatı”. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994.

- Fırat, Murat. "Aleksandria Troas Antik Kenti Hs Sektörü'nde Ele Geçen Volütlü Kandiller". *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 39 (Aralık 2016), 45-62.
- Fitts, Robert. *The Church in the House: A Return to Simplicity*. Salem, OR: Preparing the Way Publishers, 2001.
- Fitzgerald, Michael. "Katolik Kilisesi İlmihali'nde Diğer Dinler". çev. Kemal Polat. *Dini Araştırmalar Dergisi* 10/29 (2007), 289-302.
- Flick, Alexander Cleance. *The Rise of the Mediaeval Church and Its Influence on the Civilization of Western Europe from the First to the Thirteenth Century*. New York: Burt Franklin, 2013. <https://www.gutenberg.org/files/41910/41910-h/41910-h.htm>
- Güç, Ahmed. *İlahi Dinlerde Mabed*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992.
- Güleç, Erksin - Baykara, İsmail. "Üçağızlı Mağarası Üst Paleolitik Dönem Ahmarian Taş Alet Kültürü". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 54/1 (2014), 149-170.
- Günay, Nasuh. "Isparta, Burdur Ve Çevresinde Misyonerlik Faaliyetleri". *Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiye'de Misyonerlik*. 335-343. *Dinler Tarihi Araştırmaları* 5. Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2005.
- Gündüz, Şinasi. *Pavlus Hristiyanlığın Mimarı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 5. Basım, 2017.
- Gündüz, Şinasi. *Din Ve İnanç Sözlüğü*. Ankara: Vadi yayınları, 1998.
- Gündüz, Şinasi. *Din ve İnanç Sözlüğü*. Ankara: Vadi Yayınları, 1998.
- Güre, Mustafa. "Hristiyan Erken Döneminde Kilise Babalarının Kilise Hakkındaki Temel Görüşleri". *Dini Araştırmalar* 24/61 (2021), 519-542.
- Gürkan, Salime Leyla. "Ruhban". *DİA*. 35/204-205. İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.
- Güzel, Özlem. "Turistik Ürün Çeşitlendirmesi Kapsamında Yeni Bir Dinamik: İnanç Turizmi". *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi* 2/2 (2010), 87-100.
- Habip, Nejdet. *Panagia Muhliotissa Kilisesi*. Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.

- Harman, Ömer Faruk. “İsa”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 22/465-472. İstanbul: İSAM, 2000.
- Harman, Ömer Faruk. “Konsil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 26. Ankara: İSAM Yayınları, 2002.
- Harman, Ömer Faruk. “Meryem”. *DİA*. 29/236-242. Ankara: İSAM Yayınları, 2004.
- Has, Kenan. “Hz. İsa Ve Tarihsel Yaşamın Bilgi Kaynakları”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2000), 193-207.
- Hasol, Doğan. “Nartheks”. *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*. İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, 1979.
- Hussey, J.M. *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Inowlocki, Sabrina - Claudio Zamagni (ed.). *Reconsidering Eusebius*. Leiden ; Boston: Brill, 2011.
- İzmirlieva, Valentina. *The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity*.
- John L. McKenzie. *Dictionary Of The Bible McKenzie A-D Apostle*. Erişim 05 Haziran 2022. <http://archive.org/details/DictionaryOfTheBibleMckenzieA-d>
- Karakaya, Enis. “Sardes’in Nekropol Kilisesi”. *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi* 12 (ts.), 75-79.
- Katar, Mehmet. “Hristiyan Bayramları Üzerine Bir Araştırma”. *Dini Araştırmalar Dergisi* 3/9 (Nisan 2001), 7-27.
- Katar, Murat. *Hristiyanlığın Kabulüne Kadar Roma’da Din*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Kaytan, Saadet Mutlu. *Lykos Laodikeiası’nda Bulunan Laodikeia Kilisesi’nin Analitik Çözümlemesi Ve Koruma Yaklaşım*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Keser, Yeliz. *Aziz Yuhanna’nın Vahiy Kitabında Adı Geçen Yedi Kiliseler ve Arkeolojik Olarak Geçmişten Günümüze Durumu*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

- Kiel, Machiel. “Gördüs”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 14/154-156. İstanbul, 1996. <https://islamansiklopedisi.org.tr>
- Koch, Guntram. *Türkiye’deki Geç Antik Dönem Merkezleri İle Birlikte Erken Hristiyan Sanatı*. çev. Ayşe Aydın. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2015.
- Koç, Turan. *Din Dili*. İstanbul: İz Yayıncılık, 3.baskı., 2017.
- Kowalski, Beate. “Der Fenstersturz in Troas”. *Studien Zum Neuen Testament Und Seiner Umwelt* 30 (2005), 19-37.
- Kunt, Sinem. *Aziz Yuhanna’nın Vahiy Kitabı Çerçevesinde Yedi Kiliseler ve Bu Kiliselerin Hristiyanlık Tarihindeki Yeri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Kurt, Mehmet. “Antik Lykaonia’da Yönetim Ve Şehirleşme”. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 28 (2010).
- Küçük, Abdurrahman vd. *Dinler Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 4. baskı., 2014.
- Küçük, Abdurrahman vd. *Dinler Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 10. Basım, 2018.
- Küçük, Mehmet Alparslan. “İkonografiden İnanca ‘İsa Mesih’in Dirilişi/Paskalya’ Süreci”. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3 (2016), 230-274.
- Küçük, Mehmet Alparslan. “İnanç Turizmi Açısından Türkiye”. *Dinler Tarihi Araştırmaları Dergisi* VII (2010), 755-789.
- Küçük, Mehmet Alparslan. “Mitolojiden İkonografiye Türkiye’nin Turistik Dinî Mekânları: ‘Mağaralar’”. *Gazi Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi* 2 (2017), 16-57.
- Külzer, Andreas. “Bizans Dönemi Ephesos’u: Tarihine Bir Genel Bakış”. çev. Selma Gün vd. *Bizans Döneminde Ephesos*. ed. Falko Daim - Sabine Ladsätter. 29-46. İstanbul: Ege Yayınları, 2011.
- Küng, Hans. *Church*. London: Bloomsbury Publishing, 1976.
- Lactantius. “Church Fathers: Of the Manner in Which the Persecutors Died”. Erişim 06 Ekim 2022. <https://www.newadvent.org/fathers/0705.htm>

Lakoff, George - Johnsen, Mark. *Metaphors We Live By*. Chicago: The University of Chicago Press., 2003.

Lane Fox, Robin. *Pagans and Christians: In the Mediterranean World from the Second Century Ad to the Conversion of Constantine*. London, 2006.

Lee, Jung Hye. *Bizans Siyasi Ve Sosyal Tarihinde Tasvirkıricılık: İkonaklazma Dönemi (787-843)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Lequenne, Fernand. *Galat'lar*. çev. Suzan Albek. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1. baskı., 1979.

Liddell, Henry George - Scott, Robert. "A Greek-English Lexicon, Μεταφέρω".
Erişim 26 Temmuz 2022.
<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0057:entry=metafe/rw>

Lietzmann, M. Hans. *Eski Kilise Tarihi*. çev. Mehmet Aydın. 2 Cilt. Literatürk Academia, 2016.

Losch, Richard R. *The Uttermost Part of the Earth: A Guide to Places in the Bible*. Grand Rapids, Michigan: W.B. Eerdmans, 2005.

Lowden, John. "İkona Mı, Put Mu? İkonakıricılık Tartışması". *Sanat Dünyamız Dergisi* 69 (2001), 208-228.

Macit, Nadim. "Teo Strateji: Dualist Teo-Stratejinin Batı Ekseni: Fener Patrikhanesi -Ekümenik Patrik Meselesi Ve Bizans Politikası-". *21.Yüzyıl Dergisi* Ocak (2008).

Madrigal, Marc. *Birinci Yüzyıl Anadolu Kiliseleri*. Marc Madrigal ve Kitab-ı Mukaddes Şirketi., 2015.

Mango, M.M. - Bouras, L. *The Oxford dictionary of Byzantium*. ed. A. P. Kazhdan vd. 1 Cilt. New York: Oxford University Press, 1991.

Marinis, Vasileios. *Architecture and Ritual in the Churches of Constantinople: Ninth to Fifteenth Centuries*. New York: Cambridge University Press, 2014.

Modjtehedî, Rana. *Alaşehir'de Mimari Mirasın Durumu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1988.

- Monroy, Mauricio. *The Church of Smyrna: History and Theology of a Primitive Christian Community*. Frankfurt am Main ; New York: Peter Lang Edition, 2015.
- Nazik, Lütfi. “Yeraltı Karanlıklar Dünyasının Gizemli Oluşumları: Mağaralar”. *Mavi Gezegen* 24 (2018), 20-36.
- Nelson, Ryan. “Who Was John Mark? The Beginner’s Guide”. <https://overviewbible.com/john-mark/#respond>. 17 Nisan 2019. Erişim 10 Mart 2022. <https://overviewbible.com/john-mark/#respond>
- Nuroğlu, Can. *Mesih’in Kilisesi İncil’in Efesliler Bölümü Üzerine Bir Yorum*. Yaşam Kilisesi, 2015.
- Okuyucu Yılmaz, Demet. “Orta Ve Doğu Karadeniz Bölgesi 19. Yüzyıl Rum Kiliselerinde Çan Kuleleri” 41 (2018), 194-208.
- Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011.
- Ötüken, Y. “İkonostasis”. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul: YEM Yayın, 2008.
- Öztürk, Nermin. “Yeni Ahid’de Konya Ve Yakın Çevresi”. *Marife Dergisi* 2 (2010), 159-169.
- Pass, H.Leonard. “Altar”. *Encyclopedia of Religion and Ethics*. ed. James Hastings. C. 1. Edinburgh: T.&T. Clark, 1908.
- Peppard, Michael. *The World’s Oldest Church: Bible, Art, and Ritual at Dura-Europos, Syria*. New Haven: Yale University Press, 2016.
- Pereira, Suhas. *The Challenges of Vatican II for an Authentic Indian Catholic Church*. LIT Verlag Münster, 2021.
- Polat, Salihe. *Hristiyanlık’ta Manastır Hayatı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Putthoff, Tyson. “Mystery”. *Encyclopedia of the Bible and Its Reception*. Berlin: Walter De Gruyter. Erişim 27 Temmuz 2022. <https://doi.org/10.1515/ebr.mystery>
- Radt, Wolfgang. *Pergamon: Antik Bir Kentin Tarihi Ve Yapıları*. çev. Suzan Tammer. İstanbul: Nisan, 1. Baskı., 2002.

- Regev, Eyal. *The Temple in Early Christianity: Experiencing the Sacred*. New Haven: Yale University Press, 2019.
- Robert Walsh. *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor: Illustrated*. London: Fisher, Son & Company, 1839.
- Rona, Z. “Naos”. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul: YEM Yayınları, 2008.
- Rona, Z. “Vaftiz Kurnası”. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*. C. 3. İstanbul: YEM Yayınları, 2008.
- Salar, Hatice. *Hristiyanlık'ta Ruhbanlığın Kökenleri Ve Ruhbanlık Sınıfı*. Konya: Konya Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Salzman, Michele Renee. *The Making of a Christian Aristocracy: Social and Religious Change in the Western Roman Empire*. Cambridge: Harvard University Press, 2004.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem. *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 8. Basım, 2016.
- Schaff, Philip. *About History of the Christian Church, Volume II: Ante-Nicene Christianity. A.d. 100-325*. Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 3. Basım, 2002.
- Scherrer, Peter. *Ephesus: The New Guide*. İstanbul: Ege Yayınları, 2000.
- Schimmel, Annamarie. *Dinler Tarihine Giriş*. İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1999.
- Selimoğlu, M. Kemal. *İlk İnançlar*. İstanbul: Mozaik Yayınları, 2009.
- Sevin, Veli. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Basım, 2007.
- Snyder, Graydon F. *Ante Pacem: Archaeological Evidence of Church Life Before Constantine*. Macon, Georgia: Mercer University Press, 2018.
- Snyder, Howard A. *Models of Church and Mission: A Survey*. Edinburgh: Center for the Study of World Christian Revitalization Movements, 2010.

- Sozomen. *The Ecclesiastical History of Sozomen: A History of the Church from Ad 324 to Ad 440*. çev. Edward Walford. Mercantville, NJ: Evolution Publishing, 2018.
- Söğüt, Bilal. “Phrygia Hierapolis ’inde Yeni Bir Çeşme Anıtı”. *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri* 5/1 (2002), 193-202.
- Sölle, Dorothee - Schottroff, Luise. *Jesus of Nazareth*. çev. John Bowden. Louisville: Westminster John Knox Press, 2002.
- Sönmez, Zekiye. “İnciler ve Kur’an Işığında Hz. İsa”. *Dinler Tarihi Araştırmaları - III (Sempozyum, 09-10 Haziran 2001, Ankara)*. 137-166. Dinler Tarihi Derneği Yayınları/3, 2002.
- Sönmez, Zekiye. “Roma Din Anlayışı Bağlamında Hristiyanların Ateistlikle Suçlanması Ve Hristiyan Apologların Karşı Cevapları”. *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi* 9/2 (2020), 1902-1935.
- Stott, John R.W. *Dağdaki Vaaz’ın Mesajı*. çev. Murat Yılmaz. İstanbul: Haberci Basın Yayın.
- Şahin, Nadide. “Katolik Kilisesinde Ruhbanlığın Kökeni Ve Vatikan Bildirileri Çerçevesinde Kadınların Ruhbanlığı”. *Ekev Akademi Dergisi* 73 .
- Şahin, Nadide. “Origen’in Evrensel Kurtuluş Anlayışı: Apokatastasis”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (2022), 1198-1217.
- Şahin, Sait. *Martin Hengel’e Göre İsa Sonrası İlk Dönem Kilisenin Oluşumu*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Şimşek, Celal. “2010 Yılı Laodikeia Kazıları”, 570-601.
- Şimşek, Celal. *Kutsal Kent Laodikeia’nın Kiliseleri*. Denizli: Denizli Belediyesi, 2012.
- Şimşek, Celal. “Laodikeia Antik Kenti’nde Yapılan Çalışmalar”. *Colloquium Anatolicum* 12 (2013), 15-36.
- Taft, Robert Sj. *The Oxford Dictionary of Byzantium*. ed. A. P. Kazhdan vd. 3 Cilt. New York: Oxford University Press, 1991.
- Tanyu, Hikmet. *Dinler Tarihi Araştırmaları*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1973.

Tanyu, Hikmet (ed.). *Türklerde Dağla İlgili İnançlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1973.

Tarakçı, Muhammet. *Protestanlıkta Sakramentler*. Bursa: Emin Yayınları, 2012.

Tavukçu, Ali Yalçın vd. “Alaşehir – Philadelphia Araştırmaları 2013”. *32.Araştırma Sonuçları Toplantısı 1.Cilt*. 1/301-320. Ankara: T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2015.

Temizel, Gamze - Attar, Melis. “Faith Tourism Potential of Konya in Terms of Christian Sacred Sites”. *3rd Mediterranean Interdisciplinary Forum on Social Sciences and Humanities*. 127-146. Barcelona: European Scientific Institute, 2015.

Tunay, Mehmet İ. “İstanbul’da Bizans Sanatı”. *Sanat Tarihi Aratırmaları Dergisi*. Turani, Adnan. *Dünya Sanat Tarihi*. Remzi Kitabevi, 15. Basım, 2011.

Tükel, Uşun - Arsal, Serap Yüzgüller. *Sözden Imgeye Batı Sanatında İkonografi*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2014.

Tümer, Günay. “Âyin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/248-250. İSAM Yayınları, 1991.

Tümer, Günay. *Hristiyanlıkta ve İslamda Hz. Meryem*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doçentlik Tezi, 1996.

Tütüncü, Mehmet. “Kudüs ve Sultan I.Süleyman”. *Düşünce ve Tarih Dergisi* 23 (Ağustos 2016), 40-49.

Uçar, Mustafa. “7 Önemli Kiliseden Birisi; Sardes Kilisesi”. *sardessalihli* (blog), 02 Ağustos 2018. <http://sardessalihli.blogspot.com/2018/08/7-onemli-kiliseden-birisi-sard.html>

Ulutürk, Muammer. *Hristiyanlık’ta Havarilik*. Konya: Konya Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.

Ulutürk, Muammer. “Katolik Hristiyanlığına Göre İsa’nın Halefi Ve İlk Papa Havari Simun Petrus”. *Marife Dergisi* 6/1 (2006), 145-167.

Ulutürk, Muammer. “Lystra’da İlk Hristiyanlar Ve Lystra’nın Hristiyanlıktaki Yeri”. *I. Uluslararası Hatunsaray (Lystra) ve Çevresi, Tarih, Kültür ve Turizm Sempozyumu (2-4 Ekim 2011)*. 1-12. Konya: T.C. Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2012.

- Utley, Bob. "Peterin Nəql Etdiyi Müjdə: Mark Müjdəsi, Peterin 1-Ci Və 2-Ci Məktubları". çev. İ Pavliy. *Bible Lessons International*. 2013. <http://www.freebiblecommentary.org › pdf › aze>
- Van Der Hoeven, Adrie. "John Mark – Author of the Gospel of John with Jesus' Mother". <https://doi.org/10.13140/2.1.3024.3843>
- Varış, Tunca. "Anadolu'daki İlk Yedi Kilise". *Skylife Türk Hava Yolları*, 98-105.
- Wagemakers, Bart. "Incest, Infanticide, and Cannibalism: Anti-Christian Imputations in the Roman Empire". *Greece and Rome* 57/2 (Ekim 2010), 337-354. <https://doi.org/10.1017/S0017383510000069>
- Watts, Edward Jay. *The final pagan generation*. Oakland, California: University of California Press, 2015.
- Weitzmann, Kurt (ed.). *Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century*. New York: Metropolitan Museum of Art, 1979.
- Yazıcı, Gülseren Alkış. *Ephesos Kenti Tanrı Ve Kültleri*. Aydın: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Yazıcı, Gülseren Alkış - Üreten, Hüseyin. "Ephesos Kenti Tanrı(ça) ve Kültleri". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 7/1 (2020), 452-475.
- Yegül, Fikret K. "Sardes: Tarih, Mimarlık ve Şehircilik". *Anadolu Araştırmaları* 23 (18 Şubat 2021), 135-158. <https://doi.org/10.26650/anar.2020.23.820687>
- Yıldırım, Münir. *Yunanistan Ve Ortodoks Kilisesi*. Ankara: Aziz Andaç Yayınları, 1. baskı., 2005.
- Yıldırım, Recep. *Eskiçağ Tarih ve Uygarlıkları*. İzmir: Yıldız Yayıncılık, 2011.
- Yıldız, Muharrem. *Erken Dönem Hristiyanlık (M.Ö.2-M.S.2.yy)*. İstanbul: Seda Ozalit, 2012.
- Yıldız, Sevcen. *Bizans Tarihi, Kültürü, Sanatı ve Anadolu'daki İzleri*. Ankara: Detay Yayıncılık, 2009.
- Yılmaz Usta, Nalan Damla vd. "Pisidia-Antiokheia (Isparta-Yalvaç) Bizans Dönemi Kilise Mezarlığından Bir Çoklu Kemik Kırığı Örneği". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi* 33 (Haziran 2017), 1-19.
- Yurtseven, Hatice. *Kapadokya Bölgesi Kiliselerinde İkonaklazma Dönemine Ait Bezemeler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Yüçetürk, Orhan Seyfi. “Bülbüldağı”. *DİA*. 6/487. İstanbul, 1992.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/bulbuldagi>

Yüksel, Ece. *17. Yüzyıl Sonu, 18.Yüzyıl Ortası Ve 19.Yüzyıl Başında Yabancı Seyyahların Gözünden Batı Anadolu Antik Kentleri*. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi, 2012.

Zeyrek, Sebahatdin. “Denizli’deki Laodikya Antik Kenti’nde Bulunan ‘Kiliseli Ev’ Gün Yüzüne Çıkarıldı”. *Anadolu Ajansı*. Erişim 24 Mayıs 2022.
<https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/denizlideki-laodikya-antik-kentinde-bulunan-kiliseli-ev-gun-yuzune-cikarildi/2018375>

Zeyrek, Sebahatdin. “Laodikya Antik Tiyatrosu, 1690 yıllık hasretin ardından izleyicilerle buluştu”. *Anadolu Ajansı*. 23 Mayıs 2022. Erişim 27 Aralık 2022.
<https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/laodikya-antik-tiyatrosu-1690-yillik-hasretin-ardindan-izleyicilerle-bulustu/2595833>

Zymaris, Philip. “Epitrachelion”. *The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity*. ed. John Anthony McGuckin. Oxford: Wiley-Blackwell, 2011.

Zymaris, Philip. “Phelonion”. *The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity*. ed. John Anthony McGuckin. Oxford: Wiley-Blackwell, 2011.

“Achaëa”. Erişim 16 Temmuz 2022. <https://www.britannica.com/place/Achaëa>

“Alexandria Troas Antik Kenti’nde Kazı Çalışmaları Hız Kazanacak”. Erişim 23 Haziran 2022. <https://www.canakkaletravel.com/haber/alexandria-troas-antik-kentinde-kazi-calismalari-hiz-kazanacak.html>

Arkeolojik Haber. “Denizli Hierapolis Antik Havuz Haberi”. Erişim 21 Haziran 2022. <https://www.arkeolojikhaber.com/haber-denizli-hierapolis-antik-havuz-461/>

Arkeofili. “Pisidia Antiocheia Antik Kenti’nde Dördüncü Kilise Gün Yüzüne Çıktı”. Erişim 26 Haziran 2022. <https://arkeofili.com/pisidia-antiocheia-antik-kentinde-dorduncu-kilise-gun-yuzune-cikti/>

Arkeolojik Haber. “Aula Haberi”. Erişim 16 Mart 2022. <https://www.arkeolojikhaber.com/haber-aula-5313/>

“Asterisk (liturgy)”. *Wikipedi*, 27 Mayıs 2022. [https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Asterisk_\(liturgy\)&oldid=1090150242](https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Asterisk_(liturgy)&oldid=1090150242)

“Bergama Belediyesi Serapion Tapınağı (Kızıl Avlu)”. Erişim 15 Temmuz 2022.
<https://bergama.bel.tr/serapion-tapinagi-kizil-avlu/>

“Bizans ikonoklazmı”. *Vikipedi*, 20 Ağustos 2022.
https://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=Bizans_ikonoklazm%C4%B1&oldid=28371933

“Capernaum”. 22 Temmuz 2022. Erişim 01 Temmuz 2022.
<http://stringfixer.com/tr/Capernaum>

Catholic Encyclopedia. “Altar Canopy”. Erişim 12 Kasım 2022.
<https://www.newadvent.org/cathen/01351a.htm>

“Cenacle”. *Wikipedia*, 25 Nisan 2022.
<https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Cenacle&oldid=1091738119>

“Colossae Antik Kenti”. Erişim 27 Aralık 2022. <https://denizli.ktb.gov.tr/TR-211757/colossae-antik-kenti.html>

“Çan kulesi”. *Vikipedi*, 30 Mart 2022.
https://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=%C3%87an_kulesi&oldid=27467830#cite_note-3

“Derbe Kilisesi”. Erişim 24 Haziran 2022. <http://inciltarihi.com/hristiyanlik-tarihi/1-yy-anadolu-kiliseleri/derbe-kilisesi/>

ebible.org. “Pavlus’tan Filimon’a Mektup”. Erişim 06 Haziran 2022.
https://ebible.org/pdf/turev/turev_PHM.pdf

“En Eski Ev Kilisesi Kalintisi:Dura-Europos”. Erişim 20 Ekim 2022.
http://www.oodegr.com/tourkika/ieroi_xwroi/dura_europos.htm

“Galilee Denizi”. Erişim 05 Temmuz 2022. http://stringfixer.com/tr/Sea_of_Galilee

GotQuestions.org. “Tanrı’nın Tapınağı Olduğumuz Ne Anlama Gelir? (1 Korintliler 3:16)”. Erişim 27 Temmuz 2022. <https://www.gotquestions.org/temple-of-God.html>

Hristiyanlık.org. “Antik Korint Kenti”. Erişim 16 Temmuz 2022.
<https://www.hristiyanlik.org/antik-korint-kenti/>

<https://kutsal-kitap.net>. “Kutsal Kitap”. Erişim 03 Şubat 2022. <https://kutsal-kitap.net>

Hız. Meryem Ana Evi | Meryem Ana Evi Resmi Web Sitesi. “Konsil Bazilikası (Meryem Ana Kilisesi) – Efes | Hız. Meryem Ana Evi”. Erişim 14 Temmuz 2022. <https://www.hzmeryemanaevi.com/konsil-bazilikasi-meryem-ana-kilisesi-efes/>

“İstavroz”. *Vikipedi*, 27 Mart 2022. <https://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=İstavroz&oldid=27448302>

İncil Tarihi Kutsal Kitap Ve Arkeoloji. “Kolose Kilisesi”. Erişim 06 Mart 2022. <http://inciltarihi.com/hristiyanlik-tarihi/1-yy-anadolu-kiliseleri/kolose-kilisesi/>

“İstanbul’daki kiliseler listesi”. *Vikipedi*, 11 Haziran 2022. https://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=%C4%B0stanbul%27daki_kiliseler_listesi&oldid=27953459

“John Mark”. *Encyclopedia of the Bible*. Erişim 06 Mart 2022. <https://www.biblegateway.com/resources/encyclopedia-of-the-bible/John-Mark>

Kilistra Broşürü. Konya: T.C. Konya Valili 1 Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2016.

“Konsil”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 26/175-178. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.

Kültür Portalı. “Pamukkale Hierapolis Antik Kenti”. Erişim 22 Haziran 2022. <http://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/denizli/gezilecekler/pamukkale-hierapolis-antik-kenti>

Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü. “Laodikeia Antik Kenti (Denizli)”. Erişim 10 Nisan 2022. <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-51372/laodikeia-antik-kenti-denizli.html>

“Mağara Kelime Kökeni, Kelimesinin Anlamı - Etimoloji”. Erişim 18 Ekim 2022. <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/mağara>

“MAĞARA SEMBOLÜ”. Erişim 18 Ekim 2022. http://www.astroset.com/bireysel_gelisim/sembol/s42.htm

Okuryazarım. “Kilisenin Bölümleri | Terminoloji | Okur Yazarım”. Erişim 01 Kasım 2022. <https://okuryazarim.com/kilisenin-bolumleri/>

“Panaya Kapulu Archives - Efes Antik Kenti, Efes Harabeleri Hakkında Her Şey”. Erişim 14 Temmuz 2022. <https://www.efesharabeleri.com/etiket/panaya-kapulu/>

“Pergamon (Bergama)”. Erişim 14 Temmuz 2022. <https://izmir.ktb.gov.tr/TR-210588/pergamon-bergama.html>

“Pisidia Antiokheia Antik Kenti”. Erişim 24 Haziran 2022. <https://isparta.ktb.gov.tr/TR-165309/pisidia-antiokheia-antik-kenti.html>

“Pisidia Antiokheia, St Paul Kilisesinde Ayin...” Erişim 26 Haziran 2022. <https://isparta.ktb.gov.tr/TR-108552/pisidia-antiokheia-st-paul-kilisesinde-ayin.html>

“Prof. Dr. Celal Şimşek, Laodikya Antik Kenti Kazılarının 15. Yılında Değerlendirmelerde Bulundu”. Erişim 21 Haziran 2022. <https://haber.pau.edu.tr/Haber/prof-dr-celal-simsek-laodikya-antik-kenti-kazilarinin-15-yilinda-degerlendirmelerde-bulundu>

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. “Agora Örenyeri”. Erişim 17 Temmuz 2022. <https://muze.gov.tr/muze-detay?SectionId=AGR01&DistId=MRK>

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. “Ayasuluk - St.Jean Örenyeri”. Erişim 14 Temmuz 2022. <https://muze.gov.tr/muze-detay?SectionId=STJ01&DistId=STJ>

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. “Tepe Mezarlığı Ören Yeri (Akhisar)”. Erişim 11 Haziran 2022. <https://manisa.ktb.gov.tr/TR-73011/tepe-mezarligi-oren-yeri--akhisar.html>

Unesco Dünya Mirasları. “Philippi Arkeolojik Bölgesi”. Erişim 16 Temmuz 2022. <https://www.unescodunyamiraslari.com/yunanistan/philippi-arkeolojik-bolgesi/>

Vahiy 2:13. “<https://kutsalkitap.info.tr/?q=va%202:13>”. Erişim 14 Temmuz 2022. <https://kutsalkitap.info.tr/?q=va%202:13>

“Who Was Chloe in the Bible?” Erişim 26 Şubat 2022. <https://www.gotquestions.org>